

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 21

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 21

Чернігів
2020

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір: І.П. Цикунова, автори

Фото музейних предметів: В.М. Вермієнко, О.В. Терещенко, автори

Комп'ютерна верстка: В.М. Лозовий

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 21/Чернігівський
С 42 історичний музей імені В.В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національ-
ностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. –
Чернігів, 2020. – 168 с.: 12 іл.

У двадцять першому випуску збірника наукових праць вміщені нариси, присвячені окремим музейним предметам або групам предметів; матеріали, пов'язані з історією музею, його діяльністю та співробітниками. Історичне краєзнавство й біографістика обертаються навколо подій кінця ХІХ – початку ХХІ століть. Рубрика “Колекції інші” знайомить з пам'ятками, що зберігаються в Остерському і Менському краєзнавчих музеях, а “Альбом Андрія Лизогуба” з Національного музею Тараса Шевченка цікавий ще й з огляду на наявність у Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського філії “Садиба родини Лизогубів”. Частина дописів – це результат дослідницької роботи, пов'язаної з розробкою нової експозиції, присвяченої історії Чернігівщини 1939 – середини 1950-х років.

Для наукових працівників, музейників, істориків і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2020

СИТА Л.

Підвіска-лунниця із Гушинського скарбу

В Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються 10 скарбів золотих та срібних прикрас давньоруського часу. Майже всі вони датуються XII – початком XIII століть і лише два стосуються більш раннього періоду: Звеничівський монетно-речовий скарб та Гушинський скарб срібних прикрас, останній привертає увагу своєю витонченістю та стилістичною єдністю, саме на ньому і хотілося б зупинитися.

Доля його досить складна і повний склад його наразі вже мабуть неможливо встановити. Скарб був знайдений під час оранки поруч із курганом на східній околиці с. Гушин неподалік Чернігова, надійшов до Чернігівського історичного музею та зберігався там до Другої світової війни. Потім його слід загубився. На запит Г.Ф. Корзухіної під час складання зводу “Русские клады IX–XIII вв.” директор музею повідомив, що такого скарбу у музеї немає¹. Та у 1986 р. під час перевірки археологічних колекцій та документації до них, серед помилково задокументованих та депаспортизованих матеріалів були віднайдені шість сережок “волинського” типу, лопатева намистина та перстень. Ця історія та виявлені предмети детально описані в статті О.Є. Черненко².

До скарбу, крім згаданих артефактів, входила ще срібна підвіска-лунниця, яка була віднайдена серед депаспортизованих речей при наступному звірянні фондів колекцій. Фото її (тільки лицевий бік) було опубліковане О.Є. Черненко, але без опису³. Наразі маємо можливість заповнити цю прогалину (*кольор. вкл. 1*).

Гушинський скарб в експозиції музею.

В костюмі слов'ян лунниці використовували як підвіски до намиста, головних уборів, рясен або сережок. Підвіска з Гуцинського скарбу (Інв. № Арх-1093) виготовлена зі срібла 900° проби, має розмір 5,7 х 9,9 см і загальну вагу 25,03 г. Вона – широкоорога, вирізана із тонкої срібної пластинки, обведена по краю тоненьким дротом, декорована тисненими півсферами та геометричними фігурами, утвореними напаяною зерню. В центрі прикраси розміщена композиція із трьох великих півсфер, на які посаджені по три дрібніші півсфери, по одній такій самій великій півсфері – на “ріжках”, по краю виробу ланцюжком напаяні дрібніші, обведені зерню півсфери. Вільна площа між півсферами прикрашена зигзагами, трикутниками і ромбиками зерні.

Трубочка-вушко на таких штамповано-філігранних лунницях зазвичай вирізувалась із тієї самої пластини та загиналась. На нашій підвісці вушко виготовлене у вигляді трьох намистин, прикрашених з лицевого боку ромбами та трикутниками зерні; має дротяні валики з країв та навколо намистин.

Зворотний бік підвіски гладкий, укріплений по боках двома та посередині трьома смужками металу від намистин угорі до нижнього краю виробу.

Найближча аналогія до лунниці із Гуцинського скарбу з подібним оформленням вушка була виявлена у Гньоздівському скарбі 1867 року⁴.

За С.Рябцевою до складу парадного ювелірного убору, характерного для східнослов'янських старожитностей середини X – початку XI століть входили сережки “волинського” типу, намиста із опуклих півсферичних зернених медальйонів, зернених круглих, овальних, лопатевих намистин, підвісок-лунниць; персні із півсферичним зерненим щитком. І саме як єдиний цілісний убір вся добірка перелічених прикрас зустрічається тільки на території Подніпров'я, Подністров'я та Волині, а підвіски-лунниці були однією із характерних його деталей⁵.

1. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954. – С. 86–87.

2. Черненко О.Є. Гуцинський скарб X ст. //Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 1998. – С. 79–82.

3. Черненко О.Є. Давньоруські скарби Чернігівського музею //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 77–78; її ж. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – С. 60–61.

4. Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. – СПб., 2005. – С. 118, 324.

5. Там же. – С. 77.

ГОНЧАРЕНКО В.

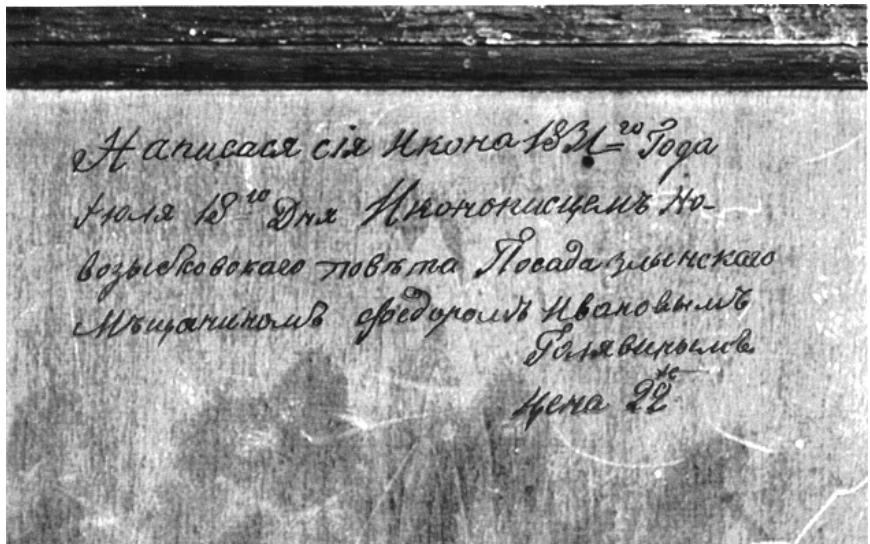
Бісерні шати ікон Богородичного циклу в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

В Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається 147 бісерних виробів, датованих кінцем XVII – початком XX ст. Переважну більшість їх складають побутові предмети (серветки, гаманці, картини, чохли на чубуки люльок для паління тощо), є елементи одягу (пояси, шапочки, рукавички), церковні речі. Серед останніх привертають увагу шати ікон Богородичного циклу (*кольор. вкл.1–4*).

Основою для шати ікони Казанської Божої Матері (И-2215) слугує тонка металева пластина сріблястого кольору, суцільно розшита разками різного розміру річкових перлів, по внутрішньому краю одягу – смуга блискучих скелець, закріплених у глухих кастах. Викладені по формі, вони імітують плавні лінії одягу, м'які складки на омофорі Богородиці. Соковиті квіткові мотиви, ажурна сітка геометричного орнаменту, блиск скелець гармонійно поєднуються зі сріблястим кольором тла.

Інша шата, ікони Богородиці “Годувальниця” (“Млекопитательница” (И-2084), виготовлена з тонкої металевої пластини золотистого кольору з дрібним тисненим візерунком, облачення святих – з оксамиту. Обабіч німба Богородиці на гладких прямокутниках вибиті написи: “МР” – “ΘΥ” (угорі), нижче: “БЛЖНН” – “...єво” (Матір Божа /Блаженна дево?). На німбі маленького Ісуса – літери “W” – “O” (сущий). Витончений рослинний орнамент з бісеру, що своїм кольором нагадує перли, куди вкраплені кольорові скляні камінці, немов коштовне мереживо вкриває облачення і німб Богородиці та облямівку ікони. Ця шата згадується у статті “Художні вироби з бісеру в українському церковному мистецтві XIX ст.” львівської дослідниці Олени Федорчук, яка датує її другою половиною XIX ст.¹

Ще одна бісерна шата прикрашає мальовану ікону “Богородиця Одигітрія” (Хик-172). На звороті ікони зберігся напис, в якому йдеться про те, що вона була написана у 1831 році Федором Івановичем Голявиним, іконописцем посаду Злинка Новозибківського повіту Чернігівської губернії (з 1926 р. – у складі Брянської області РФ). Місто на річці Злинка засноване старообрядцями-втікачами у 1682 р. як роз-

Напис на звороті ікони. Інв. № Хик-172.

кольницький монастир. Вказана й ціна ікони. А от згадки про бісерну шату в цьому написі немає. Тож можна припустити, що вона була виготовлена пізніше. За стилістикою та художнім рішенням шата ікони Богородиці Одигітрії подібна до шати ікони Богородиці “Годувальниця”, тож, можливо, вони були виготовлені в одному осередку.

Шата ікони “Богородиця Одигітрія”. Інв. № Хик-172.

1941 року на початку німецько-радянської війни всі згадані музейні пам'ятки були вивезені з Чернігова. Вони є у списках експонатів, повернутих з евакуації в 1943 році. Будь-які інші відомості про них відсутні через те, що уся фондова документація втрачена у роки Другої світової війни.

Нещодавно музейна колекція поповнилася ще однією бісерною шатою ікони “Богородиця з Немовлям” (Ит-3525), що за іконографією нагадує ікону Богородиці “Годувальниця”. Її передав музею Роман Петрович Пікуль, син відомої чернігівської вишивальниці Ганни Іванівни Григоренко (1944–2006), і розповів, що шату в 1970-х роках матері подарувала жінка, що мешкала в Ічнянському районі. Але ані її імені, ані села, в якому вона жила, Роману Петровичу, на жаль, невідомо. До музею шата надійшла у незадовільному стані: мала великі втрати шитва, у багатьох місцях бісер був слабо закріплений, а через сильне загальне забруднення навіть важко було точно визначити його колір. Оцінити вишукану красу бісерного шитва стало можливим після того, як шата була відреставрована музейним реставратором Ольгою Іванівною Філіною.

Шата ікони “Богородиця з Немовлям” виготовлена з тонкого полотна та вишита дрібним круглим “венетійським” бісером технікою “у прикріп”, яку здавна застосовували у гаптуванні та шитті природними перлами. Імітуючи стародавню техніку, майстриня нанизувала на нитку кілька бісерин, викладала її по контуру малюнка і закріплювала на поверхні полотна дрібними

Шата ікони "Казанська Божа Матір". № И-2215.

Лунниця

Лунниця. № Арх-1093.

2. Бісерні шати

Шата ікони "Годувальниця". № И-2084.

Ікона "Богородиця Одигітрія". Інв. № Хик-172.

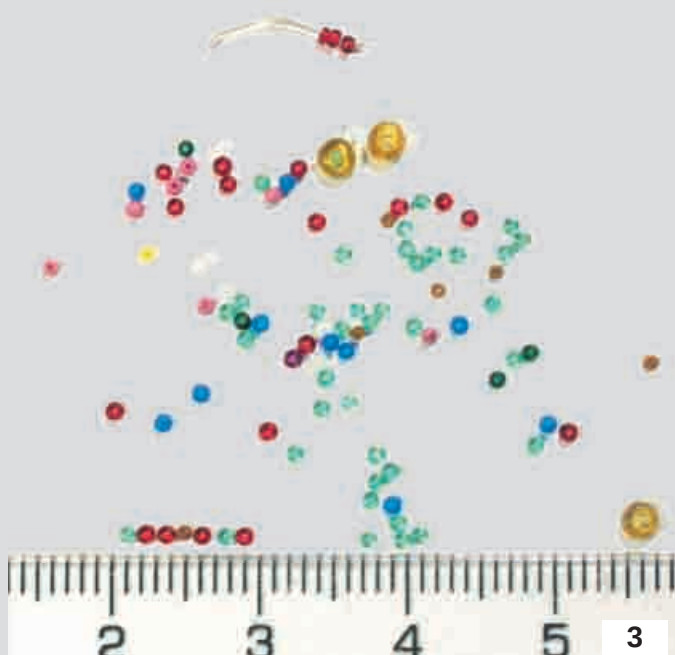
4. Бісерні шати

1

2

3

Шата ікони "Богородиця з Немовлям": 1 – після реставрації, 2 – до реставрації, 3 – зразки бісеру. № Ит-3525.

стібками іншою ниткою. Зображення фігур та орнаменту утворювалося завдяки тому, що разки бісеру закріплювалися у різних напрямках, а щільність шитва надавала об'єму.

Богородиця зображена у хітоні та омофорі на світлому сірувато-бузковому тлі в обрамленні широкої кайми небесно-блакитного кольору.

Спираючись на власний досвід та смак, майстриня вільно розмістила по всій поверхні шати дивовижні квіти з різнокольоровими пелюстками, звивисті квітучі гілки, бутони, листя. Серед розмаїття рослинного орнаменту впадають в очі квітуча гілка, перев'язана стрічкою, та “тюльпани” – мотиви, які часто зустрічаються на вишивці, що побутувала у середовищі козацької старшини в XVII–XVIII ст. Кольорова гама вражає насиченістю та багатобарвністю, сміливим поєднанням яскравих кольорів: блакитного, темно-синього, білого, жовтого, рожевого, помаранчевого, різних відтінків бузкового, зеленого, коричневого. В цьому творі майстриня втілила власне уявлення про красу оточуючої природи, її розмаїття та шаленство фарб, передала відчуття світлої радості.

Матір Божя Казанська. Ветківський музей.*

з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (И-2215) та Ветківського музею народної творчості. Після закриття монастирів бісерне шитво стало народним жіночим промислом⁶.

Мистецтво шиття бісером було відоме і старообрядцям українського Полісся. Доказом є збірка бісерних шат чернігівського колекціонера Валентина Шура, частина яких походить із Радуля та Добрянки, найвідоміших на Чернігівщині старообрядницьких поселень. 2008 року з дозволу власника 20 шат були опрацьовані вже згадуваною О. Федорчук, яка присвятила їм статтю “Бісерні шати ікон у колекції Валентина Шура”⁶. Дослідниця аналізує шати старообрядців чернігівського Полісся та робить спробу відтворити картину розвитку цього самобутнього виду народного мистецтва.

Порівнюючи шати українських та білоруських старообрядців, авторка доходить виснов-

Бісерні шати побутували в середовищі старообрядників Східного Полісся на прикордонні України, Білорусі, Росії з кінця XVIII – до початку XX ст. У XVIII ст. їхнім духовним та культурним центром стало поселення Ветка (Гомельська область, Білорусь), засноване у другій половині XVII ст. переселенцями з північних та центральних районів тогочасної Росії². У Ветківському осередку було відкрито кілька монастирів та скитів³. Виникла своєрідна школа іконопису (т.зв. ветківська школа), яка формувалася на традиціях давньоруського живопису. Саме розквіт іконопису сприяв виникненню такого унікального явища, як бісерні шати, якими “коронували” мальовані ікони поліські старообрядці. Зародилося це мистецтво у старообрядницьких дівочих монастирях⁴. Келійниці, дбайливо зберігаючи давні традиції “саження жемчугом и бисером”⁵, шили церковні речі.

У традиціях давньоруського шитва природними перлами та бісером виготовлені й шати ікони Казанської Божої Матері

ку, що вони дуже близькі як за іконографією, так і за художньо-стилістичним вирішенням, а також за часом існування – з кінця XVIII до початку XX століття. За цей час мистецтво шиття бісерних шат пройшло певний шлях розвитку: від гаптованих творів кінця XVIII ст., де бісер використовувався лише як допоміжний матеріал, до суцільно вишитих біло-перламутровим бісером, що з'явилися на рубежі XVIII–XIX ст., і нарешті – у 1830-х роках – до багатокольорових композицій з розкішним рослинним орнаментом у вигляді фантастичних квітів, що заповнюють всю поверхню виробу, дрібних хрестиків та зірочок, які прикрашають облачення святих, та контурів основних зображень, часто обрамлених разками перламутрового бісеру. Такі шати шилися дрібним або дуже дрібним “венетійським” бісером, що вимагало великого досвіду роботи, і побутували вони досить короткий час – до 1850-х років⁷. З другої половини XIX ст. для виготовлення багатокольорових шат майстрині використовують “венетійський” бісер більших розмірів, поєднують його з гранованим богемським склом, доповнюють композиції фольгою, парчею, металевими гудзиками. Якщо гаптовані та монохромні бісерні шати виготовляли переважно у монастирських майстернях, то авторами багатокольорових шат часто були народні майстрині, які збагатили бісерне шитво декоративними елементами народного мистецтва. У шатах українського Полісся це втілювалося у барокових формах рослинного орнаменту та більш насиченому життєрадісному колориті. Ці риси, притаманні шаті ікони “Богородиця з Немовляем”, яка нещодавно поповнила музейну колекцію бісерних виробів, дають підстави стверджувати, що вона була виготовлена саме українськими старообрядцями у 1830–1850-х роках.

Невідомо, яким чином шата потрапила до жінки, яка згодом подарувала її Г.І. Григоренко. Але, безперечно, шату цінували і берегли. Про це свідчить спроба “реставрації”: обтріпані краї тонкого полотна обшили широкою грубою тасьмою, шов закрили смугою із намистин різного розміру білого, жовтого, чорного, зеленого кольорів.

Шати ікон Богородичного циклу з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського є яскравими зразками бісерного шитва, яке побутувало в середовищі поліських старообрядців наприкінці XVIII – на початку XX ст., і засвідчують високий рівень їхньої художньої культури.

1. Федорчук О.Ф. Художні вироби в українському церковному мистецтві XIX ст. //Історія релігії в Україні: наук. щоріч. – Львів, 2010. – Кн. II. – С. 842–850: <https://www.academia.edu/37844991>

2. Нечаева Г.Г. Ветковская икона. – Минск, 2002. – С. 6.

3. Кочергина М.В. Традиция русского религиозного шитья и вышивки в старообрядческих монастырях и скитах Стародубья и Ветки в XI веке: <https://nashkrai.info>

4. Там же.

5. Ветковское шитье жемчугом и бисером: <https://Vetka-museum.ru>

6. Бісерні шати ікон у колекції Валентина Шура //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2011. – Т. CCCXI (251): Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 525–531: <https://www.academia.edu/37845296>

7. Там само.

* Веткауский музей народной творчасці. – Минск, 2001. – С. 14

СИТИЙ І.

Архівна спадщина козацької України у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (нарис 2)

Архівна збірка Музею сформована на базі збірок Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, Музею Чернігівської вченої архівної комісії, Чернігівського єпархіального сховища старожитностей та надходжень після об'єднання установ у 1923 р. в Чернігівський Державний музей (тепер Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського). Її вагомість для вивчення історії та культури як Придеснянського краю, так і загалом України, визначається наявністю у ній понад 5 тис. документів та рукописних книг XVI–XVIII ст., а Музей сьогодні – одне з найбільших сховищ таких рідкісних артефактів на теренах Лівобережної України¹. Оригінали доповнюються копіями документів з історії Чернігівщини, що нині зберігаються в центральних архівах РФ, і були свого часу виготовлені на замовлення Музею. Серед багатьох документів музейної архівної збірки нашу увагу привернули кілька цікавих за змістом та мовою пам'яток.

Перший документ стосується історії Любецької волості та правлячого стану цієї території – зем'ян, землян, зем'ян-бояр*. Він цікавий для вивчення історії такої маловідомої адміністративно-територіальної структури як тракт.

Тестамент Федора Сулими належить до рідкісного різновиду листа-заповіту. Він розкриває внутрішній, інтимний світ українця, який збирається на війну, турботу батька за долю сина. Заповіт цілковито написаний соковитою українською розмовною мовою, що робить його важливим джерелом для реконструкції її генези. Треба зазначити, що, як правило, історик або філолог – дослідник козацької доби має справу із штучними канцелярською або церковнослов'янською мовами, захащеними полонізмами, латиною та російськомовними елементами, якими написані документи та книги доби Гетьманщини.

Два наступні документи знайомлять нас зі стосунками на теренах Стародубського полку українців та московських старообрядців². Особливо цікавий – контракт тещі із зятем. Подібних документів збереглося дуже небагато, тим більше стосовно звичайного рядового сільського середовища. Цікава форма контракту, яка відповідає українському зразку. Що не дивно, адже складав його соловський дяк-українець Яків Лапчинський. Категорії пам'яток, яких збереглося чимало, стосується заставний лист Лавріна Силенка. Він цікавий з огляду на характеристику економічних стосунків тубільних українців та старообрядців, які поступово зміцнювали свої позиції на новій батьківщині. Складав лист етнічний росіянин Семен Попов, про що свідчить московський скоропис документа. Проте писав він його за українським взірцем, щоби лист мав законну силу серед місцевих жителів. Мова його – суміш української та російської. Можна припустити, що маємо справу з місцевою говіркою, яка сформувалася внаслідок тісних побутових контактів українців та прийшлих росіян.

Насамкінець вміщено два документи з історії Чернігово-Сіверщини, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів. З них ще у 1980-х роках на замовлення Музею були виготовлені фотокопії. Чолобитна чернігівського полковника Оникія Силича добре ілюструє події доби Руїни, роль чернігівської залоги у військових діях, позицію тієї частини козацької старшини, яка орієнтувалася на Москву. Документ 1701 р. про відрядження до Києва та Чернігова для навчання друкарській справі друкаря Михайла Дмитрієва відомий у літературі,

* В історичній літературі користуються кількома правомочними термінами.

але не оприлюднювався у повному обсязі³. Повна публікація дає нам можливість з'ясувати маршрут поїздки, її організацію, новизну завдання («в приказе Малыя Росіі выписать неісче-го потому что таким посыльным проѣзжих грамот дачи не бывало, а даваны проѣзжие грамоты всяких чинов людей по их челобитью, которые отпускиваны по общанію в Киево Печерскую Лавру для моления печерским чудотворцам») та його цілі.

Пам'ятки подаються за наступною схемою: назва, текст із збереженням мовних та стилістичних особливостей оригіналу, вихідні дані й місце зберігання.

1

**Купчий запис зем'ян Любецького тракту Федора та Ісака Козловських пану
Василію Товстолісу на третю частину маєтності від 1 березня 1666 р.**

С подлїнного копія

Я Федка и я Исаак Козловскій земьяне тракту Любецкого⁴ брата родніе отступивши своее власное належное [...] природное⁵ права и повѣту и воєводства, а под тот теперішній лист и запис свою чинимо як то и зознаваемо тым нашим листом добровольним записом каждому кому того ~~е-братом~~ видати належало тепер и на потом завжди иж ми з доброй воли нашей моетност водлуг права маючи волност яко хотячи шафовать добрами своими власными дедичными в воєводстве Киевском, а тракте Любецком лежачіе намы купленніе от панов Тарасовичав, от пана Ивана Тарасовича⁶ третіку тоєж части и валовой лежачой в Величках⁷, а в тракте Любецком теди ми вишменованніе тую част маєтности пушаем пану Василю Товстолѣсу за коп двадцат шест грошей личби і монети литовской правом припалие належачіе волно свободное ~~само-бодное~~ и никому незаведено ему пану Василю Товстолѣсу вѣчными часом ему самому, жонѣ и потомком его продали в вечност тую част маєтности зо всѣми пожитками, борами, лесами, деревом бортным и небортным, полями, сеножатми, с пасяками, з азерами и ~~рѣчками~~ и речкамы, и крыницами и ~~хатамы~~ из полями из заросіем робленими ~~яко тим~~ ся маєтност маєт поменованная сама в собѣ во всем стародавним и уживанню границах, грунтах, межах и обиходах своих долгаста и ширости здавно своих приналежностях мѣла и тепер маєт держат пану Василію Товстолѣсу маєт належат и ни в чом не має шкодовать на той маєтности приналежностях на себе заставаючи, а ни на потомки свои, а кровніе близкіе и далекіе не мають утручатися под закладом другое також суми зо всѣми пунктами, кондиціями, закладами, варунками, обвязками и готовими едикціями яко сама в себѣ маєт на тіе помяненіе добра дедичніе служачіе приналежностях ни чого на себе сами ни на потомки наши не заставаючи в моє держання и спокойную вечистою ~~вечностію~~ посесію помененному пану Василію Товстолѣсу котрого колвек часу ~~аби~~ и служачіе од вшеляких позвов при позвом взысков презысков на тую маєтност части которую пустили маєтност и виш менованніе Федка и Исаак Козловскіе и Иванову Тарасовичеву третєю част в Величках пану Василю Товстолѣсу⁸ изгола от вшелякого перенагабання в трудност и инкодименту (?) ~~им теди меет на тіе~~ добра тепер и на потом у кожного права и суду и ураду на каждом месцу ~~за обвещчанием~~ за обвещенъем его сами особами своими и своим коштом власним ~~важним~~ и накладом пана Василя Товстолѣса и потомкам его боронити и заступати, очищати, освобождати, увольняти тиле крот или крот того потреба указала да вишняго права и суду не апелюючи противко тому записовѣ моему на помоч себѣ брати и оных заживати описуют але до суду албо ураду перед которим би ся тая справа приточила не отходячи во всем пана Товстолѣса боронит в каждого суду і права будем заступат ~~і боронит~~ своим коштом где потреба указала тому запису вечистому ~~источий~~ до обчнїючи (?) которій то лист наш вечистій волно ему буде и до книг подат и на тое пану Василю Товстолѣсу даємо тот наш лист добровольній запис вечистое продажи с печатію и с подписом рук наших власних которою устною а очевистою прозбою нашою их милости ~~миет~~ панове и приятели наши ниже на подписех руки імена и прозвища виражоніе печати приложит и руки подписат рачили. Писан в Чернѣговѣ року АХѢS (або 3) мця марта дня А (1666 (7) р. 1 березня).

вмѣсто печати вмѣсто печати вмѣсто печати вмѣсто печати

В подлѣнном подпис

Федка Козол⁹ Исак Козол¹⁰

Устне прошоній печатар от особ виш менованіх панов Козлов подписуюс Андрей Унучка¹¹. За усною прозбою от панов Козлов подписуюс Кондрат Семак¹². Прошоній печатар от особ више менованіх панов Козлов подписуюс Ероним Радкович¹³.

Usnie proshony pieczetarz od osoby wyz mienowanej od panow Kozlowskich podpisyues Jendrzy Pietrayza¹⁴.

При том будучий подписуюс Тарасович.

Инв. № Ал 501/4/2. Старий інв. № М.Т. 51Р. Філігрань «Pro patria», «АГ», віньєтка, «С». Список 2 половини XVIII ст.

2

Тестамент Федора Сулими від 20 липня 1689 р.

Сину муй милый Іване Сулима

Свѣдом будучи того, иж лита не вздорове, але що далей слабшию; теди при пожеднанню моем компании Крымское ясне велможному добродѣви моему его мс. Гетману о особливому дому моего патронови вносилем покорную просьбу мою і черес егош панское велможное висоце поважную причину црѣственние болшие печати и гѣдрственних дѣл оберегателие и многочисленных их монарших сил найвишому предводѣтелеви и воеводѣ ясне велможному его мѣсти князю Василиу Василивичу Галицину милостивому добродѣви бил чолом за вами наслидием моим милым тепер на их превисокою милост надежнѣ будучи, а вже по свѣжоужоужених в теперешней Крымской походи, то ест монаршой служби остатних моѣх силаж и здоровю, а що болшая от курави еще за такрочних яко и теперешних упалое военных позбилем зроку, чуючи-ся близким бити концу житиу моему резолюции лит моих на едномилисном всякое вѣрности постоянстви почавши од блаженное памяти великого господара цара и великого князя Алексия Михайловича аж до щасливой царствующих великих господарей црѣй и великих князей Івана Алексиевича Петра Алексиевича, великой господаринѣ и великой князнѣ Софии Алексиевни всея Великия и Малия и Билиа Росии самодерсцов и ѣх царскому величеству пресвѣтлому доводи и здоровья без ошадку на ѣх монарших службах в военных працах нагороди з их же превисокой милости монаршое мнѣ пожаловане на осидлости продками моими заслужоние у монархов права и привилея тобѣ милому синову моему яко наслидуючому легую и оние для ствержения посилаю, которие ти з милости моеи родительской одержавши через ясне велможного его милости добродѣ пана гетмана особливого дому нашего патрона висоце поважное вложения до ясне велможного его мисти князя Василиа Василиевича Галицина и через ѣх мс: полномощную причину у ѣх царского пресвѣтлого величества чолобитем при найнишом поклонѣ милостею монаршею подтвердите и подтверженними владите кгдаш мене яко по тих працах на старост мою незносних заледво в живих застаючого по той дорожи бог вист ежели знайдеш, бо барзо в слабости застаю и прошу бога абим стулко силки моге мѣти абим обруч-ние обитници на святие мисца мугл отправить и страчений зрок в очах моѣх при надежди бога всемогущого и молитвами пресвятои Богородици Дѣви на святых чудотворних мисцах мугл одержати щилинѣ; при тум буд благословен и в охоронѣ десницею бога весмогущого моею родительско. Милосту вовнаднѣ живота твоего сполне с подужиєм твоим и чадами твоими.

Феодор Сулима

З Сулиминец року АХПФ К дня юлиа

На арк. 2зв.: Милому синову моему Івану Сулими пилно отдат. Нижче овальна гербова печатка на червоному сургучі: орел з розправленими крилами під короною, обабіч якої літери S T (Сулима Теодор), під орлом 2 камені з трьома горизонтальними рисками на кожному.

Инв. № Ал 501/9/10. Старий інв. № М.Т. 774, № 48, № 104 Р. 2-а арк. Оригінал.

3

**Заставний лист жителя соловського Лавріна Силенка
жителю воронківському Петру Гребенщикову
на сіножать від 8 січня 1717 р.**

Аѡ3І го году генваря в И день

Я Лаврин Силенко жител салавский чиню вѣдомо сим моим добровольным записом иже я Лаврин взял грошей в гдсревой волости слободы Воронка¹⁵ у Петра Терентиевича Гребенщикова числом тарелей девет і против тѣх грошей заставил я Лаврин ему Петру Терентьеву снѹ свою власную вечистою пожню да термену да тысящи двадесят седмаго году впред, а ежели я Лаврин да више писаннаго сроку да тою пожни ни в чем не в поминатца ни братьям моим ни кому і дѣтем моим ни родичам дѣла нѣт да той више писанной пожни, а тая пожня подле Воронка више слободы помеж Сметаниной і ему Петру владѣт тою пожню датави више писаннаго сроку, а ежели кто может на тую пожню наступат брат мой іли дети или бо іный кто может наступат то я Лаврин вовсем повинен застерегат а порукою по нем Лаврину брат ево Тимох и дал я Лаврин сие письмо для лѣпшей вѣры и пѣвности при людех зацных и вѣры годных при Дементью Алексеевым Безчастном и при Данилѣ Вороновим і при іных людех, а писал сие письмо Симеон Борисов сн Попов по ево Лавринову прошеню и при том значит ево руки крыжик + .

На арк. 2зв.: Заставное письмо жителя соловского Лаврина Силенка жителю воронковскому Петру Терентьеву Гребенникову на пожню

Инв. № Ад 2264. Старий інв. № Р 125 (угорі справа). 2-а арк. Текст на с. 1. Оригінал. Скорпис московський.

4

**Контракт соловської жительки Евдоки Максимової Ісакієвої
із зятем Наумом**

1743 го года мая 13 дня

Я ниже именнованная жителька соловская¹⁶ Евдокия Максимова а по мужу Исакієва жона, чиню видому сим моим записом иж я помянутая Евдокия принимаю зятя своего Наума Феодора Гончорова к ча[с]тѣ половѣнной во всем моем грунте и в товару в лошадях и в рогатом и не в рогатом во всѣх моих набытках и в деревьях в залазних и не в заласних им бы владѣт сину моему Петру Исакову и Науму Феодорову сину владѣт бы показанным грунтом, а мнѣ вишписанной Евдокии в товару част, коня, корову, трое овец, свѣнню, пятеро дерев с пчолмѣ, а ему показанному Науму повѣнно оной то Евдокии слухат и повожат и за породы б ему не спорится, повѣнен бы он Наум служит лѣт шест в любов, а не спорно, а которая ест у мене дочер меньшая повѣнни они ей выдат как надобно сину моему и зятю в том казалисмо записат при людех зацних и вери достойних при Ивану Василиеву [Койдашу] + и при Мартину Григориеву Межую и при Ермоле Осначу и при Ивану Андрееву и при многих людях на тот час бывших жителей каменских¹⁷ и соловских я, Евдокия Максимова яко неграмотная писма кладу крестно знамение своеручно +

+ Устно упрошоний обох сторон и писател сего писания Ияков Иванов Лапчинский дячок соловский

+ А в довгах бы ему не спорится по половѣнѣ б из сином моем отдоват безпорно, а когда буде зят з сином моим делится то повѣнни они мнѣ дат жита третью четвертку.

К сему достоверному к писанию на той час случившися Афанасей Федаров жител слабады Еленки⁹ по прошению их Евдокеи и Наума подписался

Инв. № Ад 2263. Старий інв. № Р 125 (угорі зліва). 2-а арк. Текст на с. 1. Оригінал.

**Чолобитна чернігівського полковника Іоаникія Силича
до царя Олексія Михайловича від 29 липня 1662 р.**

Бжиною мїстию великого гд̃ря ц̃ря и великого князя Алексѣя Михайловича всея Великия Малоя и Бѣлоя Россіи самодержца и иных многих гд̃рств и земель восточных и западных и сѣверных отчича и дѣдича и наслѣдника и гд̃ря и обладателя вашего ц̃рского пресвѣтлого величества Іоаникій Силич х̃лоп и вѣрный подданий полковник Войска вашего ц̃рского пресвѣтлого величества Запорозкого Черниговский при вѣрности услуг моих и вѣрного подданства услужоных челомбытний мой поклон найнижайший до лица землѣ до пресвѣтлого маестату вашему ц̃рскому пресвѣтлому величеству гд̃рю моему многомилостивому со всяким усердием смиренно отдаю.

Од вашего ц̃рского пресвѣтлого велич: осударя моего мл̃ствого мене х̃лопа и вѣрного подданого вашего през поддѣного Стефана Іванова сына жалованя сорока два соболей мене до рук дойшлое и видя я х̃лоп вашего ц̃рского пресвѣтлого велич. противко сибѣ великую премногую и незреченую милост и ласку велми обрадовавшисе вдѣчне и миле той подарок принявши и з того нынѣ тѣшуся благодарячи всесилного творца и пресвятую Б̃гю матир его святуюж и мене сподоби свое недостойнаго раба од вашего ц̃рского пресвѣтлого велич. такую неизсповѣдимую милост и ласку оглядати що нехай жи сей час Б̃гу и з того похвамених будет і я наполнившись таковое неизреченное и невиповѣдимое радости за такую противко себя милост и ласки вашему ц̃рскому пресвѣтлому велич: осударю моему милостивому до лица землѣ со усердием челом б̃ю и молю всесилного владiku абы ваше ц̃рское пресвѣтлое велич: з богоданним вам вашему ц̃рскому пресвѣтлому велич: бл̃говѣрных ц̃рей и великих к̃нзей Алексѣя Алексѣевича и Феодора Алексѣевича гд̃рей наших великих за пресвѣтліе скипетра вашего ц̃рского пресвѣтлого велич: завше винним зостаю гд̃да Б̃га принизко молити абы ваше ц̃рское пресвѣтлое велич: на многия лѣта утвердился всяблагая в сердце подали совѣтовал со всѣм синклѣтом вашего ц̃рского пресвѣтлого велич: і я х̃лоп твой и вѣрный подданий яко вперед сего звикл и тепер за ваше ц̃рское пресвѣтлое велич: и за розширенѣя панств противко каждого неприятеля наступуючого на ваше ц̃рское пресвѣтлое велич: скипетра готов голову свою класти и кров проливати и умирати нещадя своей головы где и тепер явно то был вашего ц̃рского пресвѣтлого величества околничему и воеводѣ и намѣстнику бѣлогородскому к̃нзю Григорию Григориевичу Ромодановскому Стародубовскому¹⁹ с товарищи моя вѣрная служба и великое радѣние противко того неприятеля которого гд̃д Б̃г всесилний щастям вашего ц̃рского пресвѣтлого велич: и щастям вам од Б̃га даннем вашему ц̃рскому пресв. велич: бл̃говерных ц̃рей и великих к̃нзей Алексѣя Алексѣевича и Феодора Алексѣевича гд̃рей наших великих тых неприятелей и недругов побылисмо и в Днепр потопили¹⁰ чі живо наймаліе счо не дай гд̃д Б̃г и вдалших час щастям вашего ц̃рского пресв. велич: и молением побѣду над неприятелем вѣрному войску подает и допомагаєт и тых кривоприсяжцов змѣтников и клятвопреступников под ноги вашего ц̃рского пресвѣтлого велич: подкланяє а я яко вперед сего звикл и тепер вашему ц̃рскому пресв. велич: всякого добра хотѣчи и радѣти и навѣки неодмѣнне и неодступне и непоколѣбимо служити и за тебя великого гд̃ря моего за наслѣдников вашего ц̃рского пресвѣт. велич. умирати и кров проливати вѣрне а щире вашему ц̃рскому пресвѣт. велич. гд̃рю моему многомилостивому приобѣцавшє неотступним навѣки быти а тепер еще смѣлим з покорною прозбою моею и чоломбытием до вашего ц̃рского пресвѣт. велич. удатися просѣючи и слезне молячи тебя великого гд̃ря моего извол ваше ц̃рское прест. велич. и нас своих вѣрных подданных и холопов своими ратными людми город свой Чернѣгов яко пограничний обослати бо нѣгде немаш таких навалностей од неприятеля яко мы по тые всѣ часи мѣлисмо и тепер мѣєм от Гомля од Мозира од Чорнобиля безпрестанно тилко одним полком своим бороняєм и оберегаєм твоих вѣрных подданных а болшѣ не мѣєм в себе ратных людей опроч одного приказу и в том прикази болєй немаш людей живих над пултораста. Змилуйся гд̃р ц̃р и великий к̃нз Алексѣй Михай-

лович пожалей нас ѿхлопов и вѣрних подданих и неподай твоего неприятелеви своего города отчины и княженія и на остаток в разореніе и в пагубу подат извол своих ратних людей на обраченіе що їд Бг в сердце и в мисл вашему црскому прсвѣтлому велич. подаст послат слезне покорне упадаючи до ног и до прсвѣтлого маестату вашего црского пресв. велич. просим и молим где и тепер в городах яко то в Нѣжинѣ в очередку будучим за ними ваше црское прест. велич. изволил Петра Іванова Михайлова на обрѣганя послати которых и так ратних людей было спотребѣ а тепер им нѣчого оберегаться бояри тых змѣнников побили и той бок Днѣпра перегнали и толко нам од Литви великая доука и бѣда яко пограничним дѣется и по сие число и повторяючи прозби и моления моего слезне покорне вашей црской пресв. велич. и вспоможеня собѣ впород ратних людей просим и молим при тим яко вѣрних подданих и ѿлопѣ и слуги найниже под високою и крѣпкою руку себе в сохранение вашему црскому пресв. велич. їдрю моему многомилостивому отдаю. Писан в Чернѣговѣ року ѡжего АХЗВ (1662) мѣца іюля КФ (29) дня ѡшему црскому прсвѣтлому величеству вѣрный подданий и найнижний Іоникей Силич полковник ваш: цар: пресв: вел: запор. черниговский рукою.

Инв. № Вф 503 (фотокопія). Оригінал зберігається в Російському державному архіві давніх актів, ф. 124, оп. 3, № 125, ч. 1.

6

**Витяг з указу Петра І від 20 лютого 1701 р.
про відрядження до друкарень Києва та Чернігова
друкаря Михайла Дмитрієва для навчання**

Года (?) АѡА го февраля К д. по указу великого їдря цря і великого їнзя Петра Алексѣевича всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца боярину Феодору Алексѣевичу Головину с товарищи великій їсдрь црь і великій їнзь Петр Алексѣевич всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержец указали из Приказа книг печатного дѣла послать в Киев і в Чернигов книг печатного дѣла знаменщика Михайла Дмитрева в книжные типографіи для учения книжному печатному дѣлу составлявая чернил і всякого книжного урядства а от Москвы до Киева и до Чернигова и назад до Москвы о проѣзжой великого їсдря грамоте ис Посолского приказа указал великій їсдрь указ учинит тебѣ боярину Феодору Алексѣевичу с товарищи и по указу великого їсдря цря і великого їнзя Петра Алексѣевича всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца боярину Феодору Алексѣевичу Головину с товарищи учинит о выше писанном по указу великого їсдря. Дьяк Матвей Власов.

І в приказе Малыя Росіи выписать неісчего потому что таким посыльным проѣжих грамот дачи не бывало, а даваны проѣжжие грамоты всяких чинов людей по іх челобитью, которые отпускиваны по обѣщанію в Киево Печерскую Лавру для моленія печерским чюдотворцам. АѡА го февраля КА д. по указу великих їсдрей отпустить того знаменщика Михайла Дмитрѣева для учения в Киев и дать ему проѣжая грамота по указу.

Бжиєю млістію от прсвѣтлѣйшаго і державнѣйшаго великого їсдря цря і великого їнзя Петра Алексѣевича всея Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца и многих їсдрств и земель Восточных і Западных і Сѣверных отчича і дѣдича и наслѣдника и їсдря і обладателя їшого црского величества от црствующаго великого града Москвы по Городок до Калуги до Лихвина до Бѣлева до Болхова до Карачева и до Сѣвска воеводам їшим и приказным людям по їшему великого їсдря їшого црского величества указу послан с Москвы в Киев да в Чернигов кнѣг печатного дѣла знаменщик Михайло Дмитрѣев в книжные типографіи для учения книжному печатному дѣлу составляванья чернил і всякого книжного урядства і как он в которой город приѣдет і воеводам їшим и приказным людям велѣть ево до Киева і до Чернигова і назад до Москвы пропускать без задержания.

Инв. № Вф 501/1–2 (фотокопія). Оригінал зберігається в Російському державному архіві давніх актів, ф. 124, оп. 1, № 17.

1. Мицик Ю.А. Документальні джерела з історії України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Чернігів, 1996. С. 49–51); Ситий І.М. Документальні матеріали в колекції В.В. Тарновського (Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Чернігів, 1996. С. 46–48).
2. З Московщини на територію Стародубського та Чернігівського полків, починаючи з 1660-х років, переселилося багато росіян, що не підтримали нововведень патріарха Никона. Їх називали старообрядцями, старовірами, розкольниками (Чухліб Т. Стародубщина українська: від історичної величі до сучасного забуття //Пам'ятки України: історія та культура. 2005. № 1. С. 74).
3. Чернігову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 50.
4. Термін, яким любецькі бояри позначали територію, прилеглу до тракту Любеч–Чернігів, у частині яка розташовувалася в Любецькій волості з боярськими маєтностями. Про це зокрема свідчить лист 1643 р. «панов землян обивателей воеводства Киевского в тракте Любецкому мешкающих» (Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 209). Тракт – території навколо оборонних замків, пізніше так називали великі приватні волості. На Чернігівщині відомі Новгород–Сіверський, Чернігівський, Ніжинський, Носівський, Кисільгородський, Солтиковський тракти. З'явилися після 1582 р. Управляли ними капітани (детальніше дивись: Кулаковський П. Чернігово–Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К., 2006. С. 58–59).
5. Тут і далі закреслено в оригіналі.
6. Любецький боярин, двоюрідний брат Федька та Ісака Козлів ((В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1, С. 385). Або – Іван Андрійович Тарасевич-Величковський, любецький боярин, рідний брат Козлів, згодом чернігівський бурмістр (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 290–291).
7. Село на р. Копачівці (нині не існує) Любецької сотні Чернігівського полку, родова маєтність родини любецьких шляхтичів та козаків Величковських (Тарасевичів-Величковських) (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 286; Ревізія Чернігівського полку 1732 року. Чернігів, 2014. С. 232).
8. Шляхтич, власник земель на грунтах Величковських на Любецькому тракті (Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 205).
9. Боярин Любецького замку, землянин, шляхтич гербу «Огоньчик» (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 385).
10. Любецький землянин (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 385).
11. Любецький землянин (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 367).
12. Покозачений шляхтич, з роду любецьких бояр Семаковичів (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 400–402).
13. Інформація відсутня. Проте відомий посол від гетьмана П. Тетері – якийсь М. Радкевич. Чи не родич? (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). К., 2003. С. 444). Пізніше у Чернігові мешкав міщанин Іван Раткевич, працівник єпархіального свічкового заводу з трудовим стажем 35 років, про якого є згадка від 3 травня 1911 р.
14. Покозачений шляхтич з роду любецьких шляхтичів-землян (В. Кривошея. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. К., 2012. Т. 1. С. 395).
15. Воронок, поселення старообрядців, село Стародубської сотні Стародубського полку, нині – у складі Стародубського району Брянської області РФ.
16. Солова, село Стародубської сотні Стародубського полку, нині – у складі Стародубського району Брянської області РФ.
17. Камінь, село Стародубської сотні Стародубського полку, нині – у складі Стародубського району Брянської області РФ.
18. Сліонка, поселення старообрядців, село Стародубської сотні Стародубського полку, нині – у складі Стародубського району Брянської області РФ.
19. Ромодановський Г.Г. (р. н. невід. – 25 травня 1682 р., вбитий стрільцями в Москві) – старший війський начальник під час російсько-польської війни 1654–1667 рр., голова Білгородського розряду, будував фортеці на південних кордонах Великого князівства Московського, учасник Земського собору 1653 р., Переяславської ради 1654 р., посприяв І. Брюховецькому та Д. Ігнатовичу зайняти уряд гетьмана, командував московських військ під час Чигиринських походів 1677 р., 1678 р.
20. Влітку 1662 р. гетьман Юрій Хмельницький спробував замирити лівобережні полки. Облога Переяслава не мала успіху, наказний гетьман Яким Сомко з московськими залогами відкинув військо гетьмана до Дніпра і тут, навпроти Канева, розгромив ущент.

СИТИЙ І.

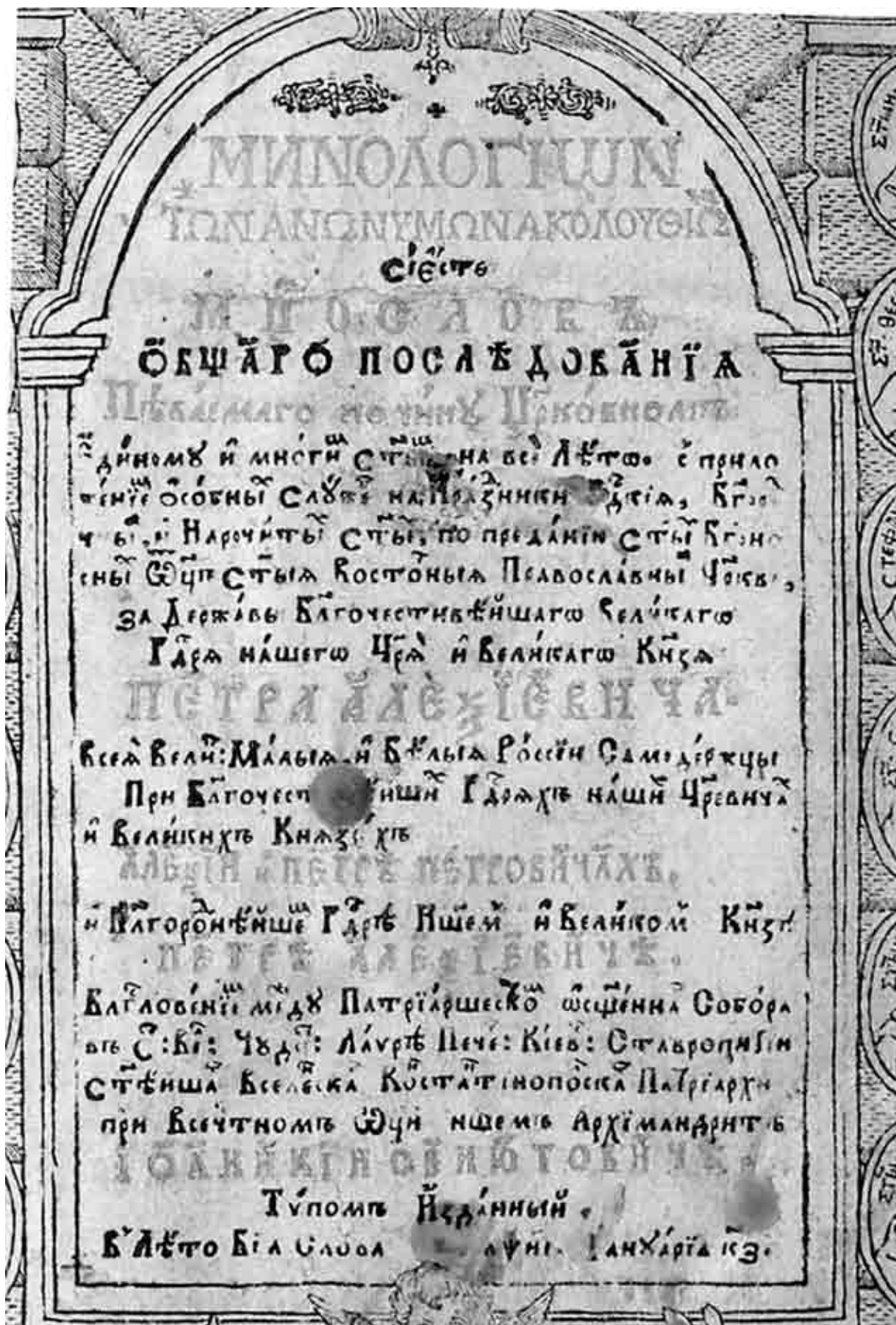
Пам'ятка автокефалії Української православної церкви – київський “Місяцеслов” 1718 року

Минув понад рік, як було повернуто Українську православну церкву під омофор Константинопольського патріархату. Тому є слушна нагода згадати події кінця XVII – початку XVIII ст., які призвели до підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату, і про спроби українців відновити історичну традицію. Допоможе нам зробити екскурс в історію така унікальна пам'ятка, як київський “Місяцеслов” 1718 р., примірник якої зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Але спочатку нагадаємо історичні події, внаслідок яких з'явилася згадана книга з неординарним титулом.

Після Національно-визвольної війни 1648–1657 років під проводом Богдана Хмельницького православ'я стало панівною конфесією на території новоствореної Козацької держави. В руках гетьмана зосередилася уся повнота військової й адміністративної влади та верховний патронат над Українською православною церквою¹. Останнє, на думку Н. Яковенко, після смерті вождя мало негативні наслідки, бо підтримка ієрархами того або іншого гетьмана на догоду Москві або Варшаві перетворюється на норму поведінки церковних верхів, поглиблюючи розкол у суспільстві. Дослідниця зазначає, що цим скористалася Москва, яка активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархатові. Врешті через 30 років їй це вдалося, бо з'явився кандидат на посаду київського митрополита однаково зручний і для Москви, і для козацької верхівки. Це був луцько-острозький єпископ, князь, сват² гетьмана Івана Самойловича Гедеон Святополк-Четвертинський³. 8 липня 1685 р. в Києві гетьман скликав собор для обрання митрополита, але ієрархи проігнорували цей незаконний, неканонічний з'їзд⁴. Це не засмутило зухвальців – Гедеон був проголошений митрополитом. У листопаді 1685 р. в Москві, у присутності царів, патріарх Іоаким висвятив Гедеона на київський митрополичий престол, взявши з нього присягу – “причитання ніякого до Константинопольського патріархату не мати, під послухом у нього не бути і з-під його пастирства, за віддаленістю і далекою дорогою, цілком відлучитися”⁵. У травні 1686 р. царські посланці, за згодою султана, за хабар у 200 золотих і 120 соболиних шкур, отримали від константинопольського патріарха Діонісія відпускні грамоти про поступку Москві архіпастирства над київським митрополичим престолом⁶. Проте маємо слушне зауваження С. Павленка, що синод Константинопольського патріархату, розглянувши звернення з Москви, не поступився Московському патріархату Київською митрополією, а лише надав дозвіл здійснювати хіротонію митрополита⁷. Грецькі, французькі, швейцарські, незаангажовані російські богослови та історики церкви наголошують, що в той час не відбулося передачі канонічної території Константинопольського патріархату, а Київська кафедра була передана лише в тимчасову опіку московських патріархів, тобто “перепідпорядкування” є історичним міфом⁸.

Певні тертя з Московським патріархатом новоспеченого київського митрополита почалися одразу. Гедеон усупереч московським вимогам підкреслював свій князівський статус через аббревіатуру на церковному вбранні, підписував документи як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит, вимагав аби його називали екзархом константинопольського патріарха⁹. Утім вже з кінця 1680-х років почалися спроби московського патріарха цензурувати видання Києво-Печерської друкарні¹⁰.

А тепер повернімося до нашої книги. Вона з'явилася на світ, коли архимандритом Києво-

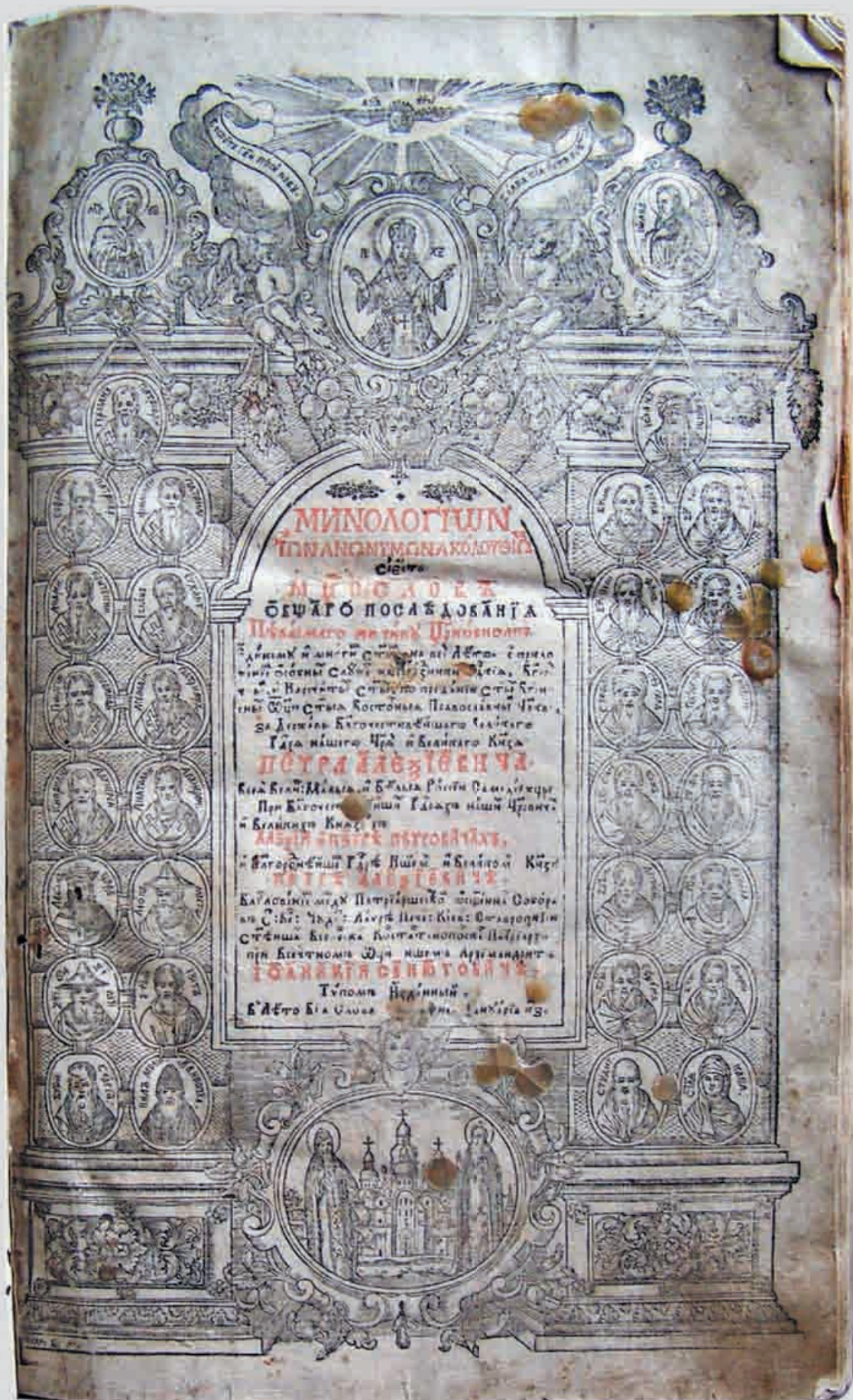
Напис на титульному аркуші київського "Місяцеслова" 1718 р.

Печерської Лаври після Афанасія Миславського став Іоаникій Сенютович, який залишався на чолі Лаври та друкарні майже 15 років.

У 1715–1716 рр. друкарня готувала такі великі твори, як 3-тя частина “Четьїх-Міней” св. Димитрія Ростовського та “Канони Богородичны”. На титулі першої книги було зазначено, що Києво-Печерська Лавра є “ставропигією искомною вселенскаго константинопольскаго, нынешнею же московскаго всероссийскаго патриарха”. Через два роки цей свідомо відредагований текст призвів до сумних для друкарні наслідків. У 1717 р. набирали “Акафісти з канонами”, 4-ту частину другого видання “Четьїх-Міней” Димитрія Ростовського та нашу книгу, датовану 27 січня 1718 р., з таким написом на титулі (кольор. вкл. 5):

МИНОЛОГИОН
ΤΩΝΑΝΩΝΥΜΩΝΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ
Сі єсть
МЦОСЛОВЪ
ОБЩАГО ПОСЛѢДОВАНІЯ
Пѣваемаго по чину Црковномъ
Єдиному и многим Стѣм на все Лѣто с приложенієм особных
Служб на Праздники Гсѣдія, Бгѣродчных, и Нарочитых Стѣх, по
преданію Стѣх Бгѣносных Отцѣ Стѣя Восточныя Православных
Црквѣ, за Державы Блгочестивѣйшаго Великаго Гсѣря нашего Цря
и Великаго Кнзя ПЕТРА АЛЕЖІЄВИЧА Всея Велик: Малыя, и
Бѣлыя Россіи Самодержцы При Блгочестивѣйших Гсѣряхъ наших
Црѣвичах и Великихъ князехъ АЛЕЖІИ и ПЕТРѢ ПЕТРОВИЧАХЪ,
и Блгороднѣйшем Гсѣрѣ ѣшем и Великом Кнзѣ ПЕТРѢ
АЛЕЖІЄВИЧѣ.
Блгсловенієм между Патриаршеством ошценнаго Собора въ Стѣ:
Вѣл: Чудот: Лаврѣ Печер: Кіевс: Ставропигіи Стѣйшаго
Вселенскаго Константинопольскаго Патріархи (підкреслено нами – І.С.)
при Всечстномъ Отци
ѣшемъ Архімандритѣ ІОАНИКІИ СЕНЮТОВИЧѣ.
Тупомъ Изданный.
В Лѣто Бѣа Слова [року]¹¹ АΨИІ Іануарія КЗ.
ГЛИКЄР: Б: (підпис гравера – І.С.)

У ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. у Києво-Печерській Лаврі сталася велика пожежа, від якої дуже постраждала друкарня¹². Звісно, почалося ретельне слідство. І ось тут уряд Петра І звернув увагу на цей напис. Цар категорично наказав Києво-Печерській Лаврі, щоби вона іменувала себе ставропигією московських патріархів, а у друкарні друкувала лише церковні книги за зразком російських видань: “дабы никакой розни и особаго наречия во оных не было, а других никаких книг ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в духовной коллегии и не взяв от оных позволения не печатала”¹³. Окрім цього, вимагали пояснення від архімандрита: як так сталося, що на титулі Києво-Печерська Лавра названа ставропигією константинопольського патріарха. 18 грудня 1720 р. Іоаникій Сенютович пояснив, що він власноручно написав текст титулу так: “Благословением между патриаршеством освященнейшаго собора в святой великой чудотворной Лавре Печерской Киевской, ставропигии искомной святейшаго вселенского константинопольского, нынешней же Московскаго всероссийскаго патриарха”¹⁴. Цей текст “зицовал” “зицар”¹⁵ Пилип, який свідчив, що він відтворив напис за рукописом архімандрита і

6. "Місяцеслав" 1718 року... Кільця...

1

2

3

№ Ал-1888: 1 – верхня кришка і середник, 2 – корінець, 3 – нижня кришка.

Кільця

№ ИМ-206 (2341)

№ ИМ-206 (2329)

№ ИМ-206 (2271)

№ ИМ-206 (2291)

№ ИМ-206 (2384)

№ ИМ-206 (2279)

№ ИМ-206 (2366)

відбиток передав друкарю Тихону, але назад отримав виправлений текст, який слідчі знайшли у друкарській келії. Хто зробив виправлення – не з'ясували¹⁶. Таке враження, що слідство було здійснене формально. Ймовірно маємо справу, коли невідомий друкар своєю правкою висловив загальну незгоду київських інтелектуалів, духовенства, друкарів, старшини щодо підпорядкування Української церкви московському патріарху. Бо щоби не робила Москва, а згідно з церковною традицією Андрій Первозваний поставив свій хрест саме на київських, а не московських пагорбах. Вірогідно тому особливої наполегливості слідчі не демонстрували й у такий спосіб виявили свою солідарність з поборником автокефалії Української церкви.

22 грудня 1720 р. архімандриту було наказано примірники “Місяцеслова” конфіскувати, виправити помилку в титулі і тільки після цього продавати¹⁷.

Києво-Печерська Лавра доповіла Іноземній колегії, що примірників “Місяцеслова” не знайшли ані в Лаврі, ані в Києві, мовляв, вони згоріли під час пожежі 1718 р.¹⁸

На підставі царських розпоряджень Св. Синод 7 вересня 1721 р. наказав архімандриту Києво-Печерської Лаври друкувати тільки церковні книги і тільки за зразком петербурзького та московського друку, для чого надсилати два сигнальні примірники кожного видання для перегляду у Синод, а на продаж книг з передмовою отримувати ще й його спеціальний дозвіл¹⁹, у якому на царську вимогу зазначати на титулі підпорядкованість Києво-Печерської Лаври тільки Московському патріархату²⁰. Такі самі вимоги були висунуті й Чернігівській друкарні. Указом Синоду від 22 лютого 1721 р. було заборонено Чернігівському Троїцько-Іллінському монастиреві писатися ставропігією константинопольського патріарха, наказано друкувати книги тільки за московськими зразками, було введено синодальну цензуру²¹.

Музейний екземпляр “Місяцеслова” свідчить, що пояснення киян про знищення всього накладу в пожежі було, м'яко кажучи, не точним. Нижче подаємо опис примірника, який спростовує відписку киян.

Інв. № Ал 1888. Екземпляр дефектний: відсутній 3-й нумерований аркуш, аркуші 177–178, нумерований аркуш після аркуша 455. В кінці книги вшитий зошит із двох аркушів (Єєє²), який відсутній в описаних примірниках. Розмір – 30,5 x 19 см. Надійшов до музею із с. Жукля Корюківського району Чернігівської області при закритті в 1962 р. церкви Різдва Богородиці.

Запис на аркуші форзаца верхньої кришки: *“Сія книга называемая Минѣя на весь год церкви Рождества Пресвятыя Богородицы Жуклянской подписал церковник исправляющий дячковскую должность в селѣ Жуклях [підпис закреслений – І.С.]. Року 1807го 5го октября. Церкви Жуклянской Рождествобогородичной. С: Е. Л. Г”*. На форзаці нижньої кришки: *“Феодор”, “Крест водрузи”* (кілька разів навколо малюнка хреста).

Оправа другої половина XVIII ст. – дубові дошки, обтягнені коричневою шкірою з тисненням; 90 x 61 см. На верхній кришці – позолочений кибалковий середник із сюжетом “Розп’яття” з чотирма предстоячими²², по периметру – позолочений бордюр із лінійного, пунктирного та стилізованого рослинного орнаменту. На нижній кришці – позолочений лінійний, пунктирний та стилізований рослинний орнамент по всьому полю, угорі та внизу – горизонтальні прямокутники, прикрашені ромбовидним орнаментом. Корінець декорований горизонтальними рисками; обріз пофарбований у червоний колір²³. Шкіряні застібки втрачені²⁴. Орнамент нанесений за допомогою квітчастої накатки²⁵ та дорожника, на корінці – гладкої філети²⁶ (кольор. вкл. 6).

Запис на форзаці свідчить, що частина накладу книги одразу після друку розійшлася по Україні й ніякі грізні царські та синодальні укази були вже не в змозі вилучити її з обігу. Привертає увагу, що неприйнятний з боку Москви текст титулу й у XIX та XX ст. не викликав заперечення ані з боку священників, що правили у церкві, ані у ревізорів консисторії, які час від часу перевіряли роботу парафії. Що це – халатність чи солідарність українців у збереженні своєї історичної спадщини, про яку йшлося вище? Враховуючи наведені історичні факти, ймовірніше – друге.

1. Варто згадати часи Київської Русі, коли у 1051 р. за бажанням Ярослава Мудрого собор руських єпископів поставив Іларіона першим з руських київським митрополитом. Він був поборником політичної, церковної і культурної самостійності Київської Русі, виступав проти прагнень Візантії поширити своє панування на Русь (Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 56). Власне з цього собору і починається довготривала боротьба за Українську помісну церкву, що триває і в наші дні.
2. Чернігівський історик С. Павленко спростовує цей родинний зв'язок (Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії //Сіверянський літопис. – 2019. – № 6. – С. 134–135).
3. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 432–433.
4. Реалізацію задумів щодо обрання митрополита гетьман Іван Самойлович поклав на свого довіреного Івана Мазепу. Альтернативну точку зору на склад учасників собору та перебіг подій висловлює Сергій Павленко (Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії //Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 130, 140–145). Чернігівський історик спростовує тезу Івана Огієнка про проведення другого собору щодо обрання митрополита (там само. – С. 147–148).
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 432–433.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 434.
7. Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкування Київської митрополії //Сіверянський літопис. – 2019. – № 6. – С. 155.
8. Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита ... – С. 157.
9. Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита ... – С. 144, 157.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 434.
11. Слово запламоване воском.
12. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916). – К., 1916. – Т. 1: (1606–1616–1721). – С. 441.
13. Там же. – С. 446.
14. Там же. – С. 447.
15. Складач літер, «наборщик».
16. Титов Ф. Указ. соч. – С. 448. І. Огієнко припускає, що прибрав згадку про залежність від Москви управитель друкарні о. Тихон (Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 2007. – С. 378).
17. Там же.
18. Там же. – С. 449.
19. Там же.
20. Там же. – С. 450.
21. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 2007. – С. 448.
22. Близький (але не тотожний) до київського середника середини XVII ст. (Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. – К., 2005. – С. 363. Рис. 91. № 9; вона ж. Сюжет «Розп'яття» на сюжетних середниках українських тиснених оправ XVI–XVIII ст. та уніфікація описання для баз даних //Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 617, № 3). Має менші розміри, різняться написи, дещо інакше трактовані постаті, світили, голова Адама, форма хреста; відсутні архітектурні споруди; Лонгин без списа; обабіч постатей стилізований рослинний орнамент. Можливо маємо справу з реплікою чернігівського майстра на київський взірець, адже О. Гусева писала про те, що “многие переплеты черниговских изданий XVIII в. обнаруживают связь с печерскими переплетами” (Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: методические рекомендации. – Москва, 1997. – С. 49).
23. Точніше – обріз пофарбований червоними брызками, т. зв. припорошка (Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. Відбиток з “Трудів Українського наукового інституту книгознавства”. Т. 1. – К., 1926. – С. 18).
24. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог /Упор. Ситий І.М., Половнікова С.О. – К., 1998. – С. 33.
25. Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. – К., 2005. – С. 360. Близька (але не тотожна) до мал. б 1, 4.
26. Там само. – С. 277.

СИТИЙ І.

Дві монастирські печатки з Чернігівщини. Нові знахідки

Нещодавно було виявлено печатки Новгород-Сіверського та Максаківського Спасо-Преображенських монастирів (*кольор. вкл. 12*).

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському був заснований у XI – на початку XII ст. на пагорбі понад заплавою р. Десни. Головний мурований Спаський собор було зведено на початку XIII ст. У 1176, 1239, 1501, 1605 роках монастир зазнав руйнувань. 1635 року опинився в руках ордену єзуїтів. Як православна інституція відновлюється в 1657 р., коли чернігівським єпископом став Лазар Баранович, який обрав обитель своєю резиденцією й в 1674 р. організував у ньому друкарню, переведену 1679 року до Чернігова. У 1657–1667 роках на території монастиря було зведено бурсу для учнів Слов'яно-латинської школи. Працював скрипторій, в якому був написаний знаменитий своїми ілюстраціями “Служебник” 1665 року, який нині зберігається в Історичному музеї в Москві. Зі створенням Новгород-Сіверської єпархії, яка існувала в 1785–1797 роках, у монастирі діяла семінарія. Протягом 1791–1796 років на місці Спаського собору за проектом Дж. Кваренгі був споруджений Спасо-Преображенський собор. Обитель була ліквідована 1918¹, а 1994 року її відновили, разом з тим від 1990 р. на території монастиря функціонує історико-культурний музей-заповідник “Слово о полку Ігоревім”.

Відбиток монастирської печатки був виявлений нами на титульному аркуші “Мінеї” на грудень, яка була надрукована у московській синодальній друкарні 1894 р.² Цей сфрагіс бере свій початок від 1 вересня 1797 р., коли імператор Павло I наказав повернути Новгород-Сіверський до складу Чернігівської єпархії, а Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастиреві надати статус першокласного³. Відбиток зроблений на фіолетовій мастиці, круглий, діаметр 29 мм. Зображення: герб Російської імперії, з написом по колу: “ПЕЧ:[АТЬ] ПЕРВ:[ОКЛАСНАГО] НОВ:[ГОРОД-]СЕВЕР:[СКАГО] ПРЕОБР:[АЖЕНСКАГО] МОНАСТЫРЯ”. Матриця цієї печатки була виготовлена після 1836 р., на що вказує іконографія герба, палеографія напису та вимоги тогочасного законодавства⁴. Ймовірно, що це один з останніх різновидів монастирської печатки, який використовувався до 1918 р. Наразі перед дослідниками стоїть завдання відновити історію печатки Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, яка і досі є білою плямою української церковної сфрагістики. Фактично, пропонована публікація є першою цеглинкою у розв’язанні цього питання.

Максаківський Спасо-Преображенський монастир розташований на лівому березі р. Десни, неподалік від с. Максаки Менського району. 1642 року він був заснований київським воєводою А. Киселем⁵. У 1681–1682 роках монастирем керував відомий письменник, церковний та культурний діяч Данило Савич Туптало (Димитрій Ростовський). З 1776 р. тут після втечі з Туреччини жив константинопольський патріарх Серафим II⁶. У 1767 р. в монастирі було два храми: тринефний п’ятибанный Спасо-Преображенський собор з двома баштами на головному фасаді та двоповерхова однобанна Введенська церква з трапезною; територію було обнесено муром з вежами і надбрамною дзвіницею. 1786 року монастир був закритий, але в 1803 р. відновлений для одновірців. З 1829 р. діяв як жіночий під назвою Максаківський Троїцький монастир. Будівлі частково розібрані в 1930-х роках. Донині збереглися залишки муру, дзвіниця і будинок ігумені⁷.

У 2020 р. на інтернет-аукціоні була виставлена матриця печатки Максаківського монас-

тиря, яку придбав чернігівський колекціонер Олексій Ємець і люб'язно дозволив нам ввести її до наукового обігу. Вона – мідна кругла, діаметром 38 мм, товщиною 4 мм; штир для дерев'яної ручки виготовлений із саморобного залізного цвяха висотою 5 см. На печатці різблене схематичне (профільне?) зображення п'ятикупольного храму. Про те, що це Максаківський Спасо-Преображенський собор свідчать не лише 5 хрестів, але й порівняння зображення на матриці зі світлиною цієї будови⁸, де ми бачимо головну баню в оточенні 4-х – малих, а над притвором – теж невелику баню з хрестом. По краю – лінійно-крапковий обідок. На торці знизу – дві риски-маркери для правильної орієнтації, що не характерно для абсолютної більшості відомих матриць, бо здебільшого було навпаки – маркери ставили угорі. Звертає на себе увагу відсутність легенди.

Перед нами той рідкісний випадок, коли на печатці зображений реальний храм. За стилістикою малюнка матрицю можна датувати кінцем XVIII – початком XIX ст. Ймовірно, реалістичне зображення було інспіроване синодальними указами 1742 й 1784 років, “которим по протчем запрещено со изображением святин пакетов печатат, а по приличию архиерейских домов и монастырей какие где заблагоразсуждено будет имет и как на оной училищной дом коллегиею или семинариею именовать и печат прежнюю ж употребляют или вновь вырезают ... определил: в сходственност оного указного предписания на той же печати прежнее изображение отменит, а на место оного семинарской училищной дом вырезат и вырезан со литерною в округи печати училищной Черниговской семинарною подписию”⁹. На теренах Гетьманщини їхнє виконання відбувалося дуже повільно, адже була сформована власна багатовікова традиція вміщувати на церковних печатках патрональні зображення – “Успіння”, “Покрова”, “Воскресіння”, св. Миколай тощо. Певним аналогом представленої печатки є сфрагіс Домницького Різдва Богородиці монастиря, розташованого неподалік¹⁰, з його архаїкою в іконографії та палеографії.

“Аукціонна” матриця була викопана саме на території Максаківського монастиря, тож припускаємо, що невисокий художній рівень і відсутність легенди змусили ігумена виготовити інший, досконаліший з усіх поглядів сфрагіс, а цього кустарного виробу просто позбулися.

1. Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському //Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 768.
2. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 1891. Книга надійшла до музею у жовтні 1962 р. із закритої церкви с. Жукля Понорницького (тепер – Корюківський) району Чернігівської області.
3. Никодим, соборный иеромонах. Описание бывшей Новгородско-Северской епархии //Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 45. – Часть неофиц. – С. 348.
4. 4 грудня 1836 р. вийшов указ Св. Синоду “О имении соборным, приходским и кладбищенским церквям печатей, вырезанных по однообразной форме”, згідно з яким на печатках мало міститися зображення церкви під 3-ма куполами, а на печатках монастирів – державний герб.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С.194–195.
6. Нами виявлена його печатка на листі від 26.11.1777 р., що зберігається у Державному архіві Чернігівської області. На ній зображений двоголовий орел під короною, який тримає у лапах меч і державу, по кутах літери “... П КП” (Ситий І. Печатки ніжинських греків //Сфрагістичний щорічник. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 462).
7. Максаківський Спасо-Преображенський монастир //Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 428.
8. Там само.
9. Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму //Знак. – 1998. – № 16. – С. 5.
10. Ситий І. Артефакти розповідають про минулину. Приватна колекція О. Ємця //Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Вип. 20. – Чернігів, 2019. – С. 173.

АРЕНДАР Г.

Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Кільця¹

У скарбі нараховується 166 кілець, 96 з них мають зображення або лише текст з іменами святих, а 70 – гладкі обручки. В каталозі вони розподілені на два розділи. У межах розділу кільця розміщені за клеймами майстрів у алфавітному порядку. Окрім того, у I розділі за основу класифікації кілець за типами взято їхню форму та імена святих.

Розділ I. Кільця

Кільця мають форму обруча або обруча зі щитком. Вони пластинчасті, кінці спаяні, вкриті емаллю різних кольорів, по колу містять рельєфні штамповані написи; обідки ледь припідняті, на щитках зображені святі або їхні символи. Позолота на літерах, обідках, постатях святих майже втрачена.

Усі кільця виготовлені сріблярами сіл Костромської губернії. На них маємо такі самі клейма, як і на медальйонах – Костромського пробірного управління чи інспектора Антона Солоділова та майстра. Наразі нам відомо лише два джерела з публікацією тавр, які можуть прислужитися для опису кілець скарбу 1982 року:

1. Монография. Постникова-Лосева М., Платонова Н., Ульянова Б. Золотое и серебряное дело в России XV–XX вв. М., 1983;

2. Указатель Костромских клейм на серебряных изделиях XVIII – начала XX века // Статьи по истории материальной культуры XVII–XIX вв. – Труды Государственного исторического музея. – Вып. XVIII. – М., 1947. – С. 163–177.

Під час каталожного опису посилання на них зроблене у квадратних дужках наступним чином: [Постникова-Лосева №...], [Указатель Костромских клейм №...].

До **I типу** віднесено 69 кілець зі щитком і без щитка з іменем чернігівського святителя Феодосія.

Майстер Огородніков Василь Олександрович (с. Красне). 1908–1917 рр.

На тлі блакитної емалі напис: “СВ.[ятый] ОТЧ[е] ФЕОДОСИЕ МОЛИ БОГА О НАС:”.

Зсередини два клейма: пробірного управління (нечітке) та майстра Огороднікова В.О. – “ВАО” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 824].

1 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2314.

Варіант 1

Майстер Домнін Василь Миколайович (с. Красне). 1896–1905 рр. Датовано за роками роботи А. Солоділова.

На тлі синьої емалі (майже втрачена) напис: “ОТЪ СВЯТ. [ителя] ФЕОДОСИЕ ЧЕРНИГОВСК.[ого] ЧУД [отворца]”.

Зсередини два клейма: пробірного управління з ініціалами пробірного інспектора А. Солоділова – “АС” [Указатель Костромских клейм № 14] і проби “84” та

¹ Продовження. Початок див.: Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Медальйони //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 20. – Чернігів, 2019. – С. 85–94.

майстра Домніна В.М. – “ВД” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 833].

1 од.; d–20 мм, h–3 мм.

Им-206/2387.

Варіант 2

Майстер Разсадін Василь Дмитрович (с. Красне). 1896–1905 рр. Датовано за роками роботи А. Солоділова, враховано рік канонізації Феодосія.

На тлі синьої емалі напис: “ОТЪ СВ.[ятителя] ФЕОДОСІА ЧЕРНИГОВСКАГО Ч҃Д.[отворца]”.

Зсередини два клейма: пробірною управління з ініціалами пробірною інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра Разсадіна В.Д. – “ВР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 855].

1 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2341, *кольор. вкл. 6.*

Варіант 3

Майстер Разсадін Василь Дмитрович (с. Красне). 1896–1905 рр. Датовано за роками роботи А. Солоділова, враховано рік канонізації Феодосія.

На тлі синьої емалі напис: “ОТЪ СВАТ.[ителя] ФЕОДОСІА ЧЕРН.[иговского] Ч҃ДОТВОРЦА”.

Зсередини два клейма: пробірною управління з ініціалами пробірною інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра Разсадіна – “ВР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 855].

1 од.; 22×19 мм (деформоване), h–4 мм.

Им-206/2339.

Варіант 4

Невідомий майстер “ЄМ” (с. Красне). 1908–1917 рр.

На тлі синьої емалі золочений напис: “ПР.[еподобный] ОУЧЕ ФЕОДОСИЕ МОЛИ БОГ.[а] О НАСЪ”. Обідки позолочені.

Зсередини позолочене; два клейма: пробірною управління та майстра “ЄМ” в овальному щитку

2 од.; d–20 мм, h–5 мм.

Им-206/2235*, 2369.

Варіант 5

Невідомий майстер “их”. 1908–1917 рр.

На тлі синьої чи чорної емалі напис: “СВ.[ятый] ОУЧЕ ФЕОДОСИЕ МОЛ.[и] БОГА О НАСЪ”.

Зсередини золочене; два клейма: пробірною управління та майстра “их” у круглому щитку.

2 од.; d–20, 21 мм, h–5 мм.

Им-206/2259, 2362.

* Журним виділено № предмета, зображеного на фото.

Варіант 6

Невідомий майстер “ИШ”.
1908–1917 рр.

На тлі синьої емалі напис: “ОТ
СВ.[ятителя] ФЄОДОСІА ЧЕРНИГОВ.
[ского] Ч҃ДОТ.[ворца]”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та майстра “ИШ” в оваль-
ному щитку.

2 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2300, 2394.

Варіант 7

Майстер Рукавішніков Микола Васильович. 1908–1917 рр.

На тлі синьої чи зеленої чи чорної емалі напис: “СВАТ.[итель] ОТЧЄ ФЄОДОСІЄ МОЛИ БОГА О
НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та майстра Рукавішнікова М.В. – “НР” у прямокутно-
му щитку [Постникова-Лосева № 1020].

35 од.; d–18, 19, 20, 21 мм, h–3 мм.

Им-206/2231, 2232, 2236, 2239, 2246, 2248, 2249, 2252, 2255, 2256, 2260, 2264, 2266, 2268, 2269, 2270,
2282, 2283, 2284, 2295, 2302, 2315, 2326, 2330, 2331, 2336, 2346, 2347, 2353, 2357, 2365, 2371, 2372,
2381, 2393.

Варіант 8

Майстер Рукавішніков Микола Васильович. 1908–1917 рр.

На тлі синьої чи чорної емалі напис: “СВ.[ятый] ѠЧЄ ФЄОДОСІЄ
МОЛИ БОГА О НАСЪ”. Обідки, літери золочені.

Зсередини золочене; два клейма: пробірного управління та майстра
Рукавішнікова М.В. – “НР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева
№ 1020].

6 од.; d–18, 19 мм, h–5 мм.

Им-206/2287, 2316, 2321, 2340, 2368, 2380.

Варіант 9

Майстер Курдюков Степан Феофілактович. 1908–1917 рр.

На тлі синьої емалі напис: “ОТЪ СВАТ.[ителя] ФЄОДОСІА
АРХІЄП.[ископа] ЧЕРН.[иговского] Ч҃Д.[отворца]”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та майстра
Курдюкова С.Ф. – “СК” у квадратному щитку [Постникова-
Лосева № 1068].

2 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2276, 2281.

Варіант 10

Невідомий майстер “СМ”. 1908–1917 рр.

На тлі синьої емалі напис: “ОТЪ СВАТ.
[ителя] ФЄОДОСІА АРХІЄП.[ископа]
ЧЕРН.[иговского] Ч҃Д.[отворца]”.

Зсередини два клейма: пробірного управ-
ління та майстра – “СМ” в овальному щитку.

2 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2244, 2323.

Підтип I

Кільце, розширюючись, переходить в овальний щиток із загостреними угорі та долі кінцями. На щитку нижчепоясне зображення святиителя Феодосія у митрі, німбі, святительському вбранні, тримає у правій руці – чотирикінцевий хрест, у лівій – посох із сулоком, на правому боці – палиця. Обличчя худорляве, продовгувате, з вусами і бородою, волосся пряме, спадає на плечі.

Невідомий майстер “иґ”. 1908–1917 рр.

На тлі синьої чи блакитної емалі напис: “СВ.[ятый] ѠЧЄ ΘЄОДОСІЄ МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та майстра “иґ” в овальному щитку з двома заглибленнями.

6 од.; d–18, 19 мм, h–12 мм.

Им-206/2240, 2243, 2313, 2320, 2343, 2374.

Варіант 1

Невідомий майстер “иґ”. 1908–1917 рр.

Постать Феодосія золочена. На тлі синьої чи зеленої емалі напис: “СВ.[ятый] ѠЧЄ ΘЄОДОСІЄ МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та невідомого майстра “иґ” в овальному щитку.

3 од.; d–19 мм, h–11 мм.

Им-206/2303, 2329, 2344, *кольор. вкл. 6.*

Варіант 2

Майстер Рукавішніков Микола Васильович. 1908–1917 рр.

Постать золочена. На тлі синьої чи зеленої емалі напис: “СВ.[ятый] ОЧЄ ΘЄОДОСІЄ МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління та майстра Рукавішнікова М.В. – “НР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 1020].

5 од.; d–20 мм, h–9 мм.

Им-206/2271, 2301, 2333, 2334, 2377, *кольор. вкл. 6.*

Тип II

Невідомий майстер “иґ”. 1908–1917 рр.

Кільце, розширюючись, переходить в овальний щиток із загостреними угорі і долі кінцями. На щитку – поясне зображення Богородиці з маленьким Ісусом на лівій руці (іконографічний тип Одигітрія) у коронах і німбах. Права рука Дитини у благословляючому жесті.

На тлі синьої чи зеленої емалі напис: “ПРЕСВЯТАЯ БОГОРОДИЦА СПАСИ НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління і майстра “иґ” в овальному щитку з двома заглибленнями.

1 од.; d–19 мм, h–10 мм.

Им-206/2384, *кольор. вкл. 6.*

До III типу віднесено 9 кілець (1 – без щитка) з іменем тамбовського святиителя Питирима.

Майстер Рукавішніков Микола Васильович. 1914–1917 рр. Датовано за роком канонізації Питирима та клеймом пробірного управління.

На тлі синьої емалі напис: “СВ.[ятый] ОЧЄ ПИТИРИМЕ МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління і майстра Рукавішнікова М.В. – “НР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 1020].

1 од.; d–17 мм, h–5 мм.

Им-206/2279, *кольор. вкл. 6.*

Підтип I

Майстер Рукавішніков Михайло Іванович (с. Дербілки Сідоровської волості). 1914–1917 рр.

Кільце, розширюючись, переходить в овальний щиток із загостреними угорі та долі кінцями. На щитку – поясна постать свт. Птирима у клобуці, німбі, мантиї, з посохом у лівій руці, права – у благословляючому жесті.

На тлі синьої чи блакитної емалі напис: “СВ.[ятый] ОТЧЄ ПИТИРИМЄ МОЛИ БОГ.[а] О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління і майстра Рукавішнікова М.І. – “МИР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 988].

8 од.; d–17, 18, 19, 22 мм, h–9 мм.

Им-206/2250, 2285, **2291**, 2296, 2308, **2309 (тавро)**, 2354, 2386, *кольор. вкл. 6.*

До **IV типу** належать 16 кілець з іменем преподобного Серафима Саровського.

Майстер Разсадін Василь Дмитрович (с. Красне). 1903–1905 рр. Датовано за роком канонізації Серафима та роками роботи А. Солоділова.

На тлі синьої чи блакитної, чи чорної емалі напис: “ПР.[еподобный] ОТЧЄ СЕРАФИМЄ МОЛ.[и] БОГ.[а] О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління з ініціалами пробірного інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра Разсадіна В.Д. – “ВР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 855].

12 од.; d–17–21 мм, h–3, 4 мм.

Им-206/2251, 2278, 2290, 2297, 2312, 2318, 2325, 2351, 2352, 2373, 2376, 2385.

Варіант 1

Невідомий майстер “ЕБ”. 1903–1905 рр.

На тлі темної емалі напис: “ПРЕПОД.[обный] ОТЧЄ СЕР... МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління з ініціалами пробірного інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра “ЕБ” в овальному щитку.

1 од.; d–20 мм, h–4 мм.

Им-206/2349.

Варіант 2

Невідомий майстер “ИПМ”. 1903–1905 рр.

На тлі синьої емалі напис: “ПР.[еподобный] ОТЧЄ СЕРАФИМЄ МОЛИ БОГА О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірного управління з ініціалами пробірного інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра “ИПМ” у прямокутному щитку.

2 од.; d–20, 21 мм, h–4 мм.

Им-206/2348, **2356**.

Варіант 3

Майстер Шпажніков Павло Варданович (с. Красне). 1903–1905 рр.

На тлі блакитної емалі напис: “ПР.[еподобный] ОТЧЕ СЕРАФИ-
МЄ МОЛИ БОГ.[а] О НАСЪ”.

Зсередини два клейма: пробірною управління з ініціалами пробірною інспектора А. Солоділова – “АС” і проби “84” та майстра Шпажнікова П.В. – “ПШ” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 1063].

1 од.; d–21 мм, h–5 мм.

Им-206/2294.

Тип V

Невідомий майстер “ЕΘΡ”. 1908–1917 рр.

Кільце, розширюючись, переходить в овальний щиток із загостреними угорі та долі кінцями.

На тлі синьої емалі напис: “ВѢРА НАДѢЖДА ЛЮБОВЬ” та зображені їхні символи – чотирикінцевий хрест, якір, палаюче серце на щитку.

Зсередини два клейма: пробірною управління та майстра “ЕΘΡ” у прямокутному щитку.

1 од.; d–19 мм, h–10 мм.

Им-206/2273.

Розділ II. Обручки

Обручки пластинчасті, гладкі, трохи випуклі, кінці спаяні. Виготовлені на теренах України та в Костромській губернії.

Невідомий майстер “ААР”. 1908–1917 рр.

Зовні три клейма: Костромського пробірною управління – у круглому щитку жіноча голова в кокошнику, повернута вправо, 2 крапки за головою, проба “84” у квадратному щитку [Постникова-Лосева № 3900] та майстра “ААР” у прямокутному щитку.

2 од.; d–18, 19 мм, h–3 мм.

Им-206/2258, 2319.

Невідомий майстер “АФ”. 1908–1917 рр.

Зовні два клейма: Київського пробірною управління, губернського пробірера в Бердичеві й у Харкові: у формі лопатки з пробою “84”, жіночою голівкою у кокошнику, шифром пробірною управління – грецька літера гама – “Υ” [Постникова-Лосева № 3905] та майстра “АФ” у прямокутному щитку.

12 од.; d–19, 20, 21 мм, h–5 мм.

Им-206/2265, 2275, 2280, 2298, 2305, 2335, 2337, 2342, 2363, 2378, 2382, 2390.

Невідомий майстер “ИК”. 1908–1917 рр.

Зовні два клейма: Київського пробірною управління [Постникова-Лосева № 3905] та майстра “ИК” у прямокутному щитку.

1 од.; d–20 мм, h–6 мм.

Им-206/2366, кольор. вкл. 6.

Невідомий майстер “МА”. 1908–1917 рр.

Зовні два клейма: Київського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3905] та майстра “МА” у прямокутному щитку.

7 од.; d–20, 21 мм, h–5 мм.

Им-206/2254, 2274, 2289, 2310, 2338, 2359, 2391.

Майстер Рукавішников Михайло Іванович. 1908–1917 рр.

Зовні два клейма: Костромського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3900] та Рукавішнікова М.І. – “МИР” у прямокутному щитку [Постникова-Лосева № 988].

1 од.; 20×13 мм (деформоване), h–4 мм.

Им-206/2350.

Невідомий майстер “МК”. 1908–1917 рр.

Зовні два клейма: Київського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3905] та майстра “МК” у прямокутному щитку.

19 од.; d–19–23 мм, h–5 мм.

Им-206/2237, 2242, 2261, 2262, 2267, 2277, **2293**, 2306, 2311, 2317, 2322, 2327, 2328, 2345, 2360, 2364, 2367, 2370, 2395.

Невідомий майстер “ММ”. 1908–1917 рр.

Зовні три клейма: Київського пробірного управління: у круглому щитку жіноча голова в кокошнику, повернута вправо, 2 крапки – біля підборіддя і потилиці [Постникова-Лосева № 3892], проба “84” у квадратному щитку та майстра “ММ” у прямокутному щитку.

3 од.; d–20, 21 мм, h–5 мм.

Им-206/2292, 2358, **2379**.

Невідомий майстер “СЮ”. 1908–1917 рр.

Зовні три клейма: Київського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3892], проби “84” у квадратному щитку та майстра “СЮ” у прямокутному щитку.

7 од.; d–20, 21 мм, h–4 мм.

Им-206/2241, 2245, **2299**, 2304, 2324, 2375, 2388.

Невідомий майстер “ХС”. 1908–1917 рр.

Зовні два чи три клейма: Київського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3892 чи № 3905] та майстра “ХС” у прямокутному щитку.

12 од.; d–20, 22 мм, h–4 мм.

Им-206/2233, 2247, 2257, **2272**, 2286, 2307, 2332, 2361, 2383, 2389, 2392, 2396.

Невідомий майстер “ШХ”. 1908–1917 рр.

Зовні чи зсередини два клейма: Київського пробірного управління [Постникова-Лосева № 3905] та майстра “ШХ” у прямокутному щитку.

6 од.; d–21, 22 мм, h–6 мм.

Им-206/2234, 2238, 2253, 2263, **2288**, 2355.

МАЙ-БОРОДА М.

Історія православного облачення та його символіка на прикладі зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Одяг має важливе значення в житті будь-якої людини і не лише тому, що він виконує захисну функцію, уберігає нас від холоду або спеки, снігу чи дощу. Створений для тіла він у той самий час є виразником внутрішнього стану людини, тісно поєднаний з її духовною сутністю, він може «говорити», нести в собі певне послання оточуючим. Певною мірою одяг є частиною нас самих. Часто саме через одяг людина намагається підкреслити свої характерні зовнішні риси або ж риси характеру, проявити свою несхожість на інших, свою амбітність тощо. Його зовнішній вигляд, крій, довжина, колір обумовлюються модою – мінливим та залежним від багатьох факторів явищем.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається в фондах та представлений в експозиції одяг різних верств населення: традиційне українське народне вбрання, переважно характерне для Чернігівщини, одяг містян, мундири чиновників і військових, богослужбовий одяг духовенства православного та католицького тощо.

Колекція православного богослужбового облачення в Музеї налічує майже 400 одиниць і охоплює період від XVII до XX ст. Значна його кількість надійшла у складі зібрання Чернігівського єпархіального сховища старожитностей, а також з музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, що належав губернському земству, в яких також зберігались подібні артефакти. Підготовка та проведення в Чернігові у 1908 р. XIV Археологічного з'їзду активізували діяльність місцевих краєзнавців у сфері збирання пам'яток історії краю, в тому числі і церковних. Найцікавіші з них, серед яких чимало богослужбового одягу, експонувалися на виставці З'їзду¹. Значну кількість предметів релігійного культу, які мали вагому історико-культурну цінність, врятували працівники Чернігівського історичного музею при ліквідації храмів і монастирів у 1920-х – 1930-х рр. та при черговій антирелігійній кампанії радянської влади на початку 1960-х рр. Зібрання Музею дозволяє проілюструвати майже всі елементи богослужбових шат православних священнослужителів. Світлини музейних предметів розміщені на кольорових вклейках 7–8 під зазначеними у тексті номерами фото.

Священницьке богослужбове облачення – це особливий одяг. Він відрізняється від повсякденної звичної одягу як за своїм зовнішнім виглядом, так і за призначенням. Облачення використовується виключно для священнослужіння. На відміну від світського вбрання, важливою функцією якого нерідко є саме підкреслення індивідуальності людини, її особливих рис, священнослужитель своїм облаченням покликаний звернути увагу людей не на себе, а на Христа, прославити не себе, а Христа.

Для святкових богослужбових риз характерним є їхня величність та особливе прикрашання. Це не суперечить церковним канонам, які вказують на те, що «всяка розкіш та прикрашання тіла не притаманні священничому чину і стану»² і взагалі не властиві духу християнського благочестя, адже священнослужитель своїм облаченням має звертати увагу моїльників на Ісуса Христа, а не на себе, а земне богослужіння – нагадувати про небесну красу. «Повість минулих літ» розповідає про те, як князь Володимир, роздумуючи, яку віру краще прийняти, послав від

¹ Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1908. – С. 67–82.

² Каноны, или Книга правил. [Електронний ресурс] URL: https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-ili-kniga-pravil/11_16

себе мужів дізнатись «у кого яка служба і хто як служить Богу»³. Візантійський імператор, дізнавшись з якою метою прийшли послы від князя Київського, покликав до себе патріарха і сказав йому: «Прийшли руські дізнатися про віру нашу, приготуй церкву і клір і сам одягнися у святительські ризи, щоб бачили вони славу Бога нашого»⁴. Цар не сказав велич нашої могутньої імперії або культури, але «славу Бога нашого». Відвідавши богослужіння у величному соборі Святої Софії в Константинополі, послы князя говорили: «Не знаємо, на небі ми були чи на землі»⁵. Йдучи на важливу зустріч чи урочисту подію люди не вдягаються в щоденний одяг, а підбирають відповідний, кращий аніж зазвичай, гардероб. Так і для служіння Богу священники одягаються в особливий священний одяг. Все те зовнішнє і матеріальнє, що використовується під час богослужіння має нагадувати про внутрішнє і духовнє, тимчасовє пропонує людині згадати про вічне. Мета використання богослужбових шат зазначається в молитві чину освячення нових священних одєж: «Господи Боже Вседержителю,... одєжі ці в честь і славу Пресвятого імені Твого... благослови, очисти й освяти»⁶.

Богослужбові ризи поділяються на дияконські, ієрейські та архієрейські, відповідно до триступеневої церковної ієрархії. До складу облачення священнослужителів вищих чинів завжди входять ризи нижчих чинів. Так, священник (ієрей) крім свого облачення одягає спочатку дияконські ризи, а єпископ (архієрей) – крім архієрейських шат, має на собі все священницьке облачення.

Прообразом богослужбових риз православного духовенства є облачення Аарона та інших старозавітних священників, які, як говорить Святе Письмо, були зроблені за велінням Бога, даним через пророка Мойсея: «Зробиш священні шати для брата свого Аарона на славу й красу. І ти скажеш усім мудросердим, що Я наповнив їх духом мудрості, і вони зроблять Ааронові шати для посвячення його, щоб був священником для Мене» (Вих. 28, 2–3). Богослужбове облачення неприпустимо носити і використовувати у побуті. У книзі пророка Єзекіїля знаходимо наступнє веління старозавітним священникам: «Коли вони будуть виходити до зовнішнього подвір'я, до народу, зніматимуть шати свої, в яких служили, і поскладають їх у священних кімнатах, і зодягнуть іншу одєжу, щоб своїми священними шатами не торкатися народу» (Єз. 44, 19). Так і православні священнослужителі свої ризи після богослужіння залишають у храмі. Священник бере облачення з собою лише у випадку, якщо якесь священнодійство має звершуватись поза стінами церкви.

Першим та спільним для всіх ступенів церковної ієрархії священним одягом є стихар (з грецької *στιχος* – пряма лінія) – пряма довга одєжа, яка покриває все тіло. Він є найдревнішим богослужбовим одягом, який з незначними змінами, що стосуються деталей, дійшов до нашого часу майже в тому вигляді, що мав і у сиву давнину. Прототипом його є звичайна давня одєжа часу земного життя Ісуса Христа – туніка (рід довгої сорочки). Церква почала використовувати цей одяг для богослужіння за прикладом старозавітного священницького облачення – хітона (нижній одяг священників у вигляді довгої сорочки з тонкої тканини). Святитель Герман, патріарх Константинопольський (VIII ст.) говорить: «Одяг священника відповідає подиру Аарона, тобто облаченню, спадаючому до ніг»⁷. Така богослужбова туніка згадується в листі святого Єроніма Стридонського до єпископа Альтинського Іліодора (кінець IV ст.), в якому він розраджував того у втраті племінника Непоціана, що також був священнослужителем. Автор листа згадує слова Непоціана: «Цю туніку, котру я використовував у служінні Христовому, відправ моєму улюбленнішому, по віку отцю (тобто св. Єроніму – М.М-Б.)»⁸.

³ Повесть временных лет / Под. ред. В.П. Адриановой-Перетц. – СПб.: Наука, 1996. – С. 186.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Требник в двух частях. Ч. 2. – К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 2009. – С. 469–470.

⁷ Герман Константинопольский, свят. Сказание о Церкви и рассмотрение таинств. – М.: Мартис, 1995. – С. 51.

⁸ Иероним Стридонский, блаж. Творения. Ч. 2. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1894. – С. 155.

Для дияконів стихар є верхньою богослужбовою одежею з широкими рукавами. «Одяг диякона має рукави, бо він служитель і йому необхідно мати руки, добре пристосовані для справи»⁹ (з грецької *diákonos* – служитель). Іереї та архієреї носять стихар під іншими богослужбовими шатами, тому він дещо змінює свою форму і називається підризником (для священників) або підсакосником (для архієреїв). Підризник одягається священником лише при відправленні літургії та при деяких урочистих богослужіннях, як наприклад винесення плащаниці, велике освячення води на Богоявлення.

Стихар-підризник має особливе значення. Як правило, шийють підризник білого кольору, як-от підризник XVIII–XIX ст. із білого піке, вишитий різнобарвними вовняними нитками рослинним орнаментом, інв. № И-1300 (*фото 1*). Колір стихаря як верхньої ризи диякона або паламаря залежить від свята та відповідає певному дню церковного календаря. В ранньохристиянські ж часи стихарі були переважно білого кольору. Тому і підризник, і стихар символізують собою світле життя, чистоту, непорочність і радість, з якою священники мають виконувати своє високе служіння. Білі ризи нагадують собою «світлоносні ризи»¹⁰ ангелів, які з'являлись людям у білих одежах. Тому дияконське служіння символізує собою ангельський чин (іл.1).

Іл. 1. Ангели диякони. Божественна літургія. Сербія, Грачаниця, XIV ст.

Проте ще в давні часи для стихарів іноді використовували червону тканину, яка символізувала страждання Христа та багрянцю, в яку римські воїни зодягли Ісуса. Тому на широких рукавах нашиваються смуги, що знаменують собою окови, якими був зв'язаний Ісус Христос. Інша смуга пришивається уперек грудей, піднімається з обох боків на плечі і спускається на спині, де знову з'єднується поперечною смугою. Вона має декілька значень: по-перше, символізує криваві рани, нанесені Христу бичуванням, по-друге, – ярмо Христове, яке несуть на собі священнослужителі та всі християни (Мт. 11, 29). Вишитий на спині хрест нагадує про

⁹ Николай Кавасила, прав. Изъяснение священных одежд. [Электронный ресурс] URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Kavasila/Izjasnenie_svjashennih_odegd/

¹⁰ Симеон Солунский, свят. Книга о храме. [Электронный ресурс] URL: https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Solunskij/kniga-o-khrame/

Хрест, який ніс на Голгофу Христос. З обох боків стихаря від пахв до поясу робляться розрізи на знак проколотих ребер Спасителя¹¹. Всі ці символічні елементи чітко видно на шовковому синьому стихарі XIX ст., який надійшов із ризниці Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря, інв. № И-1330 (фото 2). Стихар декорований витканими букетами жовтих квітів. На спині нашиті гаптовані хрест та ікона святителя, ототожнити якого з певним святим важко з огляду на складність вишитого напису. Ім'я святого вишите грецькими літерами: зліва від образу – ΣΠ, справа – ΚΙΜ. Можливо, це ікона святителя Іоакима Корсунянина, першого єпископа Новгородського. Грецька літера сигма «Σ» може означати першу літеру слова святий або святитель. Ім'я святого могло бути написане у формі ΙΑΚΙΜ, де Π слід читати, як ΙΑ (ΙΑ), така форма можлива. У Новгородському першому літописі молодшого зведення святитель іменується як «архиепископ новгородский Аким»¹².

На лівому плечі зверху стихаря диякони носять оран – довгу смугу тканини, яка звисає спереду і ззаду майже до землі. Підіймаючи правою рукою нижній передній край ораня угору, диякон закликає «народ до моління, співаків до співу, священника до початку священних дій, тобто, нагадує й тим, й іншим годину і час, коли і що вони мають робити (іл. 2). Понад те, це вбрання нагадує і самому диякону, що він повинен мати і ангельську бистроту, і повну прихильність душі до служіння»¹³. Саме тому назву цього облачення найчастіше виводять від дієслова «огарє» – просити, молитись або від «ора» – година, час¹⁴.

Позаяк диякони являють собою образ ангельського служіння, оран символізує ангельські крила. «Диякони тонкими крилами лляних ораней подібні службовим духам»¹⁵. Деякі тлумачники говорять про те, що передній та задній кінці ораня відповідно означають Новий та Старий Заповіти. На оранях окрім нашитих хрестів можуть вишиватися також слова ангельського піснеспіву «Свят, Свят, Свят» (Іс. 6, 1–3).

У «Діяннях апостолів» розповідається як і для чого були обрані та поставлені на своє служіння диякони. Частина єрусалимської ранньохристиянської общини жалілась на нерівномірне розподілення пожертв, необхідних для життєвих потреб, і окремі вдовиці залишались обділені. Апостоли дізнавшись про це сказали: «Недобре нам, залишивши Боже Слово, служити при столах» (Дії 6, 2), і тоді для цього служіння було обрано «сімох мужів доброї слави, повних Духа Святого та мудрості» (Дії 6, 3). Ймовірно прислужуючи при трапезах та доглядаючи за правильним розподіленням необхідного між членами общини, диякони носили при собі убруси, які стали прообразом ораня. Такі рушники мали практичне значення, а також нагадували дияконам та всім віруючим про приклад служіння, даний Ісусом Христом на Таємній вечері при умиванні ніг апостолів. Такі рушники в ранньохристиянській общині могли бути відзнакою дияконів і слугували видимим символом їхнього служіння Богу та людям. З часом,

Іл. 2. Диякон у стихарі з ораном.

¹¹ Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – М., 1983. – С. 128.

¹² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Академия наук СССР, 1950. – С. 163.

¹³ Новая Скрижаль, или объяснение о церкви, литургии и всех службах и утварях церковных, Вениамина, архиепископа Нижегородского и Арзамасского. – СПб.: Издание книгопродавца И.Л. Тузова, 1908. – С. 85.

¹⁴ Дмитриевский А.А. Ставленник. – К.: Типография императорского Университета св. Владимира, 1904. – С. 65.

¹⁵ Герман Константинопольский, свят. Указ. соч. – С. 51–53.

Іл. 3. Облачення старшого диякона.

коли практика загальних братерських трапез припинилася, головним обов'язком дияконів стало піклування та спостереження за чинністю і порядком за богослужінням.

Старші диякони надягають під час богослужіння подвійний орар. Він значно ширший та довший за звичайний, тому один кінець ораря спускається з лівого плеча під праву руку, оперезує спину, і знову через ліве плече спускається долу. Такий орар вказує на старшинство диякона серед інших служителів того ж дияконського чину (іл. 3). У зібранні Чернігівського історичного музею ані звичайного ораря, ані подвійного немає.

Наступним спільним для всіх священнослужителів облаченням є поручі. Це спеціальні нарукавники у вигляді широких стрічок зі шнурами, що стягують рукави підрясника або підризника (коли той одягається) біля зап'ястка, одягаються на кожну руку. У богослужбовому вжитку поручі з'явилися достатньо пізно, приблизно у XII ст. Спочатку вони з'явилися, як необхідний предмет гардеробу візантійських імператорів. Поручі доповнювали імператорський сакос з короткими рукавами, який одягали на інше вбрання. Таким чином поручами прикривали рукави туніки, які виглядали з-під сакоса, одночасно прикрашаючи та стягуючи їх.

Першими використовувати поручі у богослужінні почали константинопольські патріархи. Пов'язано це з тим, що, бажаючи особливо вшанувати патріархів столичного престолу Візантійської імперії, імператори почали дарувати їм предмети

царського облачення. Згодом такими дарунками вони стали вшановувати й інших патріархів та деяких митрополитів. З часом поручі почали носити не тільки архієреї, але і священники. Святитель Симеон Солунський (кінець XIV ст. – 1429 р.) вже згадує поручі як необхідну складову архієрейського¹⁶ та священницького облачення¹⁷, але нічого не говорить про використання їх дияконами. Проте церковний історик Олексій Дмитрієвський говорить, що вже в XIV–XV ст. поручі почали одягати як відзнаку архідиякони (з грецької *ἀρχι* — старший), а в наступні часи їх приклад стали наслідувати й інші диякони¹⁸.

Поручі також мають символічне значення. По-перше, вони означають всемогутність сили Христової і нагадують священнослужителям, що вони звершують таїнства не своїми власними силами, а є лише знаряддям Христа. Саме тому перед початком літургії диякон промовляє: «Час діяти Господу» (Пс. 118, 126), а священник, вдягаючи поручі читає наступні слова зі Святого Письма – на праву руку: «Твоя правиця, Господи, прославилася силою...» (Вих. 15, 6–7), на ліву: «Твої руки мене створили і сформували мене...» (Пс. 118, 73). По-друге, поручі символізують собою пута, якими був зв'язаний Христос.

Як правило на поручі нашиваються хрести, але на деяких, особливо святкових, облаченнях можуть вишиватись євангельські сюжети, як, наприклад, на поручах кінця XVII ст. з вишневого оксамиту, інв. № И-1450, И-1490. На них вигиптуваний сюжет «Благовіщення»: на одному – постать Діви Марії, на іншому – архангела Гавриїла. Надійшли вони до Чернігівського єпархіального сховища старожитностей з Воскресенської церкви м. Сосниці¹⁹ (фото 3).

¹⁶ Симеон Солунский, свят. Премудрость нашего спасения. – М.: Благовест, 2010. – С. 103.

¹⁷ Там же. – С. 112.

¹⁸ Дмитриевский А.А. Богослужебные одежды священно-церковно-служителей //Руководство для сельских пастырей, 1903. – № 22. – С. 174.

¹⁹ Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – С. 9.

7. Православне облачення

Фото 1.

Фото 5, 6.

Фото 2.

Фото 3, 4.

Фото 7.

8. Православне облачення

Фото 8, 8а.

Фото 11.

Фото 9.

Фото 12.

Фото 13.

Фото 10.

Фото 15.

Фото 14.

Нерідко на поручах вишивають і образи святих. Прикладом такого оформлення є гаптовані поручі кінця XVII ст. із зеленого оксамиту із зображенням преподобних Антонія та Феодосія Києво-Печерських, інв. № И-1449, И-1492. Вони надійшли до Чернігівського єпархіального сховища старожитностей з Троїцької церкви Коропа²⁰ (фото 4).

Стихар, орар та поручі є облаченням диякона. Найважливішим же та власне священицьким елементом богослужбового вбрання є єпитрахиль. Історичне походження цього облачення тісно пов'язане з орарем. Єпитрахиль одягається на шию і спереду звисає долі (з грецької *ἐπί* – на і *τράχηλος* – шия). Це той самий орар тільки обгорнутий навколо шиї. В наш час при посвяченні диякона у священника єпископ одягає на його шию єпитрахиль, у давнину ж він просто переносив задній кінець ораря на праве плече таким чином, щоб обидва кінці рівномірно звисали спереду. Згадка про це збереглась у древніх візантійських редакціях чину хіротонії та найдавнішому слов'янському перекладі чину висвячення у священника²¹.

З XVI–XVII ст. єпитрахилі почали шити окремо, а не робити їх з орарів. Проте нагадуванням про давній чин є і сучасна форма більшості єпитрахилей. Їх виготовляють у вигляді смуг, з'єднаних між собою гудзиками, а верхня частина єпитрахилі, що охоплює шию, робиться фігурною та вузькою для зручності її одягання. Відображає давню практику і зовнішній вигляд єпитрахилі XIX ст., виготовленої з чорного плюшу і прикрашеної гаптованими гілочками з квітами, на які нашиті хрести, інв. № И-1394 (фото 5). Також використовують єпитрахилі, суцільно кроєні з одного шматка тканини у формі однієї широкої смуги, але вишиті хрестами або зображеннями святих у два ряди, що вказує на складений раніше удвоє орар. Зразком такої форми слугує єпитрахиль початку XVIII ст. із зеленого оксамиту на підкладці з бавовняної тканини кінця XIX ст.²², інв. № И-1371, що свідчить про її тривале використання. Єпитрахиль прикрашає гаптована композиція «Древо Ісееве»: 26 погрудних зображень святих та старозавітних царів, 2 – ангелів та Богородиці з Богонемовлям (фото 6).

Єпитрахиль має вагомe символічне значення. Так, покладання її на обидва плеча на відмінну від ораря, який носять на лівому плечі, вказує на те, що священник отримує подвійну благодать у порівнянні з дияконом. Він стає вершителем церковних таїнств, а не тільки служителем при них. Ступінь його відповідальності та обов'язків стає значно вищим. Єпитрахиль означає «благодать Духа Святого, що посилається згори»²³, «символізує благодать священства, котра спочиває на шиї того, хто прийняв ярмо Христове»²⁴. Без єпитрахилі священник не може відправляти жодного священнодійства. Як правило на єпитрахиль нашивають сім хрестів (6 – спереду та 1 на шиї). Це знак того, що священник має право звершувати шість таїнств: хрещення, миропомазання, покаяння, причастя, вінчання та маслособорування. Сьомий хрест означає, що свій священницький сан ієрей прийняв від єпископа і канонічно підвладний йому.

Єпитрахиль підперізується поясом з нашитим у центрі хрестом, як бачимо на священицькому поясі з шовкового репсу XIX ст., прикрашеному аплікацією у вигляді гірлянди з ягід і листя, інв. № И-1507 (фото 7). По-перше, з практичної точки зору, підперезавшись ієрею зручніше звершувати службу. По-друге, підперізування має глибоке духовне значення, яке витікає з функціонального призначення пояса – він додає тілу міцності та сил і саме для цього його з давніх-давен використовували трудівники та воїни. Тому пояс символізує силу Божу, що укріплює ієреїв та архієреїв у їхньому високому служінні.

²⁰ Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1908. – М., 1911. – С. 148. – № 622–623. – Табл. XXXI.

²¹ Желтов М., диак. Чины рукоположений по древнейшему славянскому списку: Рукопись РНБ. Соф. 1056, XIV в. //Вестник ПСТГУ. Серия 1: Богословие. Философия. – 2005. – Вып. 14. – С. 155.

²² Зайченко В.В. Вказ. твір. – С. 7.

²³ Симеон Солунский, свят. Книга о храме...

²⁴ Николай Кавасила, прав. Изъяснение священных одежд...

Зверху на усі попередні богослужбові шати священник одягає фелон – облачення, що покриває все тіло (з грецької φαίνεται – покриває та δλος – весь). Фелон як звичайна одяга є достатньо древнім. Його шили як накидку з великого шматка тканини з вирізом для голови або без нього. Фелон носив й Ісус Христос та апостоли. Апостол Павло в посланні до апостола Тимофія просить його: «Ідучи, принеси фелон, що залишив я у Троаді в Карпа» (2 Тим. 4, 13). З благоговіння до Христа й апостолів фелон був прийнятий у число священних одягів²⁵.

Подібним зовнішньо до фелона у давнину було й веретище – одяг скорботи та покаєння з грубої тканини. Таке веретище одягали також на злочинців для їх знеславлення та ганьби. Фелон шиться без рукавів, зображуючи тим самим веретище, в яке згідно з переказом був вбраний Христос римськими воїнами. Фелон «ясно показує, що він означає страждання Спасителя»²⁶.

Символічне значення фелона тісно пов'язане з його формою. Він покриває все тіло як «знак Вишнього Промислу Божого, що утримує і зберігає нас»²⁷. Фелон означає також Божу силу. Древні фелони спереду і ззаду вкривали священників від шиї майже до землі (іл. 4). Але з часом їхня форма змінилась. Спочатку за кроєм вони являли собою коло або майже коло з вирізом у центрі для голови.

Іл. 5. Сучасний фелон грецького типу.

Згодом для практичної зручності на передній частині фелона почали робити напівкруглий виріз від подолу до пояса і в цій частині фелон вже не опускався до землі. У грецькій православній традиції фелони зберегли зовнішній вигляд ближчий до древнього (іл. 5).

Круг є символом повноти, тому такий круглий фелон означав повноту Божої благодаті. До появи сакосів приблизно в XII ст. фелон носили як ієреї, так і архієреї, а згодом він став переважно священницьким облаченням. Відображенням того, що священник не має тієї повноти благодаті, що і єпископ, стала втрата фелоном форми повного круга.

На зміну зовнішнього вигляду цієї богослужбової шати в наших землях вплинув також і природний чинник. Опліччя фелона стали робити твердими і високими через холодний клімат, в якому доводилось звершувати своє служіння священникам. Таке жорстке опліччя своїм зовнішнім виглядом ще ясніше нагадує священнику про блага ярмо Христове, про його обов'язок відданого служіння Богу та людям.

Опліччя богослужбових шат мають важливе сакральне значення, глибокий символізм і тому вони завжди прикрашались з особливою ретельністю та увагою. Прикладом кропіткого

Іл. 4. Фелон за древнім кроєм та великий омофор.

²⁵ Нестеровский Е. Литургика или наука о богослужении Православной Церкви. Ч. 1. – Курск: Типография братьев Н. и И. Вапиных, 1895. – С. 215.

²⁶ Новая Скрижаль, или объяснение о церкви, литургии и всех службах и утварях церковных, Вениамина, архиепископа Нижегородского и Арзамасского. – С. 89.

²⁷ Симеон Солунский, свят. Премудрость нашего спасения. – С. 263.

та старанного шитва є опліччя фелона кінця XVII ст. із світло-коричневого оксамиту, обрамлене гаптованою орнаментальною смугою, інв. № И-1258. На ньому вигаптовано деісус (з грецької δέησις – моління). В центрі – Христос на троні в оточенні шести ангелів, до Христа з двох боків молитовно звернені 12 предстоячих на спільному підніжжі; спереду – постаті апостолів Симона і Варфоломія та Богоматір у медальйоні (фото 8, 8а).

Не менш святковий та урочистий вигляд має фелон другої половини XVIII ст. із парчі з квітковим орнаментом, інв. № И-1146. Опліччя з вишневого оксамиту виділене широкою гаптованою орнаментальною смугою зі срібним тлом. На опліччі у трьох овальних медальйонах вигаптувано зображення Ісуса Христа, архангелів Михаїла та Гавриїла, між ними – гнучкі гілки з квітами та листям. Нижче опліччя нашитий хрест (фото 9).

Те ж саме духовне значення що і фелон, але іншу форму має сакос (з єврейської сакк – веретище) – винятково архієрейський богослужбовий одяг. У богослужбовий вжиток він увійшов з XII ст., коли візантійські імператори почали дарувати константинопольським патріархам деякі предмети царського облачення, вшановуючи їхній сан. Первісно сакос у древніх іудеїв був одягом покаяння та скорботи. Його шили з найгрубішої тканини у вигляді великого прямокутника з вирізом для голови посередині та без рукавів. У Римській імперії в часи земного життя Ісуса Христа існувала схожа за кроєм на сакос одежа – далматик. Пишно прикрашений червоний далматик належав до гардеробу візантійських імператорів. У таке, подібне на царське облачення, вбрання, насміхаючись, одягли Христа римські воїни «і, сплівши з тернини вінок, поклали на Нього» (Мк. 15, 17). Згадуючи цю євангельську подію, імператори-християни з часом у дні посту одягали такі веретища-сакоси, маючи в той же час і святкові далматики²⁸. Таким чином, в XI–XII ст. імператорський сакос увібрав у себе крій веретища та парадність далматика, він мав невеликі рукави та гудзики з петлями вздовж бокових розрізів. Поширення цього богослужбового одягу як атрибута єпископського сану відбувалось не надто швидко. Сам константинопольський патріарх спочатку одягав сакос лише тричі на рік: на Великдень, у День П'ятидесятниці (Свята Трійця) та на Різдво Христове. Святитель Симеон зауважує, що в його час сакоси носили лише головуючі архієреї, тобто патріархи та деякі митрополити.

Іл 6. Святитель Феодосій Чернігівський у сакосі.

На теренах України сакос з'явився у XV ст. Його привіз із собою з Греції митрополит Київський Фотій, грек за походженням. Згодом право патріархів та митрополитів носити сакос розповсюдилось і на деяких архієпископів, як знак особливої честі. Мав його й архієпископ древньої чернігівської кафедри (іл. 6). Вже на початку XVIII ст. сакос став загальним для всіх єпископів богослужбовим облаченням.

На теренах України сакос з'явився у XV ст. Його привіз із собою з Греції митрополит Київський Фотій, грек за походженням. Згодом право патріархів та митрополитів носити сакос розповсюдилось і на деяких архієпископів, як знак особливої честі. Мав його й архієпископ древньої чернігівської кафедри (іл. 6). Вже на початку XVIII ст. сакос став загальним для всіх єпископів богослужбовим облаченням.

Сучасний сакос зовнішньо схожий зі стихарем. З часом короткі рукави сакоса почали подовжувати, поділ шився більш ширший. На рукави та поділ почали пришивати маленькі дзвіночки за зразком одягу старозавітного первосвященника та в знак благовісту єпископом слова Божого. Смуги, що нашиваються на сакос, як це бачимо на парчевому сакосі XIX ст., інв. № И-1143, мають таке

²⁸ Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – С. 145.

саме символічне значення, як і на фелоні та стихарі, і означають криваві рани, нанесені Христу бичуванням (*фото 10*).

Наступним характерним елементом архієрейського облачення є палиця або епігонатій (з грецької *ἐπί* – на і *ὄνυ* – коліно, тобто – наколінник). Це ромбовидний плат, який привішується за один кінець на довгій стрічці біля пояса, нагадуючи зовні гострий меч. Вдягаючи палицю священник читає слова з псалму: «Прив’яжи меч Твій до стегна Твого, Сильний,... і дивно поведе Тебе правиця Твоя» (Пс. 44, 4–5). Ромбовидна форма є символом чотирьох Євангелій. Саме слово Боже, Святе Письмо є духовним мечем священнослужителів, яким вони повинні озброюватися проти всього гріховного, адже: «Боже слово живе та діяльне, гостріше від усякого меча обосічного» (Євр. 4, 12).

Палиця є елементом богослужбового облачення єпископів, але її можуть носити й ієреї, нагороджені таким правом архієреєм. Святитель Симеон Солунський вже згадує про носіння палиці священниками у Греції²⁹. Практику дарування палиці священникам як богослужбової нагороди згодом перейняли і київські митрополити. В першу чергу вони нагороджували нею архимандритів Києво-Печерського монастиря³⁰. Згодом, у XVI ст., цей звичай розповсюдився і на теренах Московської держави. В експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського представлена палиця XIX ст. з вишневого оксамиту, в центрі якої – гаптований хрест, вишукано обрамлений рослинним орнаментом, інв. № И-1926 (*фото 11*).

Більшість же священників з кінця XVI ст. нагороджувались не палицею, а набедренником – чотирикутним продовгуватим платом, який привішується біля пояса за два верхніх кути на стрічках. Його символічне значення ідентичне палиці. Ця нагорода використовується лише в руській богослужбовій традиції. Православні Церкви грецької традиції такого богослужбового облачення не мають і використовують лише палицю. Поява набедреника була обумовлена бажанням, по-перше, зберегти палицю, як облачення архієрейського сану, а, по-друге, створити для шанованих священнослужителів особливу, але відмінну від епігонатію відзнаку³¹. Зберігаються набедреники й у Музеї, наприклад: набедреник кінця XVIII ст. із світло-червоного атласу, обшитий позументом та бахромою, з нашитим у центрі хрестом, інв. № И-1539 (*фото 12*).

Виключно архієрейським облаченням є омофор (з грецької *ὤμος* – плече і *φέρω* – несу) – довга широка стрічка, що одягається на плечі єпископа і своїми кінцями спускається майже до краю подолу сакоса. Омофор є однією з найдревніших єпископських шат. Вірогідно, священний характер це вбрання набуло ще в апостольські часи. Церковний переказ говорить про те, що Богородиця власноруч пошила омофор для праведного Лазаря, якого воскресив Христос і який згодом став єпископом Кітійським (сучасне м. Ларнака, Кіпр). Перша історична згадка архієрейського омофору датується початком IV ст. Він згадується в життєписі святителя Митрофана Константинопольського. З нього дізнаємось, що, оголосивши пресвітера Олександра своїм наступником, він зняв з себе омофор і поклав його на престол, що вказує на священний характер цієї єпископської шати³².

У давнину омофори виготовлялись з вовняної білої тканини, що мало глибокий духовний зміст. Преподобний Ісидор Пилусіотський вже в першій половині V ст. пояснює значення омофору: «Омофор єпископа, виготовлений з вовни, а не з льону, означає шкіру заблудлої вівці, яку Господь знайшов і взяв на плечі. Бо єпископ, як образ Христа, звершує справу Христову і облаченням своїм показує всім, що він уподібнюється благому і великому Пастирю»³³. Хрести, що нашиваються на омофорі нагадують про те, що Христос постраждав і спас всіх людей через смерть на Хресті.

²⁹ Симеон Солунський, свят. Премудрость нашего спасения. – С. 112–113.

³⁰ Дмитриевский А.А. Ставленник. – С. 113.

³¹ Там же. – С. 114–115.

³² Пальмов Н.Н. Об омофоре, саккосе и митре. [Електронний ресурс] URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/ob-omofore-sakkose-i-mitre/

³³ Ісидор Пелусіот, преп. Творения. Ч. 1. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – С. 91.

Існує два види архієрейського омофора – великий та малий. Древнішим є малий омофор. Час появи великого омофора достеменно невідомий. Версії його походження серед церковних вчених різняться. Одні вбачають в зовнішньому вигляді великого омофора образ подвійної епитрахилі³⁴. В такому разі він міг вказувати на те, що архієрей має більше благодатних дарів у порівнянні з ієреєм. Інші виводять появу великого омофора з лору – широкої кайми на туніці сенаторів і консулів, яка з часом відділилась від туніки і в одязі консула являла собою широку пов'язку навколо шиї, що спадала на груди. Така консульська пов'язка потім перейшла до імператорського гардеробу, прикрашалась дорогоцінним камінням та перлинами. У Візантійській імперії єпископи посідали важливе місце в житті суспільства, тому «цей лор, як відзнаку посадових осіб у греко-римській державі, і прийняли для себе християнські єпископи, прикрасивши його спочатку одними хрестами і бахромою»³⁵. Трансформувати звичайний омофор малий на такий лор було нескладно. Для цього було необхідно тільки додати до звичайного омофора спереду та ззаду дві смуги з тієї самої тканини, з якої був зроблений омофор.

Представлені архієрейські омофори й у колекції церковного вбрання Музею. Серед них – малий омофор XIX ст. світло-бежевого шовку на бавовняній білій підкладці, прикрашений аплікацією вздовж країв і на кінцях гірляндою стилізованих квітів, хрести декоративно вишиті, інв. № И-4721 (*фото 13*), та вишневий атласний на бузковій шовковій підкладці великий омофор XIX–XX ст., інв. № И-1337, гаптований золотною канителлю рослинним орнаментом – гілки з довгим листям та квітами (*фото 14*).

Кожен єпископ як архіпастир має право під час богослужіння носити жезл – символ його духовної влади та опіки над своєю паствою. З огляду на холодний клімат у богослужбовій традиції деяких Помісних Церков на верхній перекладці руків'я архієрейського жезла прив'язується сулок. Він, як правило, являє собою дві зшитих хустки: нижня – захищала руку від холодного металу жезла, а верхня – від зовнішнього холоду, як це видно на сулку з парчі середини XIX ст., інв. № И-1514 (*фото 15*).

Крім того, що всі богослужбові шати мають глибокий духовний зміст і своїм зовнішнім виглядом проповідують основоположні догмати православної віри, є сакральними за своєю суттю, вони разом з тим мають значну історичну та культурну цінність. Чимало предметів богослужбового одягу священнослужителів, що дбайливо зберігаються в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського є визначними творами декоративно-прикладного мистецтва.

В часи, коли стало можливим відновлювати занедбані та покинуті храми і монастирі, будувати нові, відроджувати церковне життя парафій, поступово відновлюється інтерес до церковної культури, осмислюється її значення в житті суспільства і кожної людини. Колись спустошені церкви знову наповнюються богослужбовим начинням та облаченням, яке виготовляють сучасні майстри. Священницькі ризи з колекції Музею допомагають скласти уявлення про характер церковного шитва та стан церковного мистецтва в XVII–XX ст. на Чернігівщині й в Україні загалом і слугують гарним надихаючим прикладом для створення нових, виконаних на високому художньому рівні витворів.

³⁴ Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 1. Период первый, Киевский или домонгольский. Ч. 2. – М.: Университетская типография, 1904. – С. 263.

³⁵ Пальмов Н.Н. Указ. соч.

Блакитний М.

Георгій Нарбут і Чернігівський історичний музей

Стародавній Чернігів вабив і надихав багатьох відомих діячів української культури, був серед них і Георгій Нарбут – «мазепинец, полку Черниговского, Глуховской сотни, старшинский сын и гербов и эмблемат живописец».

Георгій (Юрій) Іванович Нарбут (09.03.1886, х. Нарбутівка Глухівського повіту Чернігівської губернії – 23.05.1920, Київ) – найвидатніший художник-графік України, портретист, мистецтвознавець, збирач та поціновувач української старовини, реформатор книжкової справи, творець нової дитячої книги, автор ілюстрацій до сотень творів красного письменства і наукових праць, численних плакатів і листівок, розробник шрифтів, грамот, військових одностроїв і відзнак, дослідник панської садиби etc. Шедевром української графіки є нарбутівська «Українська абетка». Він є автором перших українських державних знаків – паперових грошей, марок, Державного герба і Державної печатки 1918 р., актових документів тощо, один із засновників і перших ректорів Української академії мистецтв. Сучасники Г. Нарбута відзначали його неймовірну працездатність і безмежне захоплення усім українським.

З історичних джерел дізнаємося, що визначний український художник принаймні тричі відвідував Чернігів.

Перший з цих візитів до мальовничого міста над Десною відбувся в 1912 р., коли Георгій Нарбут склав компанію своєму вчителю живопису – художнику Мстиславу Добужинському, який мандрував містами України та робив замальовки пам'яток архітектури.

Вдруге Жорж Нарбут прибув до квітучого Чернігова напередодні Першої світової війни, у липні 1914 р., разом зі своїм другом Сергієм Тройницьким – геральдистом, мистецтвознавцем, видавцем та майбутнім директором Ермітажу. Друзі зупинилися у свого приятеля історика, архівіста, генеалoga, мистецтвознавця, у 1911–1912 роках директора Музею українських старожитностей В.В. Тарновського Вадима Модзалевського, у якого пробули тиждень¹. Саме в цей час авторський колектив – В. Лукомський, В. Модзалевський і Г. Нарбут – готував пер-

Г. Нарбут. 1914 р.

¹ Жданович Я. Воспоминания о Вадиме Модзалевском // Киевский Альбом. Исторический альманах. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 53–58.

ше фундаментальне науково-популярне видання з історії української геральдики та чернігівського шляхетства «Малороссийский гербовник»². Можна припустити, що поїздка до Чернігова була здійснена для остаточного завершення праці, оскільки до міста в цей час завітав і С. Тройницький – власник друкарні «Сиріус», де у 1914 р. й побачив світ «Малороссийский гербовник»³.

Вочевидь, В. Модзалевський домовився зі своїм наступником на посаді директора Музею художником Іваном Рашевським про те, щоб Г. Нарбут і С. Тройницький попрацювали з колекцією козацької старовини В.В. Тарновського. У споминах історика, земляка і друга Г. Нарбута Федора Ернста читаємо: *«Нарбут разом з С. Тройницьким одвідують В. Модзалевського у Чернігові, фотографуються перед «мазепинським» будинком і особливо старанно студіюють музей Тарновського. Збереглася фотографія, де Нарбут стоїть в зазначенім музеї, одягнений в старовинний гетьманський жупан. Тут же, у місцевих антикварів, він шукає «шаблюку» до свого українського вбрання»*⁴. Згадував цю подію й С. Тройницький: *«У одні з відвідин музею Тарновського, Нарбут одяг на себе зелений, затканий сріблом кунтуш Скоропадчихи, підперезався широким паском, взяв до рук келеп...»*, а деталізував її Яків Жданович. Відомий український архівіст, який і познайомив Нарбута з В. Модзалевським, у 1926 р. у листі до Ф. Ернста зазначав: *«Для этого он (Нарбут – М.М.) приедет с Тройником в Чернигов и снимет мерки с костюмов, находящихся в Музее Тарновского. Он действительно был в Чернигове, снялись втроем в костюмах войсковой старшины (он, Вадим и Тр.). Карточки эти сохранились»*⁵. На фото ми бачимо відомого художника у козацькій залі Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (нині – Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва), одягненого у кунтуш Параски Апостол – доньки гетьмана Данила Апостола⁶. У правій руці Г. Нарбут тримає келеп, праворуч від художника – гармата полковника Михайла Милорадовича 1717 р.⁷ У щойно виданій монографії «Нарбут. Студії. Спогади. Листи» ця фотографія помилково датується 1917 р. Там же зустрічаємо світлину, де В. Модзалевський і Г. Нарбут зображені разом в кабінеті В. Модзалевського в будівлі Чернігівського дворянського зібрання⁸.

Востаннє Г. Нарбут прибув до старовинного міста на початку травня 1917 р. під час буремних подій Української революції разом із відомим археологом Миколою Біляшівським⁹. Вочевидь, вони мешкали у В. Модзалевського, який на той час був обраний комісаром з охорони пам'яток мистецтва і старовини. Згодом, він із дружиною переїхав до Києва, де мешкав у квартирі свого друга Г. Нарбута. Обидва померли в 1920 р. (В. Модзалевський – від дизентерії, Г. Нарбут – від тифу) і були поховані поряд на Байковому кладовищі.

Таким чином, маємо інформацію про три «чернігівські» фотографії Г. Нарбута – біля «будинку Мазепи» на Валі, у будинку Дворянського зібрання й у музеї В.В. Тарновського. Остання, на даний час зберігається у Національному художньому музеї України, куди потрапила із зібрання Ф. Ернста.

² Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский Гербовник. – СПб., 1914. – 305 с.

³ Левшина Е. Воспоминания Я.Н. Ждановича о Б.Л. и В.Л. Модзалевских //Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского Дома на 2015 год. – СПб., 2016. – С. 154–180.

⁴ Ернст Ф. Георгій Нарбут. Життя і творчість //Посмертна виставка творів Г. Нарбута. – К., 1926. – С. 13–86.

⁵ Нарбут. Студії. Спогади. Листи. – К., 2020. – С. 307.

⁶ Зайченко В. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 41–42, вкл. 15.

⁷ Блакитний М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 188–189.

⁸ Нарбут. Студії. Спогади. Листи. – К., 2020. – С. 51, 317–318.

⁹ Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 856. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 24–25.

БЛАКИТНИЙ М.

До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Світлини з архіву Валентина Шугаєвського

До широкого кола людей, які багато прислужилися Чернігівському історичному музеєві ім. В.В. Тарновського, 125-річний ювілей якого святкуватиметься в 2021 році, належить і Валентин Андрійович Шугаєвський (1884–1966). Відомий нумізмат, археолог та музейник став першим директором Чернігівського державного музею, утвореного 1923 року об'єднанням п'яти існуючих у губернському центрі музейних установ.

В. Шугаєвський народився в Києві. Мав чернігівське коріння. Його батько Андрій Степанович працював у місті адвокатом, дід – протоієрей Стефан Васильович Шугаєвський служив з 1839 до 1898 року настоятелем П'ятницької церкви.

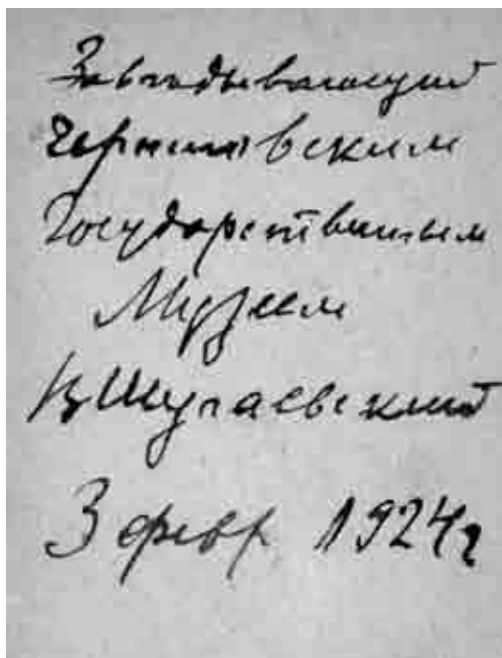
Він закінчив Політехнічний і Археологічний інститути у Санкт-Петербурзі, 8 років працював у відділі монет і медалей Ермітажу. Долучився до діяльності низки наукових товариств, як член Чернігівської губернської вченої архівної комісії провадив археологічні розкопки поблизу Чернігова (ур. Татарська гірка) і с. Виповзів Козелецького району, упорядковував її музей, брав участь у роботі XIV і XV археологічних з'їздів. Підготував ґрунтовну працю “Монеты и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в.”, видруковану в 1918 р. у чернігівському видавництві “Сіверянська думка”. Він був чи не єдиним на Чернігівщині фахівцем з археології, нумізматики і музейної справи, який мав відповідну профільну освіту та досвід роботи.

Повернувшись в Україну, працював на ниві охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві, Чернігівському губКОПМіСі. Намагався відновити діяльність Чернігівської губернської архівної комісії, як інструктор секції охорони пам'яток здійснював поїздки Чернігівщиною з метою виявлення і передачі до музеїв творів мистецтва, архівів, стародруків, культових предметів XVIII–XIX ст., брав участь в археологічних розкопках, у розвитку музейної мережі. В 1921 р. В.А. Шугаєвський очолив Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (II Радянський музей), яким продовжував опікуватися як завідувач відділу і ставши директором Губмузею. З другої половини 1920-х років до 1943 р. жив і працював у Києві.

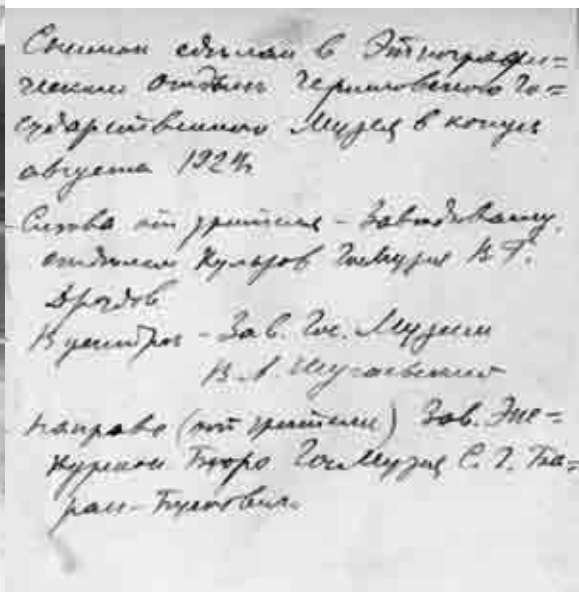
Нещодавно до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського надійшли матеріали про діяльність В.А. Шугаєвського, що нині зберігаються у родинному архіві Шугаєвських у США. Так, на фотографіях, які ілюструють музейне життя Чернігова у 1924–1927 роках, зокрема можна побачити інтер'єри окремих залів, учасників археологічних розкопок, ін. Підписи на світлинах дають змогу встановити коло співробітників музею, вперше “побачити” їх, а найважливіше для нас те, що фотографії не “німі”. Підписані рукою вченого вони містять найнеобхіднішу інформацію: час, місце зйомки, подія та її учасники і воістину є безцінним джерелом.

Пропонуємо увазі наших читачів чотири світлини з документального архіву Валентина Шугаєвського. Публікуються вони вперше.

На першій фотографії ми бачимо Валентина Шугаєвського – завідуючого Чернігівським державним музеєм.

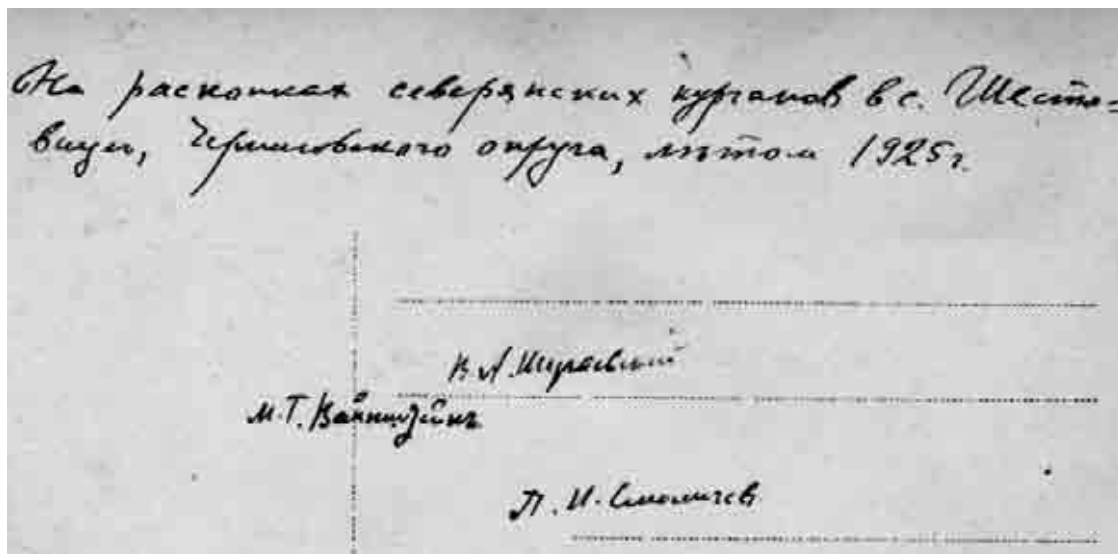

На другій світлині зображені В. Шугаєвський, Володимир Геннадійович Дроздов – завідуючий відділом музею, і Степан Гаврилович Баран-Бутович – завідуючий екскурсійним бюро, згодом – завідуючий відділом музею, в експозиції Етнографічного відділу музею, який містився в колишньому будинку Гортинського, в 1924 р.

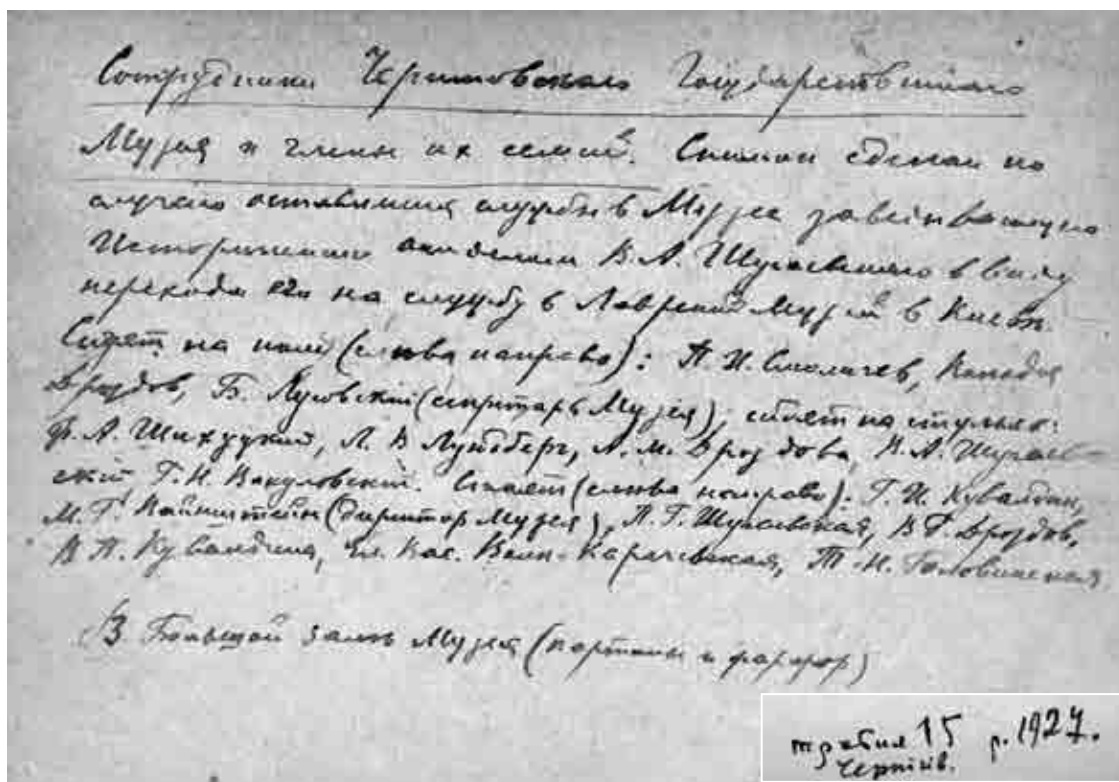

Третя фотографія зафіксувала учасників проведення археологічних розкопок на території Шестовицького комплексу в червні 1925 р. під час перепочинку, серед них: В. Шугаєвський, Марко Григорович Вайнштейн, у 1925–1931 роках – директор Чернігівського музею, Петро Іванович Смолічев – відомий археолог і історик, завідуючий музейним відділом, керівник розкопок біля Шестовиці.

Четверта світлина презентує фактично повний склад наукових співробітників Чернігівського державного музею у 1927 р. та окремих членів їхніх родин. Фотографія зроблена у колишньому будинку Дворянського і селянського поземельного банку, куди в 1925 р. були переведені всі відділи. На ній зображені: В. Шугаєвський з дружиною, Петро Смолічев, В. Дроздов з дружиною і сином, Борис Львович Луговський – вчений секретар музею, М. Вайнштейн, Георгій Никифорович Вакуловський – завідуючий етнографічним відділом, співробітники

музею Ф.А. Шихуцький, Л.В. Лундберг, Г.І. Кувалдін з дружиною, Олена Василівна Волк-Карачевська та Т.Н. Головінська.

Таким чином, раніше невідомі нам фотографії з архіву В. Шугаєвського дають змогу візуально побачити окремі сторінки музейного життя Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та коло його співробітників у 20-х роках XX ст.

ТРУХАН О.

З історії проведення “Ночі у музеї” в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського

Історія Міжнародної акції “Ніч у музеї” почалася відтоді, як у 1997 році в Берліні виявили ініціативу і декілька музеїв продовжили робочий день – приймали відвідувачів і після опівночі. Їхню ідею в 1999 році підхопило і розвинуло Міністерство культури Франції, назвавши її “Весна музеїв”, а саму подію присвятило Міжнародному дню музеїв. Поступово все більше країн стали приєднуватись до цього проекту. В Україні вперше подібну акцію у 2004 році провів історико-культурний заповідник “Старий Луцьк”.

Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського приєднався до акції в 2011 році. Крім головного музею, свої “ночі” організували і філії: Військово-історичний музей – у 2012 році, “Садиба родини Лізогубів” – у 2016, Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави “Лісоград” – у 2017. З часом “Ніч у музеї” стає найбільшою іміджевою акцією року, яка дає змогу одночасно продемонструвати всі напрямки і форми роботи музею – науково-дослідну, фондову, експозиційну і виставкову, видавничу, методичну, різноманітні форми науково-освітньої діяльності тощо. Під час заходу музей ставав культурним простором, де і представниками інших установ галузі культури демонструвалися власні надбання, додаючи колориту та “смаку” головній музейній лінії.

Гідно представити гостям можливості і досягнення музею завжди допомагала тривала та напружена підготовча робота. Не пізніше березня колективом обговорювався та затверджувався сценарій “Ночі у музеї”. Підготовка власне сценарію починалася набагато раніше – як тільки ІКОМ публікував на своїй інтернет-сторінці тему майбутньої акції. Займався розробкою сценарію відділ науково-освітньої роботи, який ставав координатором зусиль усіх відділів на цей час.

Згадуючи події минулих років, можна зробити висновок, що популярність “Ночі у музеї” тільки зростала, а кількість заходів, що наповнювали акцію, збільшувалася й урізноманітнювалася. Протягом дев’яти років колективу вдалося жодного разу не повторити одну й ту саму виставку, лекцію, екскурсію – на щастя велика та різнопланова колекція музею, та творчий підхід і професіоналізм працівників дозволяли це зробити.

Розробляючи сценарій, музейники завжди намагалися підпорядкувати всі заходи проголошеній темі акції, яка була лейтмотивом усього дійства, зробити їх яскравими, видовищними та інтерактивними. Іноді акція тривала декілька днів, щоб філії музею могли обрати для проведення інші дні, а шанувальники – побачити більше. Тематичні ж подорожі музейного лекторію на колесах “Дорогами рідного краю” зазвичай планувались на наступний день після “Ночі у музеї”, що традиційно відбувалася 18 травня або у найближчу до нього суботу.

Поступово під час музейного свята почав використовуватися не тільки експозиційний простір, але і вся територія та приміщення музею. Так, вперше у 2012 році були задіяні музейний двір та територія перед музейним фасадом. Сценарій того року передбачав виступи музичних колективів та дитячий тематичний майданчик. З 2012 року ці локації стають постійними, як і музичний супровід заходу. В 2014 році вперше було використано під виставки музейний павільйон для зберігання великогабаритних предметів – тракторів, гармат тощо, і відтоді раз на рік павільйон зустрічає гостей новими виставками. З 2012 року музей постійно дбає про окремі заходи для дітей – з подарунками та розвагами, як на свіжому повітрі, так і в

*Слово директора музею С.Л. Ласівського
і виступ ансамблю “Клейноди”. 2015 р.*

*Оркестр духових інструментів
Чернігівського музичного коледжу
ім. Л. Ревуцького. 2014 р., 2017 р.*

“Живі” фігури. 2014 р.

експозиційних залах. Того ж року вперше були проведені костюмовані екскурсії, форма яких час від часу повторюється, бо користується популярністю у відвідувачів. Частину костюмів музей згодом пошив, а інші люб'язно надавалися чернігівськими театрами та філармонійним центром.

Всі сценарії передбачали інтерактивні елементи. Спочатку, тільки для дітей, влаштовували майстер-класи: з орігамі (2012, 2013, 2017), малювання шоколадом на медових коржах (2013), малювання фарбами з художньою студією “Да Вінчі” (2015), ліплення глиняної іграшки (2017), створення ляльки-мотанки (2018), дитячий “археологічний розкоп” (2019) тощо. Згодом до дійств долучилися і дорослі: акція “Відкритий рояль” (2016), майстер-клас з зав’язування наміток (2017), розіграш лотереї (2013), квести для батьків з дітьми (2016, 2017), фехтування та стрільба з лука (2014, 2015, 2016), майстер-клас зі старовинних танців (2013, 2018). Окремі з них, у першу чергу ті майстер-класи, які проводилися силами самих працівників музею, як-от: лялька-мотанка, вибійка, “розкопки” були включені до тематики науково-освітніх заходів музею.

Але все це було тільки “приправами” та “гарніром” до основної страви – виставок, науково-популярних лекцій, тематичних екскурсій, багато з яких відбулися у формі діалогу, а подеколи й наукової дискусії з відвідувачами. Загалом було проведено майже п’ятдесят міні-виставок, які готувалися тільки на одну святкову ніч. Всі експонати, за малим винятком, належали до колекції музею, бо головною ідеєю всіх виставок було довести відвідувачам, що музейна збірка настільки багата та різноманітна, що може проілюструвати та розкрити будь-яку тему, запропоновану ІКОМ. При цьому в ІКОМівські слогани музей органічно вплітав важливі й актуальні події української історії, ювілеї видатних земляків, як-от: 175-річчя та 180-річчя від дня народження В.В. Тарновського (2013, 2018), 200-річчя – Т.Г. Шевченка, Європейський вибір України та отримання безвізу (2017), 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. і 80-річчя Голодомору тощо, а у Військо-історичному музеї з 2015 року головною темою стала російсько-українська війна і боротьба України за незалежність держави – АТО/ООС. Перелік слоганів та тем виставок (далеко не повний) підтвердить це.

2011 рік – “Музеї та пам’ять”; виставки: “Шестовиця. На перехресті світів”, “Народне вбрання Чернігівщини”.

2012 рік – “Музеї у мінливому просторі. Нові впливи. Нові ідеї”; виставки: “З історії дзеркал”, “Давньоруські прикраси”, “Загадка шаблі Мазепи”, “Нічний столик Наполеона”, “Історія шати ікони Троїцько-Іллінської Богородиці”, “Торгсини 1932 – 1936 років і Голодомор в Україні”, “Мода далеких 50-тих років”, “Музичні інструменти народів світу”.

2013 рік – “Музей. Пам’ять + Креативність”; виставки: “Меморії доби Гетьманщини у колекції музею”, “Листи М.В. Гоголя до В.В. Тарновського-старшого”, “Нащадки В.В. Тарновського: Васючок і Тетяна Каплер”.

2014 рік – “Музейні колекції об’єднують (покоління, родину, країну)”; виставки: “Унікальний кришталевий пернач з колекції В.В. Тарновського”, “Євангеліє. Вклад гетьмана І. Мазепи до Домницького монастиря”, “Маленькі дрібнички дворянського світу. Діти”, “Глиняна іграшка”.

2015 рік – “Музей задля сталого розвитку суспільства”; виставки: “Музичні інструменти майстра О.С. Корнієвського”, “Ткані рушники XIX–XX ст. у колекції музею”, “Азбуковник 1755 р. зі збірки В.В. Тарновського”.

2016 рік – “Музей та культурні ландшафти”; виставки: “Лицарський обладунок X–XIV сторіч”, “Першому чернігівському стародруку – 370 років”, “Тютюн та люлька. Шкідливе задоволення”, “Чернігівщина в пам’ятних монетах України”.

2017 рік – “Музей та суперечлива історія (розповідаючи про заперечуване)”; виставки: “Чернігів 100 років тому: місто очима француза”, “Меч скандинавського конунга”, “Європейська зброя XVII–XVIII сторіч”, “Жіноча мода XVIII сторіччя”, “Український головний убір

*Екскурсії від музейників
у костюмах відповідної епохи.*

Екскурсиводи-волонтери шестикласники ЗОШ № 20: 1. Станіслав Пінчук; 2. Дарина Балюра та Анастасія Засць; 3. Валерія Високос і Олексій Василенко.

Рухливі ігри та малювання шоколадом. 2013 р.

Малювання з ізо студією "Да Вінчі". 2015 р.

Дитячий археологічний розкоп. 2019 р.

XIX–XX сторіч”, “Дуельна зброя XIX сторіччя”, “Музичні інструменти народів Європи XX сторіччя”.

2018 рік – “Музей та гіперпідключеність. Нові підходи. Нові аудиторії”; виставки: “Археологічні скарби Княжої гори”, “Козацька зброя з колекції В.В. Тарновського”, “На гостини до Тарновських. Маленькі дрібнички дворянського світу”, “Кінське спорядження XVII–XVIII ст.”, “Родовід Тарновських”, “Нащадки Тарновських”, “Глиняна іграшка від традицій до сучасності”.

2019 рік – “Музеї як культурні центри. Майбутнє традицій”; виставки: “Він вважав себе учнем І. Рєпіна” (до 175-річчя від дня народження І. Рєпіна і 170-річчя – І. Рашевського), “Традиції вертепної культури від бароко до сучасності”, “Традиції благодійності. Рихлівська дарохранильниця XVIII сторіччя”, “Історія освітлювальних приладів”, “Музейна колекція поясів X–XIX століть”, “Полювання – забава та пристрасть дворянського суспільства”, “Українські традиції у пам’ятних монетах Національного банку України”, “Диво-дерево. Традиції деревообробки на Чернігівщині”.

До “нічних” програм включалися і стаціонарні виставки, які музей завжди відкривав до свого професійного свята, починаючи із запровадженого ЮНЕСКО у 1977 році Міжнародного дня музеїв. Такими були: “Історія вогнепальної зброї. Пістолети з колекції музею”, “Жертволюбна на національні справи людина ...”, “Тарас Шевченко у творчості народних майстрів Чернігівщини”, “Європейський костюм XV–XX ст. (реконструкція історичного одягу)”. Відкривали їх, як правило, напередодні і функціонували вони від кількох тижнів до декількох місяців, а така виставка, як “Культове і світське срібло XVII–XX ст.” проіснувала майже два роки. Проте і хронометраж і методику показу виставок вписували у сценарій “Ночі у музеї”. З іншого боку, частина міні-експозицій з часом трансформувалася у повноцінні стаціонарні виставки.

Крім власних фондів, музей для повнішого розкриття заявленої теми і разом з тим як своєрідний інтерактив включення містян у музейну кухню долучає до формування виставкової складової “Ночі у музеї” артефакти із зібрань інших установ – театрів, художніх шкіл та студій, клубів, майстерень та приватних колекцій, авторські вироби та їхню продукцію. Так, відвідувачі “ночей” бачили виставку фотографій Р. Закревського “Мінливість часу – мінливість міста”, роботи дитячої ізостудії “Колібрі” “Музей очима дітей”, вироби вихованців Центру науково-технічної творчості учнівської молоді, персональні виставки художників В. Василевського та Л. Посьмашної. Всі охочі могли подивитися дитячі малюнки на тему “Єдині вітрила і душа” до виставки “Український Колумб (Ю. Лисянський)”. Живу експозицію презентував агроцентр “Світ рослин”. Неодноразово музей залучав на виставки роботи творчої етнографічної майстерні “Куделя” та молодіжного клубу практичної історії “Князь Чорний” та інших.

Багато зусиль до організації музейного свята докладала господарська частина музею. Це – ремонти, генеральні прибирання, підготовка обладнання, підключення додаткового освітлення в експозиціях та на прилеглих територіях, прикрашання фасаду музею, встановлення екранів та сцен, підготовка павільйону etc. До речі, згаданий музейний павільйон має не лише великогабаритні експонати, але й вільну площу, яку з 2015 року стали використовувати під різноманітні виставки. Щоб зробити його привабливішим для гостей, у 2016–2018 роках на вільній стіні в павільйоні студентами Чернігівського коледжу технологій та дизайну, за результатами конкурсного відбору, були створені тематичні мурали.

Студенти цього навчального закладу протягом декілька років брали участь у розробці макетів афіш та флаєрів до музейного заходу, але не тільки вони. Коли кількість відвідувачів “Ночі у музеї” зростає настільки, що співробітники стали відчувати необхідність допомоги, то музей задіяв волонтерів. Це – окрема сторінка підготовки акції. Запрошувати волонтерів з різних навчальних закладів стали з 2013 року і не пізніше квітня розпочинали їхній відбір та

Театр естради “Феєрія”: романси з інтригою (реж. Р. Покровський). 2014 р.

Відвідувач “Ночі” у лицарському обладунку. 2016 р.

Чернігівська школа іноземних мов “Лондон”, уроки в музеї. 2017 р.

Олег Ярошенко з молодіжного клубу практичної історії “Князь Чорний”. 2019 р.

Майстер-клас від київського клубу старовинного танцю “Рів’єра”. 2018 р.

Г. Анаїдзе й Д. Чхеїдзе, ансамбль танцю “Іберика”, м. Київ. На другому плані виставка “Музичні інструменти народів Європи”. 2017 р.

Дефіле від “Театру моди” коледжу побутового обслуговування № 9. 2014 р.

підготовку. Волонтери отримували тематичні завдання, результати яких перевірялися та коригувалися, разом з тим вони дали змогу висловлювати власні пропозиції, розкрити свій творчий потенціал. За ці роки волонтери працювали на дитячих майданчиках аніматорами (студенти Чернігівського національного університету “Чернігівський колегіум” імені Тараса Шевченка та волонтери Корпусу Миру), екскурсоводами (студенти “Чернігівського колегіуму” і учні школи № 20), реконструкторами (студенти Національного університету “Чернігівська Політехніка”), допомагали у проведенні квестів, лотерей, анкетуванні, рекламній кампанії тощо. Кількість волонтерів у різні роки коливалась від 10 до 28 осіб. Студенти та учні отримували не тільки задоволення від роботи та музейного свята, але і можливість відвідувати музей до кінця року безкоштовно.

Волонтерською діяльністю можна вважати і виступи музичних, танцювальних та інших творчих колективів, які робили це на безоплатній основі. За дев’ять років проведення акції “Ніч у музеї” в музеї виступили такі відомі колективи, як капела ім. Остапа Вересая обласного філармонійного центру фестивалів і концертних програм (2012), Духовий оркестр музичного коледжу ім. Левка Ревуцького (2013, 2014, 2017, 2018), академічний ансамбль пісні і танцю філармонійного центру “Сіверські клейноди” (2015), ансамбль народної музики “Гармоніка” (2016), театр пісні “Забава” (2019), театр естради “Феєрія” (2014), театр танцю “Вікторія-денс” (2013), молодіжний драматичний театр “АмаТеа” (2016), Чернігівський театр ляльок ім. Олександра Довженка (2016), театр моди “Дефіле” (2014), музичний колектив “Трамантана” тощо. Іноді доцільність та бажання запросити до участі в акції творчі колективи, чи отримати професійну допомогу вимагали додаткових фінансів, тому з 2015 року музей залучає спонсорські кошти.

Окремим напрямком роботи у підготовці акції “Ніч у музеї” слід визнати промоцію заходу, яка передбачала декілька напрямків. По перше, робота зі ЗМІ: і дирекція, і відділ науково-освітньої роботи, і науковці філії готували інформацію й виступи для преси, телебачення та радіо, в 2018 році була спроба зробити он-лайн трансляцію “Ночі у музеї” ТВ-каналом “Дитинець”, але через технічні проблеми повністю втілити її не вдалося. По друге, надзвичайно результативною є робота з розповсюдження інформації про захід у соціальних мережах, якою займалися майже всі співробітники музею. По третє, це – підготовка та розповсюдження рекламної продукції, афіш і флаєрів, про які вже згадувалось у зв’язку з волонтерською діяльністю студентів. Також була спроба у 2013 році провести PRE-PARTI, яке мало тривати протягом тижня, й хоча погодні умови скоротили його до двох днів, навіть в такому вигляді воно привернуло увагу містян до майбутньої події. Все це разом створювало позитивний імідж музею та акції, яку він готував.

Турбуючись про комфорт та святковий настрій відвідувачів, музей, починаючи з 2012 року, запрошує на певних умовах різноманітні кафе, професійних фотографів, музичні аматорські колективи та фахівців різноманітних майстер-класів.

Вкладаючи кожного року в “Ніч у музеї” багато енергії, часу, коштів та людського ресурсу, музейники хотіли знати оцінку своєї роботи, для чого відвідувачі могли залишити свої відгуки на музейному сайті, де виставлялися фотозвіти заходу. Тричі за дев’ять років проводили анкетування (2013, 2015, 2016), щоб з’ясувати, на якому рівні пройшла акція, та отримати зауваження і пропозиції. У 2019 році питання анкети стосувалося бачення чернігівцями експозиції, присвяченої Другій світовій війні. Всі анкети ретельно вивчалися і робились відповідні висновки.

На завершення можна зазначити, що Міжнародна акція “Ніч у музеї” долучила Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського та його філії до світової музейної спільноти, яка до Міжнародного дня музеїв готує перед суспільством своєрідний звіт про свої можливості, свою роботу, своє бачення музею в сучасному світі та розуміння його місії, а також демон-

струє свою щирість і гостинність. Акція “Ніч у музеї” є складним, багатшаровим проектом, який вимагає креативного та мобільного мислення при підготовці, злагодженої, напруженої роботи усього колективу під час проведення, натомість музей отримує подяку, повагу та шану від відвідувачів, задоволення від якісно зробленої роботи.

Військово-історичний музей: майстер-класи від Цивільного корпусу “Азов” та Історико-етнографічного клубу “Полісся”. 2014 р.

Якщо говорити про філії Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, то варто згадати, що у Військово-історичному музеї, крім усього спектру масової науково-освітньої роботи регулярно проводяться лекції з використанням елементів майстер-класу з історії козацької холодної зброї (шаблі та лук зі стрілами) від Історико-етнографічного клубу “Полісся” та про роботу сучасних парамедиків і українських воїнів у зоні АТО/ООС (накладання джгута і пов’язок та розбирання/збирання автомата) від Цивільного корпусу “Азов”; демонструються документальні фільми. У “Садібі родини Лізогубів” (сmt Седнів Чернігівського району) можна було поспівати з місцевим колективом “Берегиня” або побувати на нічній екскурсії волонтера – історика Е. Мідена. Нічний сеанс з перегляду та обговорення художніх і документальних фільмів про події Другої світової війни організують у Музеї історії партизанського руху на Чернігівщині в 1941–1943 роках для жителів с. Єліне Сновського району співробітники Музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград”.

Загалом історико-культурний проект “Ніч у музеї” має яскраво виражений соціальний характер, адже всі музейні заходи – безкоштовні, і є активним творчим чинником життя громад Чернігова, Седнева, Єліного та усієї Чернігівщини.

“Садіба родини Лізогубів”. Седнів. 2016 р.

ДЕМЧЕНКО Т.

Чернігівці в українському національно-визвольному русі на зламі XIX–XX ст.: до питання про кількість учасників

Осередки українського національно-визвольного руху на Чернігівщині являли собою складову частину всеукраїнського руху й не мали якихось відмінних від магістрального напрямку його діяльності цілей, тобто боротьби за національне звільнення й побудову незалежної держави, але, природно, вирізнялися певними особливостями, зумовленими специфікою регіону. Склалися вони, як і скрізь в Україні, переважно з представників національно свідомої інтелігенції, «яка й винесла на своїх плечах основну вагу реалізації національного проекту»¹.

І хоча переважна більшість діячів у політичному сенсі стояла на позиціях автономії України у складі федеративної Росії, однак, на думку І. Гирича, визнання автономізації як найближчої мети боротьби зовсім не виключало й курсу на створення суверенної держави. Виокремивши серед представників «націонал-демократичного напрямку» В. Антоновича та О. Кониського, історик наголосив, що вони «попри публічні декларації щодо автономії», виступали «ідеологами культурної і політичної окремішності України. Фактично гасло федералізму трактувалося як перший етап на шляху здобуття повної самостійності»². У вітчизняній історіографії відзначається динамічний і поступовий напрямок розвитку українського руху: вже на початку XX ст. він «як суспільно-політична течія опинився на рубежі кристалізації національної ідеології, чіткого усвідомлення його провідниками необхідності формування політичної нації. Долаючи федералістичні переконання як в Російській, так і в Габсбурзькій імперіях представники передової інтелігенції дедалі рішучіше виступали за самостійність України як окремої держави, здатної вирішувати національні, політичні, соціально-економічні й культурні завдання. Реалізація ідеї політичної незалежності України – найважливіша віха в її історії»³.

Метою нашої розвідки є виявлення, використовуючи термінологію А. Каппелера, «активістів українського національного руху» у даному регіоні, приблизний підрахунок їхньої кількості на зламі століть (останнє десятиліття XIX та початок XX ст.), аналіз джерел узагальненого портрета цих далеко не пересічних постатей. При цьому в поле нашого зору потрапляли не одинаки, а насамперед члени українських товариств, таких, як «Громада» та «Просвіта». Поняття «регіон» вживається у сучасному розумінні як «гомогенний простір», що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі⁴. Нижня хронологічна межа визначається заснуванням у Чернігові «Громади» (1893 р.), а верхня – початком Української революції 1917–1921 років. Про добу, коли в Чернігові зароджувався організований український рух, С. Єфремов згодом писав: «Але вже з середини 90-х років у повітрі ясно стало видно якийсь перелом, немов реакція, досягши свого апогею, сама втомила, сама себе зламала своєю перемогою... Щось ніби захиталось. Щось ніби порвалося. “Щось буде” – такий настрій запанував од верху до низу темного царства»⁵.

Приступаючи до аналізу регіонального – чернігівського – сегмента учасників руху, відзначимо, що за царату про них та їхні справи писати було неможливо. Автори передмови до першого видання «Українського питання» дають вичерпну відповідь на причини такого стану: «А оскільки націоналістичний погляд на український рух, як на явище протидержавне, здавна слугує вихідним пунктом і для урядової політики, то в результаті довкола українського питання в Росії створилася вкрай тяжка атмосфера ворожості, підозрілості та адміністративних діянь,

спрямованих на найчутливіші сторони національного життя українців...»⁶. У даному випадку йдеться не про «український буржуазний націоналізм» – відомий жупел радянських часів, а якраз навпаки, про справжній націоналізм – російський шовінізм, котрий трансформувався у чорносотенство, яке «було відповіддю монархічно-православної реакції на демократичні і революційні рухи 1905 року»⁷. Природно, що за таких умов називати прізвиська людей означало б полегшувати життя як жандармам, так і чорносотенцям, котрі не з меншим запалом вистежували й переслідували «сепаратистів-мазепинців». Так, голова Київського клубу російських націоналістів А. Савенко не втомлювався залякувати владу: «Ворог біля воріт, ворог пробрався до самої цитаделі російської державності»⁸. Як наслідок, ми втратили безліч дорогоцінної інформації з перших рук.

Не менш складно вирішувалося питання щодо загальної кількості учасників руху. Наприкінці XIX ст. згідно з підрахунками поліції їхня чисельність становила 438 осіб, причому понад сотня діячів припадала на Київ⁹. До революції 1917–1921 рр. ця досить умовно визначена кількість невпинно зростала. Чи не першим, хто спробував бодай прикинути їхнє число, був М. Шаповал. Він писав: «Національно-українською свідомою частиною суспільства на Україні була тільки інтелігенція, в інших групах суспільства українці рахуються одиницями (3–4 поміщики, 4–5 міських домовласників, 200–300 робітників, кількості селян). Українська інтелігенція, хай її було стільки, як рахували московські чорносотенці, числила 30 000 душ, тобто 1% від всієї етнографічної маси, коли її рахувати за 30 мільйонів (під Росією)»¹⁰.

За радянських часів досліджувана тема перебувала під прямою забороною, а життя та творчість тих поодиноких діячів, що пропускalisя крізь сито цензури, підлягали майже повній фальсифікації. З гіркою іронією писав М. Слабошпицький про те, як з Михайла Коцюбинського «колективними зусиллями і витворили предтечу соціалістичного реалізму в українському письменстві»: «Особливо ретельно з біографії письменника вилючено всі національні моменти. І про “Громаду” згадано бігцем, як про якесь непорозуміння, і про “Братство тарасівців” щось безвизивно сказано тріскучою скоромовкою, і про чернігівську “Просвіту”, де він був першим головою, і про приязні стосунки з Грушевським, і про роль у його житті “ліберально-буржуазного діяча з націоналістичним ухилом” Євгена Чикаленка»¹¹. Що вже говорити про інших учасників українських товариств? Робили вигляд, що їх ніколи не існувало, або ж нагально висміювали. Відомого далеко за межами Чернігова українського діяча Іллю Шрага в одній із численних публікацій, присвячених черговій річниці «Великого Жовтня», не тільки обізвали українським «буржуазним націоналістом», але навіть і прізвиське спотворили: у статті він названий «Шрогом». Винен він був у тому, що в Чернігові у 1917 р. відбулися збори «українців», котрі ухвалили рішення про заснування «Просвіти», надіслали вітальні телеграми Керенському, князю Львову й Грушевському й проспівали «буржуазно-націоналістичний гімн “Ще не вмерла Україна”»¹². Інших прикладів того, як семидесятилітній адвокат боровся з владою, при якій йому «пощастило» пожити декілька місяців – на початку 1918 й 1919 років – не наводилося. Утім, І. Шраг трактувався не як реальна історична особа, а швидше як утілення того вигаданого «українського буржуазного націоналізму», що за багато десятиріч перетворився на головне «страшилище» радянської пропаганди. Інші батьки-засновники чернігівської «Громади» взагалі випали з поля зору істориків. Так, публікації про Олександра Тишинського, Аркадія Верзилова й Василя Андрієвського з’явилися уже в незалежній Україні¹³.

Досліджували історію національно-визвольного руху і на Заході, зокрема, й науковці української діаспори. Але чернігівське коло його учасників лише зрідка привертало їхню увагу. Причина проста: брак джерельної бази. Вже за сучасної доби значний внесок до вивчення історії національно-визвольного руху зробили Б. Кравченко, Я. Грицак, Г. Касьянов, В. Сарбей, І. Гирич, С. Іваницька¹⁴. У їхніх монографіях систематизовано чимало матеріалу, необхідного для осмислення проблеми, накреслено шляхи подальшої роботи над темою. Стаття відомого

швейцарського вченого А. Каппелера присвячена аналізу багатого статистичного матеріалу, дотичного до теми дослідження. Висновки й спостереження вченого проливають світло і на регіональний аспект. Відібравши для аналізу 209 (207) «активістів українського національного руху», він підкреслив, що з Полтавської, Чернігівської та Київської губерній, на які припадає 40% власне українського населення, походять 2/3 активістів і 35% керівників руху. Автор також вказав на стрімке зростання кількісних показників учасників національного руху за доби першої російської революції: «У 1906–1907 рр. товариство “Просвіта” та УСДРП нараховували близько 1000 членів, поширюючи свою діяльність на всю Україну»¹⁵.

Таким чином, певні параметри щодо числових показників явища в загальноукраїнському масштабі вже встановлені й можуть слугувати відправною точкою для розгортання регіональних досліджень. Маємо вже достатньо презентативний доробок чернігівських істориків та краєзнавців, які досліджували персоналії учасників руху, джерела, діяльність¹⁶. Варто окремо відзначити ініціативу чернігівських істориків та співробітників обласної бібліотеки ім. В. Короленка, котрі в серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини» видали біобібліографічні покажчики О. Русова та А. Верзилова¹⁷. Потреба в подальшому студіюванні проблематики не зникає, хоча б з огляду на нагальну konieczність укладання біобібліографічного довідника чернігівців, які проявили себе в історії Батьківщини й краю, залишили помітний слід у розвитку національно-визвольного руху.

Джерельна база для виявлення персоналій та аналізу їхніх поглядів і діяльності достатньо велика. Вже в перші роки радянської влади у Чернігові були оприлюднені деякі документи губерньського жандармського управління. Зокрема, у формулярі піднаглядного І. Шрага за 1911 р. вказано, що він підтримував зв'язки з «особами піднаглядними і сумнівної політичної благонадійності», серед яких названі громадівці й просвітяни – подружжя Віра й Михайло Коцюбинські, Григорій Коваленко, Феодосія Шкуркина-Левицька¹⁸.

Особливого значення набувають джерела особового походження. Це, передусім, епістолярій М. Коцюбинського, який побачив світ на початку ХХІ ст.¹⁹, частково оприлюднене листування І. Шрага та деякі інші його документи²⁰. Велику роль у встановленні приналежності до руху та аналізу його діяльності відіграють щоденники корифеїв української науки, культури, журналістики²¹, а особливо треба відзначити у цьому плані мемуари²². Серед джерел мемуарного характеру на чільне місце варто поставити спогади Олександра та Софії Русових, Марії Грінченко, Аркадія Верзилова²³. Саме у добре відомих споминах М. Грінченко та А. Верзилова здійснена перша спроба порахувати загальну кількість учасників «Громади» – 22 особи за період з 1893 р. до середини 1902 р.²⁴. Подаємо їхні прізвища, включно з авторами споминів у алфавітному порядку: 1) Ганна Андрієвська-Кейданська, 2) Василь Андрієвський, 3) Сидір Василівський, 4) Аркадій Верзилов, 5) Микола Вороний, 6) Олександр Глібов, 7) Борис Грінченко, 8) Марія Грінченко, 9) Леонід Глядиківський, 10) Михайло Жук, 11) Григорій Коваленко, 12) Іван Коновал, 13) Віра Коцюбинська, 14) Михайло Коцюбинський, 15) Андронік Ліхнякевич, 16) Іоїль Руденко, 17) Олександр Русов, 18) Софія Русова, 19) Володимир Самійленко, 20) Василь Степаненко, 21) Євген Тимченко, 22) Олександр Тищинський, 23) Володимир Харченко, 24) Микола Чернявський, 25) Андрій Шелухин, 26) Феодосія Шкуркина (Шкуркина-Левицька), 27) Олександр Шликевич, 28) Ілля Шраг, 29) Леонтій (Левко) Шрамченко²⁵. Як бачимо, членів «Громади» виявилось більше, ніж 22, бо якщо дехто недовго попрацював у місті й змушений був залишити Чернігів, то інші долучилися до її діяльності пізніше. Наприкінці ХІХ ст. чернігівська «Громада» посідала за кількістю членів друге місце після Київської²⁶. Упродовж майже чверті століття залишався незмінним центр тяжіння для всіх, хто прилучався до українського руху, в особі Іллі Шрага, за яким практично всі визнавали право зватися «одним з найактивніших, послідовніших працівників на полі національного відродження українського народу»²⁷. Цю ж оцінку повторив і А. Верзилов, який вже на початку 20-х рр. стверджу-

вав, що І. Шраг «відомий не тільки в Чернігівщині, але й на всій Україні, в Росії й закордоном український діяч, [...] був лідер і Голова Чернігівських українців і конституціоналістів, визначний оратор і борець»²⁸.

Число «свідомих українців» у губернії насправді було значно більшим за кількість осіб, названих у мемуарах. У 1913–1914 рр. «Черниговская земская газета» помістила некрологи братам Никодиму й Григорію Никодимовичам Вовкам-Карачевським²⁹, які мешкали у с. Британи Борзенського повіту. Вони мали великі заслуги перед краєм, вшановувалися як земські діячі, але про їхні українські симпатії не йшлося. Між тим, вони, безсумнівно, були й сформува-лися задовго до початку ХХ ст. Їхній старший брат Василь – активний член Київської громади, близький до В. Антоновича й О. Кониського³⁰, а племінник – теж Василь – Вовк-Карачевський (до речі, посол до Другої Державної думи Росії від Чернігівської губернії) запам'ятався Юрію Колларду як людина, котра стояла «на чолі руху за українську школу» в цьому ж повіті Чернігівської губернії³¹. М. Стороженко, який інспектував школи Чернігівщини на початку 90-х рр. ХІХ ст., схвально відгукнувся про рівень знань учнів і роль братів у постановці шкільної спра-ви у селі Британах³². В. Хижняков теж позитивно оцінив внесок братів у справу розвитку зем-ської освіти в Борзенському повіті³³. Сам же Г. Вовк-Карачевський у листі до І. Шрага в 1914 р. з гордістю повідомляв, що отримав запрошення від галицького товариства «Сокіл-Батько» «прибути на постанову прапора в пошану Т.Г. Шевченка» й вельми шкодував, що не зможе поїхати через похилий вік³⁴.

У місті Борзна жив Ілля Петрович Дуб'янський, близький до родини Пантелеймона й Олександри Кулішів. У статті «Питання у справі видання повного Кобзаря» (на жаль, не вда-лося встановити, чи була вона надрукована) він пропонував до 100-річчя Т. Шевченка видати 2 томи його творів, куди включити не тільки поезію, але й «Дневник», листування, портрети, малюнки, й, головне, «ціну кожного тому позначить доступно»³⁵. Листувався він теж з багать-ма відомими особами, вболівав за долю української культури, надсилав В. Гнатюку до Льво-ва вірші Віктора Забіли³⁶. Дещо з його епістолярію відклалося у фондах Інституту Рукопису НБУВ. Підтримував І. Дуб'янський контакти й з чернігівськими діячами. Саме з ним радився І. Шраг з приводу панахиди, яку планував «упорядкувати в Чернигові» 27 липня 1911 р. на згадку про Ганну Барвінок, яка померла 23 липня, та її чоловіка, котрий упокоївся в 1897 р.³⁷.

У Борзні мешкала й родина народного учителя Ферапонта Саєнка – батька відомого укра-їнського митця Олександра Саєнка – який походив з місцевої козацької родини. На початку ХХ ст. він був директором Борзенської школи садівництва, на яку земство покладало великі надії, за доби революції 1905–1907 рр. опинився на засланні. Українська спрямованість його світогляду теж поза всяким сумнівом: у 1917 р. він очолив повітову Борзенську земську управу, яка чи не першою в губернії підтримала Українську Центральну Раду³⁸. Відтак тільки в одному повіті ми нарахували 5 діячів, яких з більшою чи меншою мірою вірогідності можна віднести до адеп-тів українського руху. Не треба скидати з рахунку й потужне українське підґрунтя: селянство, мешканці невеликих містечок, де вплив русифікації нівелювався національною стихією.

В умовах першої революції в Росії коло національно-свідомої еліти швидко розширю-валося. Воно поповнювалося вихідцями із селянства, нижчих верств міст та містечок, родин сільських священиків. Показовим у цьому плані є список членів Чернігівської «Просвіти», яку заснували на початку 1907 р. уже згадувані громадівці А. Верзилов, подружжя Коцюбинських, І. Руденко, І. Шраг, Л. Шрамченко. Упродовж першого року діяльності товариства до нього записалося 323 особи, серед них, за неповними даними, 114 жінок. Судячи з прізвищ та імен, можна твердити, що до «Просвіти» належали й росіяни, євреї, поляки. За місцем проживання переважали чернігівці, проте чимало було мешканців міст та сіл губернії, особливо повітових центрів – Глухова, Кролевця, Ніжина, Сосниці, Козельця, Борзни, Конотопа³⁹. Цікаво, що з майже 30 членів «Громади», про яких йшлося вище, до «Просвіти» записалося 19, тобто прак-

тично всі ті, хто залишався в межах Чернігівської губернії, а дехто (Г. Коваленко, С. Русова) засвідчили своє членство, перебуваючи далеко за межами краю. Ще однією суттєвою особливістю збільшення кількості громадянців можна вважати ту обставину, що до просвітянського руху приєднувалися дружини, дорослі діти, сестри, брати членів товариств. Маємо, таким чином, понад 380 чернігівців, які принаймні на формальному рівні задекларували свій інтерес до українського руху. Навіть за умови, що для деякого з них цей крок був тільки даниною революційній моді, зауважимо, що сам вибір місця прикладання енергії вельми показовий. Через 10 років, у добу революції, першою масовою формою організованої української роботи, про яку згадали і в містах, і на селах Чернігівщини, стали якраз «Просвіти».

Товариство, яке діяло у губернії з 1907 до 1911 р., залишило по собі достатньо глибокий слід й у свідомості місцевої інтелігенції. Очевидно, зіграла свою роль та обставина, що до «Просвіти» вступили найшановніші та досить відомі в місцевих колах її представники. Місцева адміністрація, чернігівські й навіть київські чорносотенці розпочали війну проти просвітян. У вересні 1908 р., після арешту, нібито за зберігання нелегальної літератури, бібліотекаря Чернігівської «Просвіти» Іллі Гладкого, в газеті «Киевлянин» було вміщено наклепницький допис анонімного кореспондента. Члени товариства характеризувалися як суміш «украинофильствующих сепаратистов с кучкою революционно настроенных еврейчиков». У «Просвіті» «допускалася к чтению всякая белиберда, лишь бы она носила характер политики». Автор цього пасквілю корінь «зла» вбачав у євреях, і не посоромився назвати конкретні прізвища, які викликали його підозри: Шраг, Віхман, Белкінд та ін.⁴⁰ Однак повсюдна атмосфера причіпок, цькувань просвітян, навіть арештів додавала привабливості їхній діяльності в очах молоді.

За соціальним складом серед більш-менш помітних діячів як громадського, так і просвітянського руху не було представників аристократії, нащадків відомих родин козацько-шляхетського походження тощо. Ті з них, хто мав дворянське звання, репрезентували переважно служилу частину дворянства, були небагатими й незнатними. Усі ці постаті цілком підпадали під універсальне визначення «різночинці». Дехто «вибився в люди» завдяки вищій освіті, але багатьом не пощастило її здобути, насамперед через участь у революційних виступах студентства, семінаристів тощо. Так, І. Шраг, виключений з Петербурзького університету, спромігся екстерном скласти екзамени на юридичному факультеті університету св. Володимира у Києві майже через 10 років⁴¹, а В. Андрієвський так і залишився з незакінченою семінарською освітою. Щоправда, він, як і чимало інших, надолужував брак дипломів потужною самоосвітою. Своєрідний рекорд поставив уже згадуваний О. Тишинський: він свого часу навчався на різних факультетах Харківського, Київського, Дерптського університетів, помандрував до Москви, але до тамтешнього університету його не прийняли і зрештою повернувся до Чернігова без диплома⁴². Утім, у новоприйнятих членів чернігівських «Громади» й «Просвіти» документів про освіту не вимагали. Натомість, надзвичайно високі вимоги виставлялися до моральних якостей бажаючих приєднатися до організації. У своїх спогадах М. Грінченко й А. Верзилов детально зупинилися на вельми суворих правилах добору й прийому нових членів, зате пишалися, що «не виявилось в Чернігівській Громаді за весь час її існування ні одного провокатора. Очевидно, обережне одноголосне обрання в члени мало гарні наслідки»⁴³. Оскільки «Просвіта» була легальним товариством, значно численнішим за кількістю учасників, то тут випадкових людей було більше. У грудні 1908 р. М. Коцюбинський у листі до Олекси Грищенка повідомив, що «мусів зректися роботи в Товаристві» й скаржився на своїх колег: «До того робота була незвичайно важка, бо нізвідки не було помочі і довелось працювати серед нашого специфічного українського лінивства, байдужності і дрібного, нічим не виправданого самолюбства. Словом, хто спробував працювати серед нашого вихованого у рабстві суспільства, той знає, яка се мука»⁴⁴. Утім, все ж таки варто зазначити, що просвітницьку роботу перешкождали провадити не стільки власні нехиті і байдужість членів товариства, скільки місцева влада.

І сам чернігівський сегмент національного руху, і ті декілька сотень осіб, що його підтримували й розвивали, природно, відзначалися певними особливостями, зумовленими історичними реаліями, людським фактором та низкою інших причин. Насамперед варто виокремити й проаналізувати виразну києвоцентричність чернігівських «українців», тобто свідому й постійну орієнтацію на аналогічні сили й організації Києва. Річ, очевидно, не лише в географічній близькості двох міст, що тоді мали однаковий адміністративний статус – губернських центрів Російської імперії. Можливо, значно більшу роль відіграла та обставина, що ті яскраві особистості, котрі започаткували й очолили гурток, навчалися у Києві, мали там зв'язки серед проукраїнськи налаштованої професури та колишніх однокурсників. Так, І. Шраг з повагою ставився до керівника своєї магістерської роботи професора університету св. Володимира О. Кістяківського. У листі від 18 листопада 1876 р. вдячний учень писав: «Вас, как профессора, знают все бывшие студенты Киевского Университета, как ученого и общественного деятеля – все, которые сами что-нибудь делают и чем-нибудь занимаются...»⁴⁵. А. Верзилов, який навчався на історико-філологічному факультеті того ж університету, у листі до П. Курінного зізнався: «Сковорода і Антонович мої ідеали»⁴⁶. У свою чергу, серед членів Старої Київської Громади було чимало уродженців Чернігівщини або осіб, що працювали на її теренах. У Біографічному словнику, складеному Наталею Побірченко, ми нарахували 34 її учасники, пов'язані з Чернігово-Сіверщиною⁴⁷.

Кияни не ставилися до чернігівських однодумців зі зверхністю, аж ніяк не демонстрували такого собі старшобратства. В їхньому колі особливо виділяли І. Шрага, шануючи його проникливість, далекоглядність, здатність налагоджувати конструктивні стосунки і залагоджувати конфлікти. С. Єфремов уважав, що політизація громадівського руху, об'єднаного наприкінці XIX ст. у «Всеукраїнську організацію», розпочалася «на літньому з'їзді 1902 р.», коли «Шраг од чернігівської громади заявив, що пора організації ступити на виразно політичний шлях, виробивши відповідну програму, що час вимагає повного самоозначення з політичного боку... Пам'ятаю, що жадних дебатів заява ця не викликала, з'їзд одноголосно згодився з промовцею й доручив Раді на найближчий з'їзд виготовити проект політичної програми...»⁴⁸. Є певна інформація про те, що чернігівські громадівці підтримували зв'язки й з іншими «Громадами». Так, нещодавно з'явилася розвідка про контакти з одеськими «українцями»⁴⁹. Чернігівці поділяли ідею соборності України, у складі товариства перебували вихідці з інших українських регіонів, так що місництва в їхньому середовищі не спостерігалося. Розлам, поділ на «свій» – «чужий» йшов по лінії ставлення до імперської, російської в своїй основі, влади.

Сподіваємося й надалі продовжити з'ясування вже згаданих та інших особливостей, досягнень і проблем цього цікавого історичного феномену – регіонального сегменту українського національно-визвольного руху.

1. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів /Авт. кол.: А. Галушка, І. Гирич та ін. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 191.
2. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. – К.: Укр. письменник, 2014. – С. 420.
3. Історія України в особах: XIX століття /Кол. авт.: В.С. Шандра (керівник), І.І. Глизь, О.М. Донік та ін. – К.: Україна, 2015. – С. 22.
4. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 62.
5. Єфремов С. Про дні минулі (спогади); Щоденник /Упоряд. І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – С. 428–431.
6. Українське питання /Пер. з рос., упоряд. М.С. Тимошика. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – С. 34.
7. Дзюба І. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 225.
8. Смолій В., Ясь О. Хиткі образи нового віку: ідеали й обрії прийдешності у візіях українських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. //Укр. іст. журнал. – 2019. – № 5. – С. 97.

9. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації. – К.: Генеза, 1996. – С. 84.
10. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – С. 32.
11. Слабошпицький М. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші: роман. – Вид. друге, доп. – К.: Ярославів Вал, 2014. – С. 19. – (Серія «БУКЛіт»).
12. Шевченко В.Д. Більшовицька організація Чернігівщини в боротьбі за перемогу Радянської влади (1917–1918 рр.) //Наукові записки. – Ніжин: Ніжинський пед. інститут ім. М. В. Гоголя, 1957. – Т. X. – Вип. 1. – С. 8–9.
13. Дудко В. «Ранній» Олександр Тишинський: сторінки життя і творчості //Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 76–83; Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії //Сіверянський архів. – Ніжин, 2007. – С. 72–78; Демченко Т. Василь Андрієвський: штрихи до біографії //Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2013. – Вип. 9. – С. 168–180.
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; Грицак Я. Назв. праця. – 360 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. /Пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; іл. – (Серія: «Україна крізь віки», т. 9); Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.; Гирич І. Назв. праця. – 496 с.
15. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії //Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 52, 55.
16. Коцюбинський Ю. М. Коцюбинський та «Братство тарасівців» //Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 35–39; Русанов Ю. Чернігівська громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні //Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 7–12; Дмитрук Р. Політичний рух на Чернігівщині (кінець XIX – початок XX ст.) //Молода нація: Альманах. Спецвипуск: Україна: вибір моделі розвитку. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 242–251; Демченко Т. Батько Шраг: Монографія. – Чернігів, 2008. – 264 с.; Ципляк Н. Участь чернігівських семінаристів у громадсько-політичному житті наприкінці XIX – на початку XX ст. //Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів: Просвіта, 2014. – Вип. 3. – С. 96–103 та ін.
17. Олександр Олександрович Русов (1847–1915): (Біобібліографічний показчик) /Уклад. і вст. ст. О.Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – 116 с. (Серія «Історики та краєзнавці Чернігівщини». Вип. 2); Аркадій Васильович Верзилов (1867–1931): (Біобібліографічний показчик) /Упоряд. і вст. ст. О.Б. Коваленка, О.Я. Рахна, С.Г. Скоренко. – Чернігів, 2015. – 79 с. – (Серія «Історики та краєзнавці Чернігівщини». Вип. 21).
18. З. Д. (Давыдов Зиновий?) И.Л. Шраг по материалам Черниговского жандармского управления //Просвещение (Чернигов). –1919. – № 2. – С. 21.
19. Див.: Листи до Михайла Коцюбинського /Упор. та комент. В. Мазного. – Київ; Ніжин, 2002–2003. Т. 1–4; Коцюбинський М. «Я так поріднився з тобою»: Листи до дружини /Упоряд. О. Єрмоленко. – К.: Ярославів Вал, 2007. – 392 с.; Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної /Упоряд. В. Панченка; комент. С. Захаркіна. – К.: Критика, 2008. – 460 с.
20. І.Л. Шраг: Документи і матеріали /Упор. В.М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – 167 с.; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага /Упоряд. Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів: Просвіта, 2011. – 210 с.; Демченко Т., Іваницька С. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й //Пам'ятки: археографічний щорічник / Держ. архівна служба України, УНДІАСД; ред. кол.: С. Г. Кулешов та ін. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.) /упоряд., передм. Т.П. Демченко, С.Г. Іваницька. – Чернігів: Просвіта, 2014. – 144 с. та ін.
21. Єфремов С. Про дні минулі (спогади); Щоденник /Упоряд., вст. ст.: І. Гирич. – Київ: Темпора, 2011. – 792 с.; Кістяківський О.Ф. Щоденник (1879–1885): У двох томах / Упоряд. В.С. Шандра та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 644 [3] с.; 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 528 [1] с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.: іл.
22. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.: іл.; його ж. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.; Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906; Українська студентська громада в Харкові; Революційна Українська партія (РУП) /Вступ. сл. М. Антоновича. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.; Лазаревський Г. Чернігів за часів Коцюбинського //Українська література. – 1943. – № 3–4. – С. 211–222; Лотоцький О. Сторінки минулого: Част. третя //Праці Українського наукового інституту: Серія мемуарів. – Варшава, 1934. – Т. XXI. – Кн. 4. – 396 с.; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) /Передм. В. Дорошенка. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – 504 с.; Спогади про Михайла Коцюбинського /Упор., післям., примітки М.М. Потупейка. – 2 вид., доп. – К., 1989. – 278 с. та ін.
23. Русов О.О. Щоденники та спогади /Упоряд., вступ. ст., ком. О.Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.; Русова С. Мої спомини /Передм. О. Проскури. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.; Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади //Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали /Під

- ред. М. Грушевського. – К: ДВУ, 1928. С. 463–487; Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів //Український історик. – 1991. – Ч. 1–2. – С. 150–167.
24. Грінченкова М., Верзилів А. Назв. праця. – С. 467.
25. Там само.
26. Касьянов Г. Назв. праця. – С. 48.
27. Чикаленко Є. Назв. праця. – С. 312.
28. Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів... – С. 155.
29. Черниговская земская неделя. – 1913. – № 32. – С. 9; Там же. – 1914. – № 46. – С. 7.
30. Лотоцький О. Назв. праця. – С. 201.
31. Коллард Ю. Назв. праця. – С. 70.
32. Стороженко М. З мого життя /Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2005. – С. 271–272.
33. Хижняков В. Чернігівська старовина /Підготовка. до друку і вступ. ст. О.Б. Коваленка, А.Л. Курданова, О.Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 109.
34. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал-603/26.
35. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 33852, арк. 3.
36. ІР НБУВ, ф. 100, од. зб. 137.
37. ІР НБУВ, ф. 100, од. зб. 129.
38. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 27.
39. Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 рік. – Чернігів, 1908. – С. 31–35.
40. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної... – С. 460.
41. І.Л. Шраг: Документи і матеріали... – С. 46.
42. Дудко В. «Ранній» Олександр Тишинський: сторінки життя і творчості //Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 77–78.
43. Грінченкова М. і Верзилів А. Назв. праця. – С. 470.
44. Листи Михайла Коцюбинського до Олекси Грищенка (1908–1909) /публ. Б. Чернякова //Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень української модерної культури. – К.: Критика, 2004. – Т. 1. – С. 299.
45. ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 68413, арк. 1–2.
46. Цит. за: Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії... – С. 75.
47. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У двох кн. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. 1. – С. 262–307.
48. Єфремов С. Про дні минулі (спогади); Щоденник... – С. 540.
49. Музичко О. І.Л. Шраг в історії співпраці Одеської та Чернігівської громад //Шрагівські читання: Збірн. ст. і матеріалів /Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 41–51.

ІВАНИЦЬКА С.

Регіональні осередки кадетської партії на Чернігівщині як репрезентанти ідей свободи й конституціоналізму (1905–1917 роки)

В період першої, так званої «малої революції», після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. однією з провідних опозиційних сил на території українських губерній у складі Російської імперії стала партія кадетів, яка намагалась поширити свій вплив на міські верстви середнього класу, селянський та – частково – робітничий рух. Наполягаючи на здійсненні радикальних перетворень державного ладу, відстоюючи шлях парламентаризму й загальнолюдські цінності (передусім принцип особистої свободи), партія відзначалась тяжінням до легальності та законності дій. «Кадети вітали Маніфест 17 жовтня 1905 р., але не поспішали оголосити про безумовну підтримку уряду, жадаючи від нього гарантій реалізації зроблених декларацій. Однією з центральних була вимога скликання Установчих зборів з метою прийняття Конституції. Негайне проведення цілого комплексу структурних реформ мав би забезпечити «діловий кабінет» з громадських діячів і царських адміністраторів ліберального штибу»¹, – зазначає один із найбільш глибоких знавців історії російського конституціоналізму.

У фундаментальній монографії «Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции» (2015) Валентин Шелохаєв створив «єдину цілісну історію кадетської партії» від її зародження до краху, акцентувавши, що «визначальним у виборі об'єкта дослідження перш за все була особистісна орієнтованість автора на ліберальні цінності, серед яких пріоритетною для нього є індивідуальна свобода». Спираючись на документи, результати власних багаторічних студій та новітні праці фахівців з політичної історії, автор вирішує історіографічну проблему, «чому ліберальна ціннісна світоглядна система не приживалася і не приживається на російському ґрунті... Пошуки відповіді на питання щодо причин поразки російського лібералізму через призму історії кадетської партії уявляються актуальними не лише для пізнання історії російського ліберального руху в цілому, але й для осмислення багатьох інших глобальних проблем російської історії початку ХХ ст.»². Порівняльний аналіз кадетського Статуту з аналогічними документами провідних західноєвропейських ліберальних партій, а також статутів російських ліберальних і соціалістичних партій призвів автора до висновків, що кадети за своєю структурою – організаційною та внутрішньопартійних зв'язків – являли собою типову парламентську партію. В умовах російської дійсності, коли політичний режим ставив собі за мету контролювати суспільно-політичне життя у країні, основне навантаження з керівництва діяльністю партії ніс на собі її ЦК. А тому було б «наївним думати, що політичний курс кадетської партії вироблявся винятково загальнопартійними з'їздами, оскільки ті ухвалювали рішення, вироблені в надрах ЦК. За такою логікою динаміка чисельності кадетської партії, її соціальний склад не грали будь-якої визначальної ролі. «Диригентська паличка» перебувала в руках ЦК. Своїм стратегічним завданням ЦК вважав організацію регіональних партійних структур, які розглядав насамперед як трансляторів своїх ідей в середовище електорату»³. Зазначивши труднощі агрегування наявних джерел щодо вивчення соціального складу кадетських організацій, автор висловив впевненість щодо неможливості звести в одну таблицю інформацію, збір якої здійснювався ЦК за двома ознаками – становій і професійній⁴. В.В. Шелохаєв слушно зазначає як найбільш виразну рису політичного іміджу респектабельність партії «народної свободи», що ввібрала в свої лави цвіт російської інтелектуальної еліти, видатних

діячів земського і міського самоврядування, передових представників бізнесу. Що ж стосується середніх і особливо нижчих верств службовців і чиновників, то якраз їх у партії кадетів було порівняно небагато⁵. Вчений висловлює впевненість у тому, що «кадети були партією нового покоління інтелектуальної еліти (дворянської, різночинної, ділової), що запропонувала раціональну модель переходу Росії до громадянського суспільства і правової держави, яка б відповідала об'єктивним потребам її суспільного розвитку на найближчу історичну перспективу. З цієї точки зору кадетська партія висловлювала інтереси загальнонаціонального розвитку країни, а не вузько класові інтереси, в цілому консервативної і політично інертної, російської буржуазії»⁶. У своїх висновках він знову-таки акцентує на тому, що соціальним «ядром» кадетської партії були європейськи освічені верстви російської інтелігенції, що у своїй основній масі належали до пореформеного покоління, генетично пов'язані з традиціями визвольного руху в Росії, що прагнули перетворити країну на одну з провідних світових держав. Дитячі та юнацькі роки представників цих верств інтелігенції припали на період Великих реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст., коли в освіченому суспільстві панувала ейфорія з приводу можливості мирним еволюційним шляхом досягти висот європейської цивілізації. «Однак у роки професійного змужніння їх спіткало розчарування, бо влада вирішила настільки відкоригувати свій політичний курс, що він поступово перетворився на протипагу попередньому реформаторському періоду. Ті, хто хоч раз вдихнув повітря свободи, вже не міг жити і працювати в умовах, що пригнічують цю свободу. Не випадково це покоління інтелігенції активно включилося в боротьбу за політичні права, за обмеження самовладдя конституційно-демократичними рамками»⁷. На початку XX ст. прийшло усвідомлення, що для ефективності та успішності боротьби за цивільні і політичні свободи, за конституцію необхідно створити політичну організацію, здатну запропонувати суспільству раціональну програму перебудови країни з чіткими уявленнями про шляхи і методи досягнення поставленої мети. Саме такою організацією і стала конституційно-демократична партія, яка претендувала на провідну роль у визвольному русі⁸. Все вище викладене стосується й інтелектуального та організаційного ядра осередків кадетської партії Чернігівської губернії. В історіографії ці сюжети висвітлені головним чином у працях О.П. Кривобока, Т.П. Демченко, С.Г. Іваницької⁹.

Кадети декларували свою позакласовість. Полегшені умови залучення нових кадрів (достатньо було «словесної заяви» щодо бажання увійти до місцевого осередку), дозволений статутно широкий плюралізм думок, поміркований радикалізм програми призвели до бурхливого зростання лав партії з кінця 1905 й до весни 1906 р. Кадетська партія складалася як з досить великих організацій, що налічували тисячі членів, так і з нечисленних, що залучали від 5 і навіть 3 осіб до декількох десятків. На місцях процес організації партії був тісно пов'язаний із виборчою кампанією до Першої Державної Думи. До квітня 1906 р. в Російській імперії функціонувало вже понад 360 місцевих організацій різних рівнів, а чисельність партії сягала 70 тис. осіб. В Україні найдієвішими були організації в Києві й Одесі¹⁰. Загальна чисельність кадетської партії в 1905–1907 рр. не перевищувала 50 тис. осіб. У Київській міській організації перебувало 1400 членів, у Харківській – 800¹¹.

Щодо кількісного складу чернігівських осередків кадетів у науковій літературі існують певні розбіжності. Так, за даними В.В. Шелохаєва, організації КДП існували в Чернігові (міський і одночасно губернський комітет) і м. Городня, нараховуючи відповідно 100 й 26 осіб; кадетські повітові комітети були також у Глухові, Стародубі, Новгороді-Сіверському¹². Ніжинський історик О.П. Кривобок, залучаючи крім інших джерел спогади І.Л. Шрага та Т.В. Локотя, вважає, що організацій було 10 або 11, додаючи до названих вище осередків кадетські структури в Козельці, Клинцях, Суражі, Сосниці, Конотопі, Ніжині, Борзні; відповідно, кількість членів партії на Чернігівщині обчислює в 400–450 осіб¹³.

Серед чернігівських лібералів було чимало непересічних особистостей, що брали актив-

ну участь в опозиційному русі 1890-х – початку 1900-х рр. та накопичили чималий досвід земсько-міського самоврядування. О.О. Муханов був гласним Чернігівського повітового й губерньського земства, губернським маршалком, почесним мировим суддею; О.О. Свечин – гласним повітового й губерньського земства, головою губерньської земської управи, почесним мировим суддею. Обидва діячі стояли біля витоків створення кадетської партії. Багаторічним міським головою Чернігова був відомий громадський діяч В.М. Хижняков, його заступником – адвокат І.Л. Шраг. Гласними Чернігівської думи були І.Г. Рашевський (відомий художник і скульптор, з 1912 р. – директор Музею українських старожитностей В.В. Тарновського), О.М. Сац. Кадетські активісти обіймали посади міських голів у Клинцях та Новгороді-Сіверському. Від кадетської партії були обрані депутатами до Першої Думи від Чернігова й Чернігівської губернії землевласники О.О. Муханов та О.О. Свечин, юристи М.М. Міклашевський та І.Л. Шраг, селяни П.І. Куриленко й Я.А. Гужовський¹⁴. Плідним журналістом, літературним критиком, письменником був уродженець Чернігова, гласний Городнянського повітового земства та повітовий мировий суддя, член ЦК КДП Михайло Могилянський, який у публіцистичних статтях висловлював впевненість у тому, що «успіх і вплив к.-д. партії створювалися тим, що боротьбу за ствердження демократичного конституційно-правового ладу вона зуміла оперти на реалістичних засадах ... Бунтівне почуття невдоволення і ненависті до віджилого режиму знайшло в тактиці, що засвоїла партія, доцільні і доступні широким верствам населення засоби боротьби»¹⁵.

ЦК КДП уважно відстежував динаміку зростання первинних осередків в імперії, про що свідчить огляд «Відомості про місцеві губерньські та повітові групи та комітети кадетської партії» від 30 грудня 1905 р. (розділ «Україна й Південно-Західний край»)¹⁶ та справа «Алфавитный список адресов местных групп партии народной свободы»¹⁷.

У відповіді комітету Чернігівської групи на лист ЦК КДП від 21 січня 1906 р. (№ 2) повідомлялася історія створення і склад первинної організації, датою утворення якої називалося 11 грудня 1905 р. Головою комітету був О.О. Муханов, секретарем – І.М. Полторацький¹⁸. За період 14–24 лютого 1906 р. ЦК КДП отримав від Чернігівського комітету новий звіт стосовно життєдіяльності місцевих груп¹⁹. У 1906 р. до складу Чернігівського комітету кадетської партії увійшли: А.В. Верзилів, Н.К. Галімський, Є.П. Добровольський, М.К. Імшенецький, О.О. Муханов, І.М. Полторацький, Н.Д. Пухтинський, О.М. Сац, О.О. Свечин, І.М. Соколовський, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг²⁰.

Лист до Московського відділу ЦК партії народної свободи, одержаний 18 травня 1906 р. та переадресований Петербурзькому відділу ЦК, висвітлює процес створення повітових організацій на Чернігівщині. Так, у м. Городня уже у квітні 1906 р., напередодні виборів у Першу Думу, з'явилася організація КДП. До керівництва місцевого комітету увійшли: голова – Степан Дмитрович Репчицький, товариш голови – Микола Юхимович Щербак, секретар-скарбник – Володимир Іванович Венгліньський²¹. О.М. Полторацький та М.К. Імшенецький проінформували ЦК, що до Городнянського осередку увійшло 26 членів²².

Провідники чернігівських кадетів ставили перед ЦК питання щодо негайної реєстрації статуту партії, скаржачись, що відсутність легального статусу стає непереборною перешкодою для проведення масової агітації²³.

Утворення осередків конституційно-демократичної партії в Чернігівській губернії відбувалося доволі стрімко. Навесні 1906 р. вони діяли майже в усіх повітових містах регіону. Цьому сприяли діяльність попередників – осередків «Союзу визволення» і «Союзу земців-конституціоналістів», наявність ініціативних кадрів з певним досвідом участі у громадсько-політичному житті, праця на виборних посадах в органах земського і міського самоврядування, фінансова підтримка з боку О.О. Муханова та О.О. Свечина, відносна впорядкованість Чернігівської губерньської організації. Участь у чернігівській міській організації КДП брали

переважно дворяни, юристи, інженери, лікарі, поодинокі вчителі і священики; в той же час соціальна база місцевих повітових організацій була обмеженою²⁴.

У 1906–1907 рр. чернігівська кадетська партійна організація, незважаючи на відносну нечисленність, була однією з найвпливовіших політичних сил у регіоні, що підтвердили підсумки виборів до Першої та Другої Державних дум. Навесні 1906 р. кадетські кандидати від Чернігівської губернії взяли енергійну участь у виборах до Першої Державної думи по всіх куріях виборників, крім робітничої. Метою агітації регіональних лідерів та активістів було створення широкого опозиційного блоку з провідною роллю конституціоналістів-демократів.

Провідники чернігівських кадетів брали безпосередню участь у визначенні організаційно-ідейних засад партійної політики. В дискусії з питань тактики, яка спалахнула на засіданні ЦК 13 листопада 1905 р., О.О. Свечин висловив сподівання, що кадетська партія «тепер виступить в Чернигове успех» та припустив можливість «переходу некоторых из крайних групп к нам...». Стосовно позиції партії щодо земельного питання зазначив, що «черниговские крестьяне не будут довольны аграрной программой. Черниговский крестьянин – индивидуалист. Собственность не только средство для жизни, казаки боятся за свои земли, и очень беспокоятся относительно судьбы своих земель тоже крестьяне... Название партии мешает. Демократы – это в народе трактование – хулиганы и грабители». О.О. Свечин радив ЦК видрукувати практичний посібник щодо процедури прийому до партії, одночасно вважаючи, що у цій справі потрібно надати місцевим комітетам «свободу дій». Акцентував увагу щодо нагальної потреби видання популярної кадетської преси²⁵. Виступаючи 14 листопада 1905 р. з питань «партійної програми й партійної дисципліни», Свечин зауважив, що «тактика – организованный беспорядок; но перейти к этому можно только, когда мы будем достаточно дисциплинированы. Крестьяне должны широко принимать участие. Муханов согласен со мной»²⁶. Щодо потреби партійної агітації серед селянства зауважив, що «...нужна не столько агитация, сколько просвещение – только это и может быть устраиваемо из центра, а остальное – агитация, должна быть делаема местными деятелями. Нужна уместность – и тогда крестьяне прекрасно схватывают основные положения, упуская лишь прикрасы. Студентов не очень слушают, и вывод делают даже при революционной пропаганде свой собственный»²⁷. Найефективнішим засобом агітації вважав газету, бажано – центральну: «газета должна называться не крестьянская, а народная», місцеві ж газети мають на неї орієнтуватися²⁸. У дискусії з аграрного питання 14 листопада 1905 р. участь взяв В.М. Хижняков, обстоюючи думку, що «национализация земли противоречит идеям малорусского населения. Духовенство пойдет навстречу». З приводу потреби видання в регіонах кадетської преси підтримав пропозицію Свечина («Желательно газету в провинции поддержать»)²⁹.

Щодо «українського питання», окремі представники чернігівських кадетів були прихильниками гасла національно-територіальної автономії й вільного мовно-культурного розвитку «недержавних народів» Російської імперії. І.Л. Шраг і ще кілька чернігівських кадетів одночасно входили й до лав Української радикально-демократичної партії, О.О. Свечин у Першій Думі брав участь в Українській думській громаді. Діяч Петербурзької громади О.Г. Лотоцький свідчив, що О.О. Свечин висловлював думку, що «український народ має свою особну психологію національну», та доводив, що «мусить він мати і своє окреме місце серед інших народів у державі, а представники його в Думі повинні виразно додержувати його інтересів поруч із представниками інших народів»³⁰. О.О. Свечин та І.Л. Шраг входили до складу ЦК «Союзу автономістів-федералістів» – своєрідної спілки недержавних народів Росії³¹. В той же час М.К. Імшенецький із застереженням ставився до проєктів федералізації Російської держави.

Значний інтерес для розуміння настроїв провінційних осередків та специфіки їхньої взаємодії з керівними структурами партії становлять матеріали наради ЦК з представниками губернських комітетів, яка відбулася 2 серпня 1906 р. Від Чернігівщини був присутній

І.М. Полторацький, який розповів про те, що «партія організована у нас плохо, тем более что у нас был губернатор, не допускавший развития партийной деятельности. И сейчас положение очень незавидное: собрания не допускаются, происходят высылки и т. д. Настроение пока неопределенное. Крестьянам некогда еще было обдумать события последнего времени. Но идея царизма несомненно пострадала (впрочем, не в общей форме, а в ее конкретном воплощении). Партия по вопросу о Выборгском воззвании раскололась. Между прочим, у нас находили, что Выборгское воззвание ведет не только к пассивному, но и к определенно активному сопротивлению: ведь у нас власти не ограничатся легальными формами взыскания повинностей, а будут снаряжать для этого карательные экспедиции и проч. Впрочем, один вид бойкота – бойкот винной монополии – встречает сочувствие и в партии, и в населении. Что касается форм дальнейшей партийной деятельности, то мы, в связи с изменившимися обстоятельствами, установили наряду с официальными органами неофициальную организацию, для чего разбились на кружки. Съезд сейчас безусловно необходим. Необходимо также издание брошюры, которая ознакомила бы население с деятельностью Государственной Думы и с обстоятельствами ее роспуска. Проскользнувшее в газетах известие о каких-то переговорах некоторых видных членов нашей партии в Москве с представителями [партии] мирного обновления имело у нас значение скандала. Дело в том, что если здесь вам приходится иметь дело с гр. Гейденом и другими подобными ему людьми, то в провинции те же правые партии представлены уже чисто черносотенными элементами, с которыми немыслимы никакие соглашения, и сближение с которыми было бы неприлично. С левыми отношения у нас пока не определились; они, между прочим, сильно смущены неудачами последних своих предприятий (забастовка и проч.)»³².

На четвертий з'їзд КДП (23–28 вересня 1906 р.) прибуло троє делегатів від Чернігівщини. В дебатах із приводу наслідків Виборзької відозви виступив В.М. Хижняков, закликаючи до єдності й твердаючи, що «разноречия были бы теперь особенно пагубны»³³.

Участь у засіданні ЦК 14 жовтня 1906 р. брав Муханов. Був він присутній і на московській конференції лідерів та активістів партії 28–30 жовтня 1906 р., де в дискусії після доповіді П.М. Мілюкова щодо передвиборчої платформи зауважив, що «...министерские экскурсии в область аграрного законодательства не есть реформа, а разграбление земельного фонда»³⁴. І.М. Полторацький охарактеризував суспільні настрої в Чернігові як «реакционность общества и терроризированность населения», а стосовно партійного життя кадетського осередку зауважив, що «комитет собирается конспиративно и действует также. Даже во время Думы собрания происходили закрыто. Губернатор дал слово, что выборы пройдут удачно... Закрыта «Десна» и от типографий отобрана подписка, что не будут ничего печатать от партии. Мы согласились с одной из газет, два столбца арендовали...»³⁵. 29 жовтня на засіданні конференції обговорювався урядовий указ від 14 вересня 1906 р., який забороняв посадовцям державних установ і службовцям земсько-міського самоврядування брати участь у політичних партіях і спілках під загрозою звільнення зі служби. Полторацький зауважив: «На героизм членов партии рассчитывать нельзя. Может идти речь только о пожеланиях. Если человек намечается в Гос. Думу, то пусть он оставит место, но из партии не выходит». Щодо потреби блокування з іншими партіями, Полторацький наполягав, що воно можливе лише на підставі визнання потенційними спілльниками формули загального виборчого права й створення «думського міністерства» (тобто уряду, відповідального перед парламентом)³⁶. Фактично це був би реальний крок до створення дуалістичної монархії.

Слід відзначати активне представництво в цей час чернігівських кадетів у керівних структурах партії. У квітні 1906 р. на третьому з'їзді партії до складу ЦК балотувався І.Л. Шраг, набравши 33 голоси³⁷. В 1907 р. до ЦК були кооптовані М.М. Могилянський (11 березня) та О.О. Свечин (15 квітня)³⁸, які на той час мешкали у Петербурзі. Продовжив свою діяльність у

ЦК й О.О. Муханов³⁹. (У 1916 р. до складу ЦК від Чернігівщини входив лише О.О. Свєчин⁴⁰).

О.О. Свєчин з весни 1907 р. до 26 жовтня 1908 р. був скарбником ЦК КДП й надавав партії щедрі матеріальні допомоги⁴¹. Так, в 1907 р. він пожертвував до каси партії 5700 руб., в 1912 р. – 200 руб.⁴² Для видання газети «Думский листок» вирішено було шляхом добровільного придбання паїв (по 50 крб. кожний) створити особливий фонд під керівництвом кн. Д.І. Шаховського, першим його вкладником став Свєчин, придбавши 200 паїв на 10000 руб. та надавши готівкою половину належної суми⁴³.

Як бачимо, в революційну добу мирна просвітницька й політична діяльність чернігівських кадетів під гаслами побудови нового, демократичного ладу зустріла репресивний спротив уряду. Але, всупереч обставинам, у 1909 р. в Чернігові продовжував існувати губернський комітет КДП з дев'яти осіб (Є.П. Добровольський, І.Л. Шраг, В.М. Хижняков та інші), хоча майже не провадив практичної діяльності⁴⁴. Авторитарна влада стала причиною розпаду кадетської периферії та переміщенню центру партійної активності до столичних осередків і фракції кадетів у Третій та Четвертій Державних думах. Основною формою зв'язку між центром та регіонами до бурхливих революційних подій 1917 р. залишались обласні наради та конференції, у яких брали участь керівники партії, думські депутати й провінційні діячі.

1. Шелохаев В.В. Кадеты, или искусство компромисса // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 149.
2. Шелохаев В.В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. – М., 2015. – С. 8–9.
3. Там же. – С. 111.
4. Там же. – С. 118.
5. Там же. – С. 124.
6. Там же. – С. 128.
7. Там же. – С. 849.
8. Там же. – С. 850.
9. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2011. – 202 с.; Кривобок О.П. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905–1907 роках // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 120–136; Демченко Т.П., Іваницька С.Г. Листи Михайла Могилянського до Іллі Шрага: фрагмент епістолярного діалогу (1908–1916 роки) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 71–88; Демченко Т.П., Іваницька С.Г. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; Іваницька С.Г. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 108–124.; Іваницька С.Г. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 45–60.
10. Канищева Н.И. Конституционно-демократическая партия // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 267.
11. Шелохаев В.В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. – С. 114.
12. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. – М.: Ин-т истории СССР, 1987. – С. 129.
13. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. – С. 88; Кривобок О.П. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905–1907 роках. – С. 125.
14. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 45.
15. Могилянський М. Первая Государственная Дума. – СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. – С. 163–165.
16. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 1.
17. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 98.
18. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 5–5зв.
19. От секретариата ЦК // Вестник партии народной свободы. – СПб., 1906. – № 2. – С. 102.
20. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 6.
21. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 11.
22. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 13.
23. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 15–15зв.

24. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. – С. 92.
25. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 21.
26. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 23–23зв.
27. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 24.
28. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 25.
29. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 21зв.
30. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. – [Б. м.], УПЦ в США, 1966. – С. 15–16.
31. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 37зв.
32. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 157зв. Докладніше див.: Іваницька С.Г. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 51–52.
33. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 7.
34. Іваницька С.Г. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. – С. 52.
35. Там само. – С. 52.
36. Там само. – С. 52.
37. Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – СПб.: Обществ. польза, 1906. – С. 172.
38. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. – СПб.: Обществ. польза, 1907. – С. 5.
39. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23.
40. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 27; Ф. 523. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 188.
41. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 33-а. – Арк. 57.
42. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. – С. 126.
43. Іваницька С.Г. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. – С. 53.
44. Див.: Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – С. 126–128.

ІГНАТЕНКО І., ЖАРОВ Г.

Дослідження дерев'яного судна, затонулого в річці Десні біля села Салтикова Дівиця

За останні роки значно понизився рівень води у річках, що протікають Чернігівщиною. У зв'язку з цим все частіше стали з'являтися повідомлення про знахідки затонулих суден. Влітку 2015 року до авторів статті надійшла інформація про затонуле дерев'яне судно біля села Салтикова Дівиця Куликівського району. Звичайно, всі сподівалися знайти щось старовинне, якщо не лодію давніх русичів, то принаймні козацький байдак. Отож 20 серпня 2015 р. до Салтикової Дівиці була споряджена невелика експедиція. Її учасники зв'язалися з місцевими жителями, які знали місце знахідки затонулого судна та погодилися показати його. Об'єкт дослідження перебував на правому, протилежному від села, березі р. Десни, а дослідники не мали плавзасобів, тож довелося дуже довго перебиратися через ріку поромом, а далі з немалими труднощами продиратися хашами.

Залишки дерев'яного судна лежали під кручею правого берега Десни. Судно лежало вздовж русла ріки і було спрямоване за течією. Носова частина знаходилась на суходолі і приблизно на половину своєї ширини заходила в берегову кручу, товщина шарів суглинку якої над рештками судна досягала 5 м. Протилежний його край був занурений у воду. Прибувши на місце, ми помітили сліди перебування «попередників» – поламану рулетку, складені купкою цвяхи, відламану дерев'яну деталь каркасу судна. За браком часу було вирішено обстежити судно, тро-

1–2. Робочі моменти дослідження баржі.

хи підчистити зріз схилю біля його носу та зробити деякі обміри і фотофіксацію (рис. 1–2). На все це були витрачені ті кілька годин, котрі залишалися до заходу сонця.

При вибиранні ґрунту біля носової частини судна були знайдені уламки білих глазурованих кахлів, фрагмент перепаленого рельєфного теракотового кахля, вогнетривкі «пічні» цеглинки малого формату, уламки фаянсового посуду та залізна виделка (рис. 3–4).

3. Уламок керамічного кахля кінця XIX – початку XX ст.

4. Предмети, знайдені при розчищенні носової частини баржі.

5. Носова частина баржі.

Ці знахідки репрезентують інвентар камбуза (суднової кухні), який було прийнято розмішувати ближче до баку – носової частини судна. В центральній частині судна на дерев'яних конструкціях лежали кавалки горілого сіна, а в кормовій частині – жмути ущільненого перепрілого сіна, яке не піддалося дії вогню.

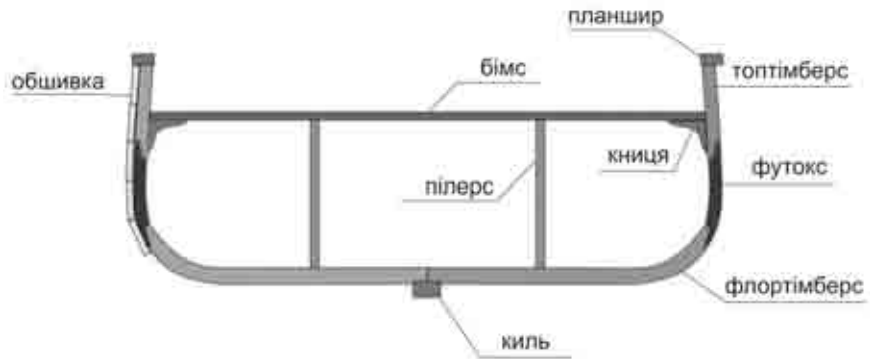
Рештки дерев'яного судна були простежені на відстані 32,25 м вздовж берега річки, що, ймовірно, відповідає загальній довжині судна. Найбільша ширина відкритої для дослідження частини – 3,5 м, ймовірно, становила менше половини загальної ширини судна. Також була розчищена від ґрунту ліва скула носової частини (рис. 5). Форштевень виявлений не був, оскільки він мав знаходитись під потужним шаром ґрунту, який присипав залишки судна.

З протилежного краю, біля корми, у воді лежала масивна колода, яка, на думку авторів, була елементом ахтерштевня. Ця деталь має довжину 2,7 м, а в поперечнику складає 35 см. Також у кормовій частині судна були знайдені два дерев'яних бруси довжиною 3,3 м, можливо, – фрагменти планшира.

Між носом і кормою були добре помітні 28 поперечних колод, які являли собою елементи шпангоутів – так звані флортімбери (рис. 6). Вони являють собою нижні горизонтальні й найпотужніші елементи набору шпангоутів дерев'яних суден. У нашому випадку флортімбери були виготовлені з колод діаметром 15–17 см, найбільша зафіксована довжина такого

елементу становить 3,5 м. Відстань між ними вдовж осі судна коливається в межах 50–65 см. На верхніх площинах флортімберсів (нижніми площинами вони лежать на дні річки) помітні виступаючі нагелі – дерев'яні цвяхи діаметром приблизно 3 см, якими дошки обшивки кріпили до шпангоутів. Там, де нагелі випали, залишилися просвердлені круглі отвори для них. Нагелі були вставлені у шпангоути в шаховому порядку на відстані 15–20 см один від одного. Два крайні носові флортімберси мають загнуті вгору зовнішні кінці, подібні деталі шпангоутів виготовлялись із нижньої частини стовбура дерева, де від нього під великим кутом відходили корені. У термінології річкового суднобудування Російської імперії XIX ст. ці деталі (загнуті флортімберси) називалися «копанями». Зверху до флортімберсів (копаней) мали бути приєднані футокси – вертикальні деталі дерев'яних шпангоутів (за місцевою термінологією «накурки»), які слугували каркасом для нарощування бортів судна (рис. 7).

На шпангоутах з боку, прилеглого до обшивки, навпроти швів між дошками обшивки, вирізані прямокутні пази. В пази закладені короткі бруски, що притискають клини, які ущільнюють органічне волокно (мох, коноплю, мачулу?), що було вкладене між дошками обшивки. Шви обшивки, вже проконопачені і притиснені клинами, були з'єднані залізними скобами і закриті тонкими дерев'яними планками (рис. 8). Товщина дощок обшивки днища судна складає 7 см, ширина – 32 см. Зберігся також невеликий фрагмент обшивки лівого борту носової частини судна.

6. Схема шпангоутного набору дерев'яного судна.

На шпангоутах з боку, прилеглого до обшивки, навпроти швів між дошками обшивки, вирізані прямокутні пази. В пази закладені короткі бруски, що притискають клини, які ущільнюють органічне волокно (мох, коноплю, мачулу?), що було вкладене між дошками обшивки. Шви обшивки, вже проконопачені і притиснені клинами, були з'єднані залізними скобами і закриті тонкими дерев'яними планками (рис. 8). Товщина дощок обшивки днища судна складає 7 см, ширина – 32 см. Зберігся також невеликий фрагмент обшивки лівого борту носової частини судна.

7. Футокс від шпангоуту баржі.

8. Кріплення обшивки судна.

На флортімберсах були встановлені пілерси – вертикальні підпорки, що мали підтримувати бімси – горизонтальні балки, на які настилялися дошки палуби. У звичайному положенні (вертикальному) збереглися два пілерси у напівзатопленій кормовій частині судна. Вони – прямокутні в перетині, зі сторонами 10х15 та 14х14 см. Висота одного з них була трохи менша за 1 м, однак радше за все пілерс зберігся не на всю висоту. В середній частині судна на верхніх площинах флортімберсів збереглися прямокутні гнізда від втрачених пілерсів.

Зі слів одного із жителів села Салтикова Дівиця, відомо, що приблизно на місці знахідки решток судна раніше був причал, біля якого в 30-х роках ХХ ст. затонула баржа із сіном. Хоча судноплавство на Десні утруднювали мілини і корчі (змиті паводком дерева занесені піском), однак аварії суден траплялися рідко, так, протягом п'яти років (1857–1862) на Десні затонуло лише одне судно, яке на повному ході наскочило на корч [2, с. 86]. Таким чином, були підстави ототожнити знайдене судно із баржею, котра затонула тут у 1930-х.

Конструкція обстеженої знахідки, цілковито відповідає нормам побудови дерев'яних річкових суден ХІХ ст., відомих з писемних джерел.

Елементи й спосіб будівництва дерев'яних барж були дуже схожими на аналогічні деталі і прийоми давніших транспортних суден – барок, хіба що баржі робили міцнішими. Поняття річкової барки не є однозначно визначеним, безсумнівним, бо річками Чернігівської губернії у середині ХІХ ст. ходили барки кількох різновидів: на Дніпрі побутовали берлини та любецькі плоскодонні барки, на Десні – барки-«брянки» й берлини.

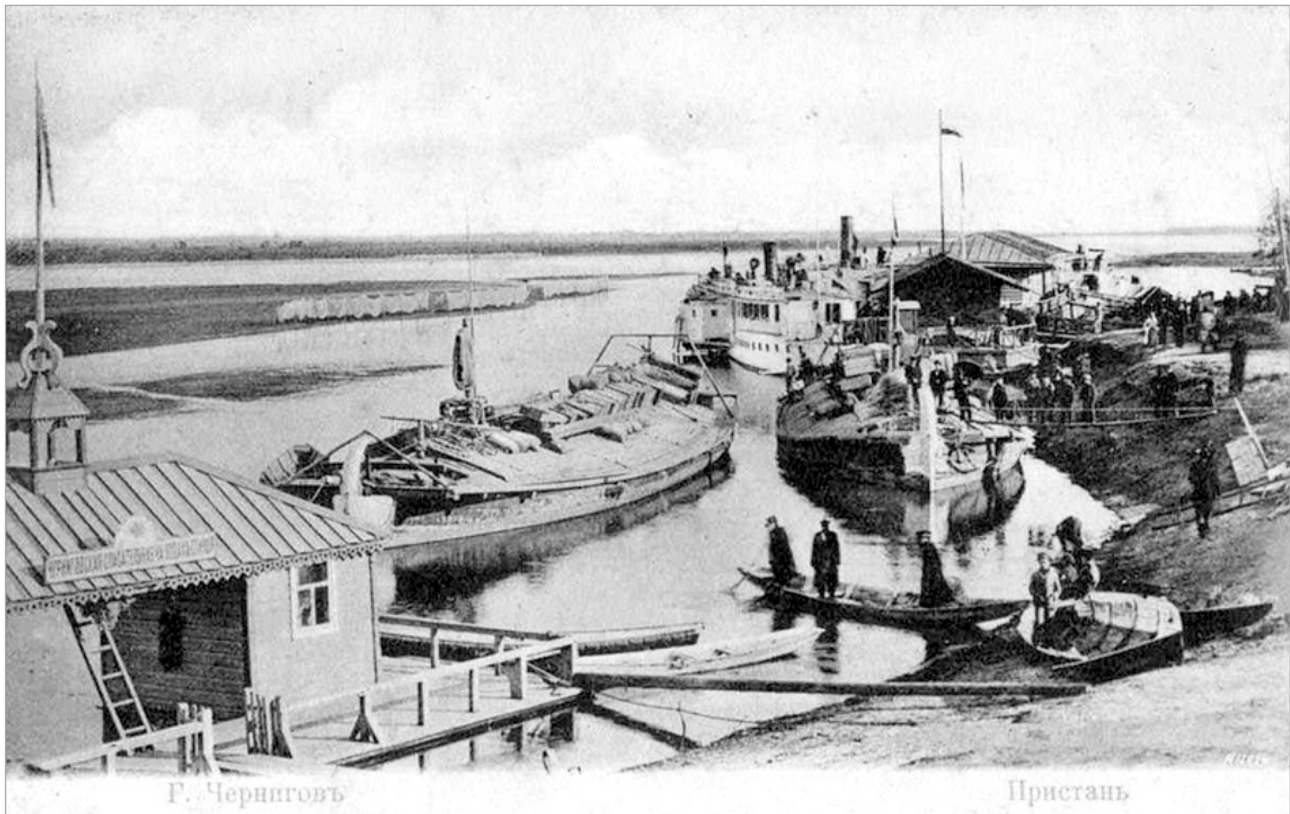
Любецькі барки мали довжину до 50 м, ширину 13–15 м і висоту борту до 2 м, при вантажності 64 тонни. На таких барках ходили Дніпром до Херсона, де їх після розвантаження продавали на дрова. При сприятливій погоді, під вітрилами, любецькі барки могли розвивати швидкість у 3–4 версти на годину за течією, 1–2 версти на годину – проти течії на вітрилах і веслах одночасно та 0,5–1 версту на годину при противному вітрі на веслах і тичинах (шестах). При плаванні вниз за течією для судна була потрібна команда з 15–20 людей. «Судновиками» (моряками) зазвичай були жителі Любеча, Радуля, а також мешканці Гомеля, Ветки і Спасової Слободи Могильовської губернії [2, с. 86–90]. Барки, що називалися брянками, мали довжину 30–34 м, ширину 7,5–8,5 м, висоту борту до 2 м, осадку 1,16–1,25 м. Вони могли перевозити 95–112 тонн вантажу і ходили по р. Десні вгору і вниз за течією.

Кермування барками здійснювалось за допомогою двох дуже довгих весел з широкими лопатями, що називалися «поноснами». Одне із рульових весел розташовувалося на кормі, а інше на носі судна. Поруч з «поноснами» ставили кабестани – коловороти для підйому якоря та підтягування до нього барки. Рухаючись за течією (проти течії барки тягли коні або бурлаки, для чого вздовж річок робили «бечевник»), барка мала з боків по 10–20 великих весел, але при великих розмірах судна цієї потужності не завжди вистачало, і тоді траплялося, що барку тягнуло за течією носом, кормою, а іноді боком. Робітників на барках – до 60 осіб – тримали всю путину (сезон) або тільки під час проходження найвужчих місць, а потім половину команди звільняли [1, с. 636].

Довжина берлини становила 19–45 м при ширині 3–5,5 м і висоті до 2 м. Вона піднімали вантаж 32–160 тонн, і могла слугувати 15 років. Дніпровські берлини спускалися по Дніпру не нижче Кременчука, звідки повертались назад з вантажем солі чи хліба. Деснянські – доходили вгору за течією до Новгорода-Сіверського, а далі до Брянська, де річка мала вузький фарватер, могли підійматися берлини не довше за 32 м. Для обслуговування таких суден у плаванні вниз за течією було потрібно 10 чоловік, а при плаванні вгору проти течії – 30 чоловік і лоцман [2, с. 86–90].

Поява перших барж на річках Чернігівщини припадає на останню чверть ХІХ ст. М. Домонтович у своїй праці з географії і статистики Чернігівської губернії, виданій у 1865 р., про баржі ще не згадує, а от дослідник історії суднобудування Микола Боголюбов у 1880 р.

писав, що баржі замінили «нині» інші види вантажних суден «и если не совершенно еще изгнали из употребления, то не далеко дожидаться того времени, когда этот новый тип грузовых судов, окончательно будет господствовать там, где будет развиваться пароходное буксирное движение» [1, с. 641].

Дерев'яні баржі на Чернігівському причалі. Фото початку XX ст.

Баржі, котрі наприкінці XIX ст. ходили по річках Російської імперії, мали довжину від 64 до 100 м і ширину 8,5–10,5 м при висоті трюму 3–4 м. Це давало можливість транспортувати вантажі вагою 30–100 тисяч пудів (480–1600 тонн). Судна мали осадку 2–2,3 м та невеликий деферент на ніс. Для пришвидшення руху на баржах ставили щогли-однодеревки, на яких піднімали рейкове прямокутне вітрило, що називалося «райна» і використовувалося тільки при попутному вітрі. Судна фарбувались кожним господарем по-своєму, щоб можна було відрізнити від інших. Термін служби баржам визначали в 10–11 років. Їх будували зазвичай під відкритим небом, у «клітках» і чекали весняних повеней, під час яких судно можна легко зняти з такого «стапеля». Управління баржами здійснювалось за допомогою навісного стерна з великим дощатим полотном, на яке вдягали румпель, що називався «губою» [1, с. 641–642].

Досліджена біля Салтикової Дівиці баржа за своїми розмірами та іншими характеристиками радше нагадує деснянську барку XIX ст. – байдак. Цей вид суден мав менший тоннаж, ніж описані Боголюбовим баржі, і часто воно будувалося на одну путину. У свою чергу, деснянські барки у своїй конструкції наслідували судна попередньої доби, ймовірно, вони були схожими на струги, що ходили Десною у XVII ст.

Байдак першої третини XX ст. був знайдений в усті р. Десни біля с. Сувид Вишгородського району Київської області у 2010 р. Після дослідження на місці він був перевезений до музею судноплавства на острові Хортиця (Запоріжжя), де здійснена його консервація, і нині судно можна побачити в експозиції. Автор реставраційних робіт байдака зазначив, що його конструкція зберегла виразні риси європейського річкового суднобудування XV–XIX ст.

[5, с.305]. Хоча деснянський байдак обрисами і компонованням відрізняється від описаної баржі, їхні конструктивні елементи, зокрема кріплення обшивки, майже тотожні.

Взагалі, на теренах Європи подібні порому судна – тобто ті, що мають плоске дно та прилеглі до нього під прямим кутом борти, до яких належать і баржі, і барки, і байдаки – існують здавна. Їхні матеріальні рештки археологи знаходять у середньовічних культурних шарах таких міст Київської Русі, як Стара Ладога і Новгород, де під час розкопок було виявлено більше десятка розвалів подібних суден [3]. Зокрема, деталі корабельного набору XIV ст. з розкопок на П'ятницькому-ІІ у Старій Руссі [4, с. 207–208] майже ідентичні Салтиководівичьким.

Російський дослідник П.Є. Сорокін вважає, що поромоподібні судна, які з перших століть нашої ери з'явилися в Центральній Європі, були відомі у Скандинавії, починаючи з вендельського періоду. Саме слово «пором» відоме в різних транскрипціях у більшості слов'янських мов, що дозволяє припускати популярність цього типу суден у слов'ян ще до розселення їх з території Центральної Європи [3].

Отож, незважаючи на те, що знайдене в Десні навпроти Салтикової Дівиці судно є баржею, збудованою на початку XX ст., яка затонула у 1930-х роках, воно виявилось цікавим носієм інформації про деснянське суднобудування більш ранньої доби. Знахідка слугує яскравим прикладом того, що необхідно вивчати усі доступні для обстеження дерев'яні судна, виявлені в нашому регіоні, як з причини складності визначення часу їх будівництва за зовнішніми ознаками, так і тому, що навіть дуже пізні дерев'яні судна (XX ст.) є прямими спадкоємцями дерев'яних суден більш ранніх епох. Перехід на масове будівництво залізних суден перервав давню традицію дерев'яного суднобудування, котре при усьому притаманному йому розвитку все ж таки зберігало архаїчні, перевірені часом моделі і технології. Після закінчення Другої світової війни на Десні стали домінувати суцільнометалеві вантажні судна, баржі також стали залізними.

1. Боголюбов Н. История корабля. Общедоступное изложение судостроения и судоходства у всех прибрежных народов от древнейших времен до наших включительно: монография. – Т. 2. – Москва: Тип. А.Ф. Снегирева, 1880. – 670 +22 + III с.
2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния: монография. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 799 с.
3. Сорокин П.Е. Судостроительная традиция северо-западной Руси в Средневековье. Новгород и Новгородская Земля. История и археология: материалы научной конференции. – 1993. – №7. – URL: <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/7.htm> (дата звернення :11.12.2017)
4. Торопова Е.В. Отчет об археологических исследованиях на Пятницком-ІІ раскопе в г. Старая Русса Новгородской области в 2015 г. в трёх томах. – Т. II. – Приложение II. Альбом иллюстраций (рис. 1–186): научный отчет. – Великий Новгород: 2016. – 161 с. <http://www.novsu.ru/file/1234407.htm> (дата звернення : 25.11.2020)
5. Кобаля Д. Обследование и реставрация грузового судна типа «байдак» на о. Хортица //Scriptorium nostrum. – 2017. – № 2 (8). – С. 303–312.

Діяльність військових трибуналів на Чернігівщині у червні–серпні 1941 року

В день нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила «Указ про затвердження положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій». Військові трибунали стали основною формою здійснення судочинства в роки війни. Вони створювалися при військових округах, фронтах і морських флотах, при арміях, корпусах, інших військових з'єднаннях, воєнізованих закладах, підрозділах НКВС. Лінійні суди залізничного і водного транспорту також перетворювалися на військові трибунали. На розгляд військових трибуналів Червоної армії та ВМФ передавалися справи про злочини, вчиненні військовослужбовцями, а також справи про зраду, шпигунство, теракти, диверсії. Військові трибунали підрозділів НКВС переважно розглядали справи, передбачені ст. 7 Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 року за злочини: проти оборони країни, державної безпеки, передбачені законом від 7 серпня 1932 року про охорону суспільної (соціалістичної) власності – т. зв. “Закон про п’ять колосків”, а також щодо тих, хто ухилявся від служби в армії, незаконно зберігав зброю, хто порушив Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 липня 1941 року «Про відповідальність за розповсюдження неправдивих чуток, що викликають тривогу у громадян» тощо.

З перших днів війни чимало громадян демонстрували цілковиту підтримку країні, тисячі добровольців подавали заяви у військкомати з проханням направити їх на фронт. Разом з тим, з початком війни виразніше проявилися внутрішні суперечності радянської держави, коли частина суспільства, яка не сприймала пануючу систему, відкрито продемонструвала незадоволення політикою влади у формі дезертирства, саботажу, антирадянської пропаганди тощо. Частиною людей опанували, звичайні в такій ситуації почуття страху, непевності, нерішучості.

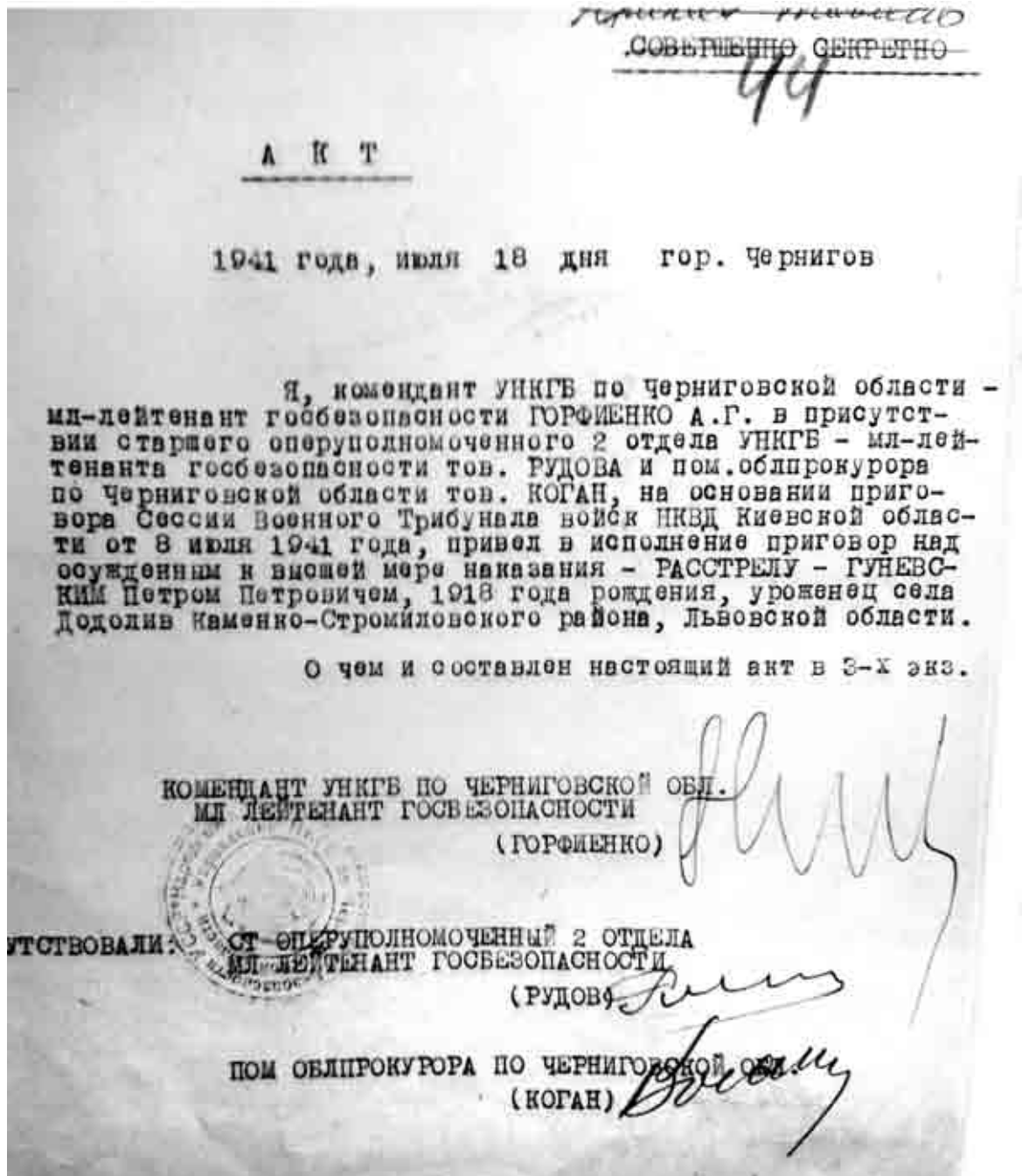
На теренах України у перші місяці війни зафіксовано значну кількість дезертирів, тих, хто уникав мобілізації, висловлював різко негативне ставлення до влади. У свідомості багатьох новобранців та потенційних мобілізованих, передусім селян, за попередні роки сформувався образ ворожої людиноненависницької держави. Вони добре пам’ятали насильницьку колективізацію, депортації, голодомор 1932–1933 років, репресії. Відтак на початку війни Німеччини проти Радянського Союзу українські селяни масово продемонстрували відсутність лояльності до сталінського режиму.

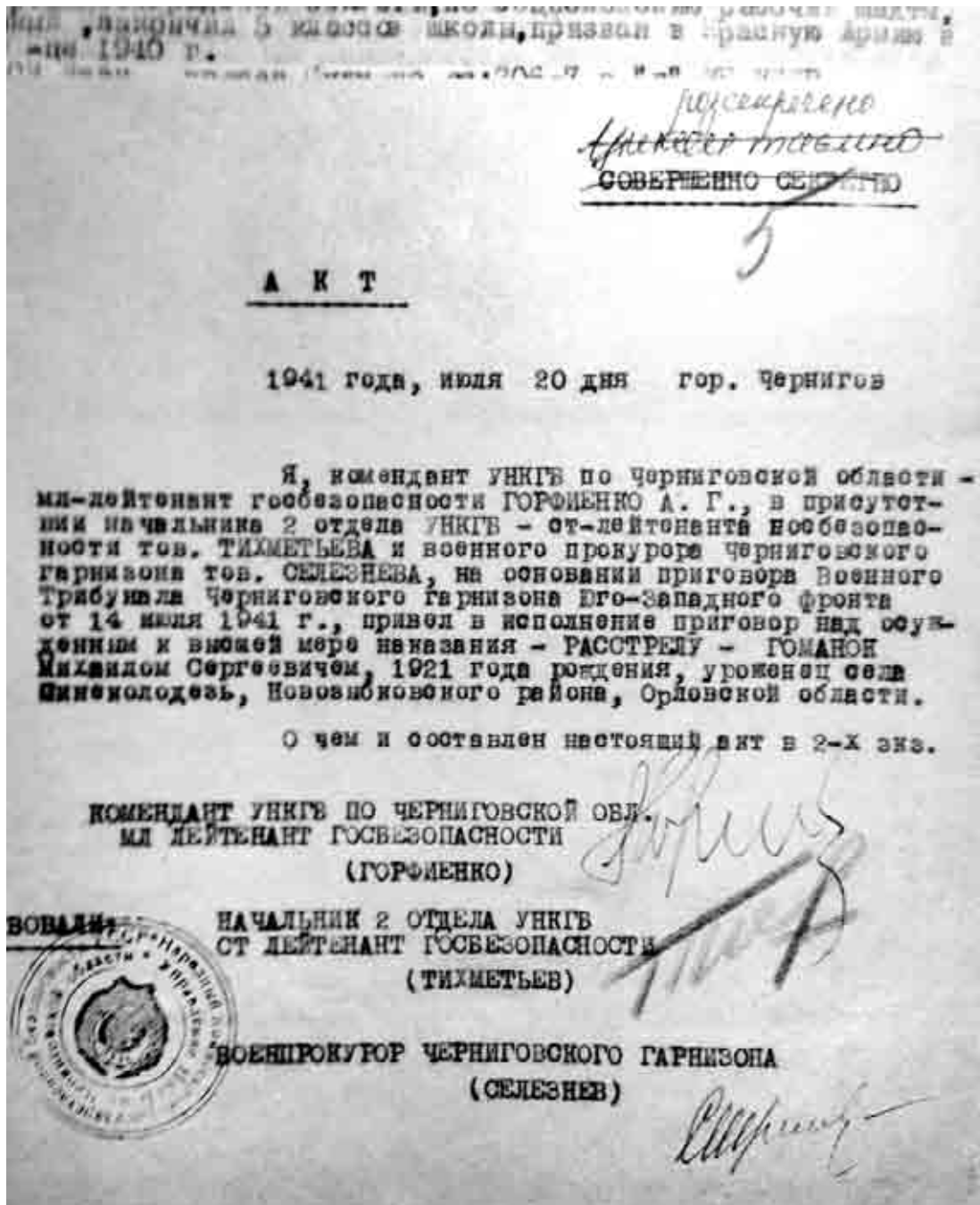
Більше сотні осіб були розстріляні за рішеннями трибуналів, що діяли на Чернігівщині у липні–серпні 1941 року. Ці рішення не підлягали касаційному оскарженню, засідання відбувались без участі прокурора та захисту, часто без народних засідателів, а особиста участь свідків у судовому засіданні вважалась не обов’язковою.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України по Чернігівській області зберігається справа «Матеріали о приведении приговоров к исполнению над осужденными» за червень–серпень 1941 року, на 346 аркушах, крайні дати 1 липня – 23 серпня 1941 року (Ф. 6, оп. 3, спр. 13, т. 1; старий номер – 5/1). Тут йдеться про виконання вироків військових трибуналів Чернігівського гарнізону Південно-Західного фронту, Київського гарнізону Київського особливого військового округу, військ НКВС Чернігівської та Київської областей, 5-ої бригади особливого корпусу залізничних військ Червоної армії щодо 120 осіб, які разом із Червоною армією відступали по Чернігівщині, тож і всі ув’язнені під час слідства перебували у в’язниці м. Чернігова та у в’язниці м. Прилук. Із загальної кількості засуджених 111 людей (серед них

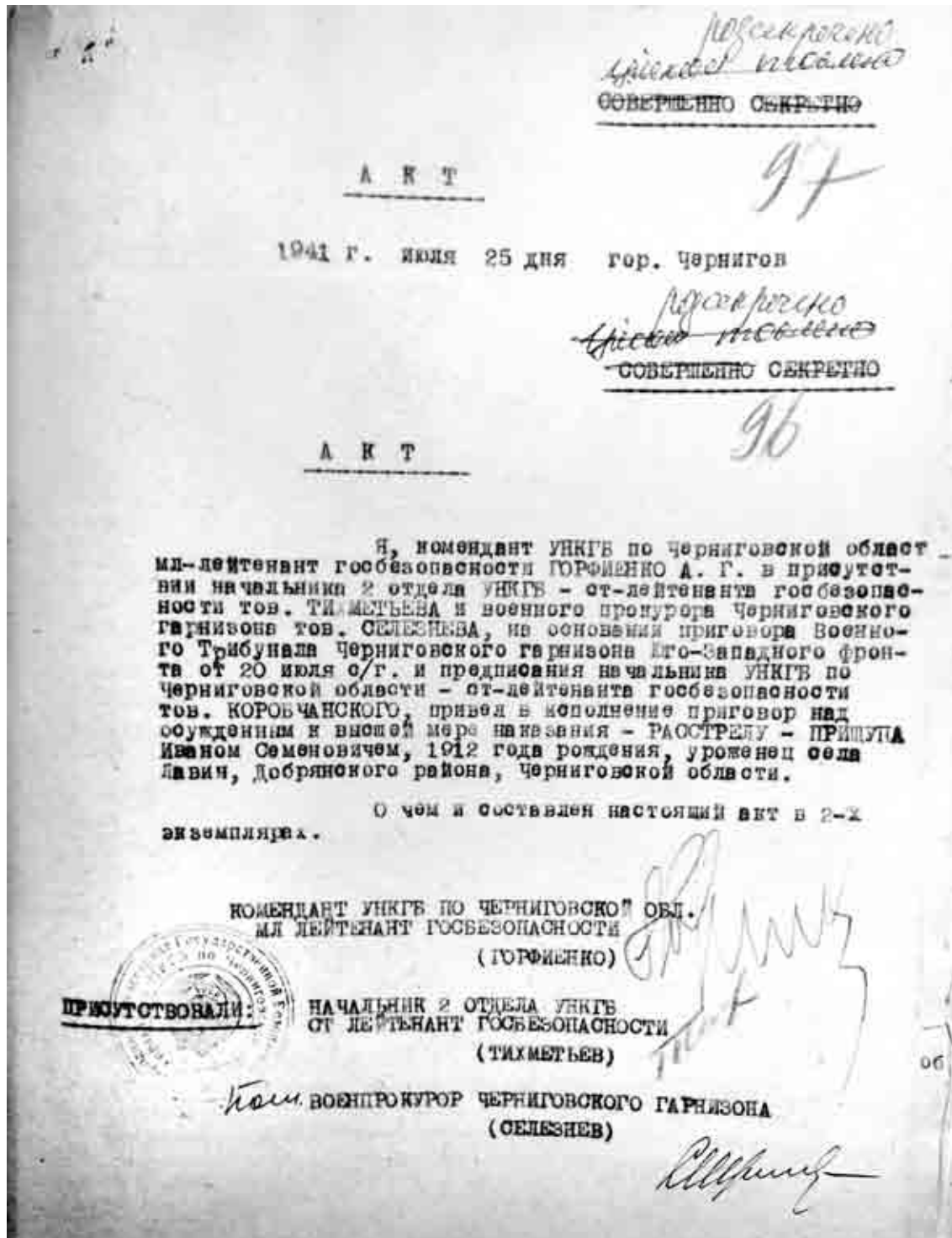
одна жінка) отримали вищу міру покарання – розстріл, восьмеро – десять років таборів (з них – 3 з відправленням на фронт), один – покінчив життя самогубством. У справі, крім вироків (коротка виписка з рішень трибуналів) та актів про їхнє виконання, зберігаються «узгодження» трибуналів про розстріл з начальником УНКДБ і прокурором Чернігівської області та прохання про виконання вироків відповідного трибуналу на ім'я начальника обласного управління держбезпеки. Розстріли здійснював комендант УНКДБ по Чернігівській області у присутності представника УНКДБ та помічника військового прокурора того чи іншого трибуналу.

Аналізуючи походження, соціальний, віковий стан, освітній ценз, партійність засуджених робимо висновки, що їх переважна більшість (90%) це – українці, колгоспники із селян-бідняків або середняків, уродженці Чернігівської області (передусім Любецького, Ріпкинського, Добрянського, Остерського, Менського, Ічнянського, Ніжинського, Бахмацького районів), 1910 – 1922 років народження, з початковою освітою (1–4 класи). На початок війни дехто перебував на військовій службі, дехто – вже відслужив у Червоній армії. Є українці, уродженці

Вінницької, Сумської, Київської, Львівської областей. Решта – росіяни, білоруси, поляки, один кримський татарин; переважно робітничих спеціальностей; уродженці Новосибірської, Омської, Орловської, Белостоцької (тоді БРСР, тепер Польща) областей, м. Владивостока. Практично всі засуджені – безпартійні, кілька – комсомольці. Освітній ценз робітників 5–7 класів. Серед страчених у Чернігові в липні 1941 року був і один професор-історик – В'ячеслав Михайлович Заикин (Заїкін), 1896 року народження, мешканець Львова, колишній польський підданий. У провину йому інкримінували підтримання зв'язків з Петлюрою та статті «контрреволюційно-фашистського содержания, в которых излагались самые гнусные клеветнические измышления против Советского Союза»¹. Найстарший із засуджених – Микола Григорович Безуглий, 1877 року народження, уродженець Чернігова, член РКП(б) у 1919–1922 роках (вибув з її рядів «за отрыв от организации») отримав десять років таборів та п'ять років уразення у правах за антирадянську агітацію проти керівників партії та уряду².

Цікава історія самої справи. В умовах блискавичного наступу військ вермахту багато архівних установ на місцях опинилися в безпорадному становищі і не встигали здійснити евакуацію документів. На щастя не завжди встигали їх спалити. Адже згідно з директивою Архівного управління НКВС УРСР від 21 липня 1941 року рекомендувалося за необхідності документальні матеріали «особливо важливого значення евакуювати, решту – знищити»³. Справа, яку ми розглядаємо, також уціліла випадково: 9 вересня 1941 року, в день захоплення німцями Чернігова, начальник спецвідділу УНКВС молодший лейтенант Стоян, перебуваючи в смт Лосинівка (тоді – районний центр) Ніжинського району, написав записку на ім'я начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР, м. Харків, з проханням перевідправити справи і книги спец-

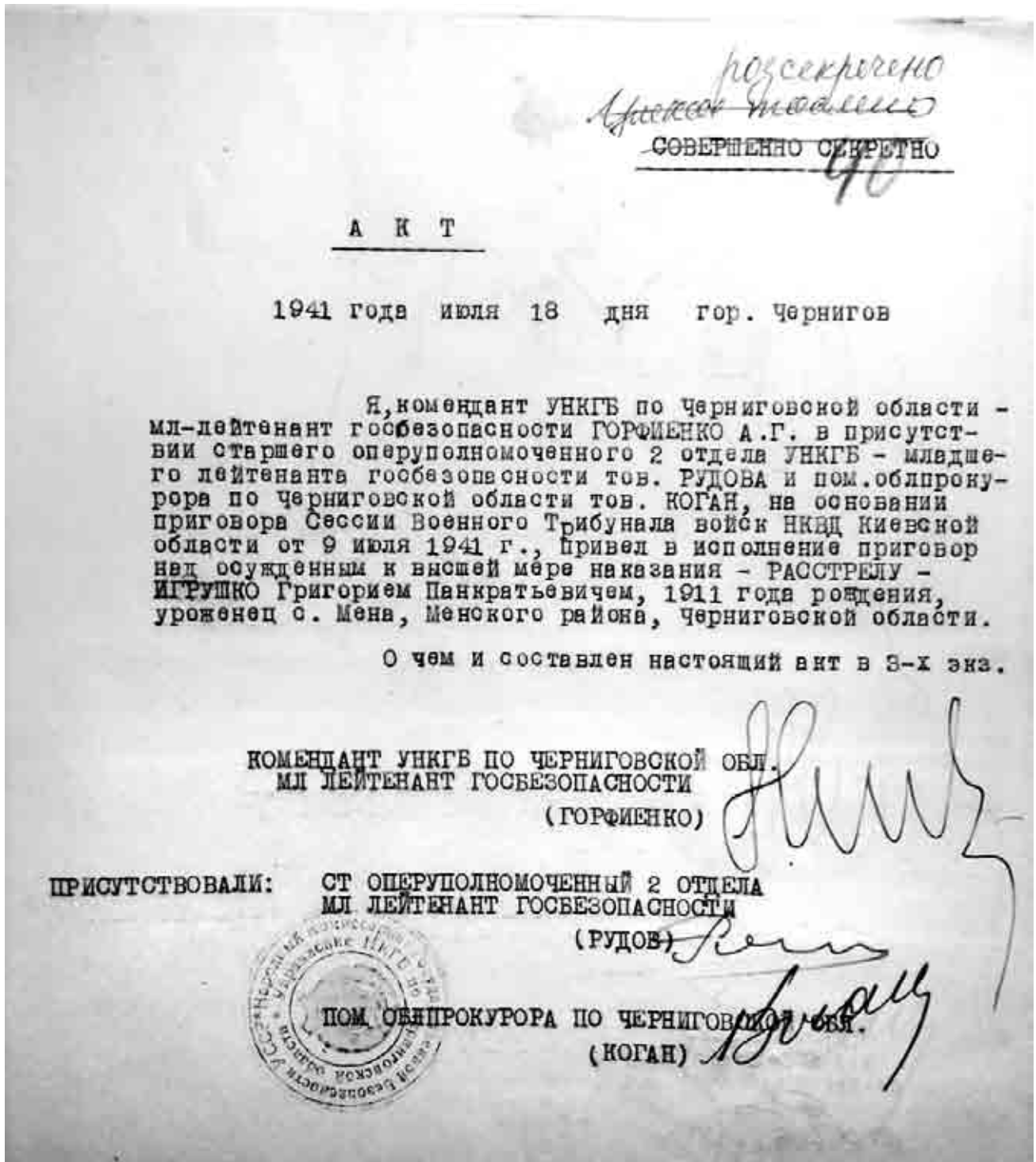
відділу УНКВС по Чернігівській області згідно зі списком, що додавався, на зберігання в спецвідділ НКВС СРСР у м. Актюбинськ, позаяк зробити це самостійно він не мав можливості. Судячи з документа, 15 вересня 1941 року посилка надійшла до Харкова, а через два місяці вона була вже в Актюбинську, з припискою: «Следдела на хранение поступили только частично»⁴. Серед них була й справа про виконання спецвироків у липні–серпні 1941 року. На сьогоднішній день ми маємо лише одну цю справу спецвідділу обласного управління НКВС довоєнного та доокупаційного часів.

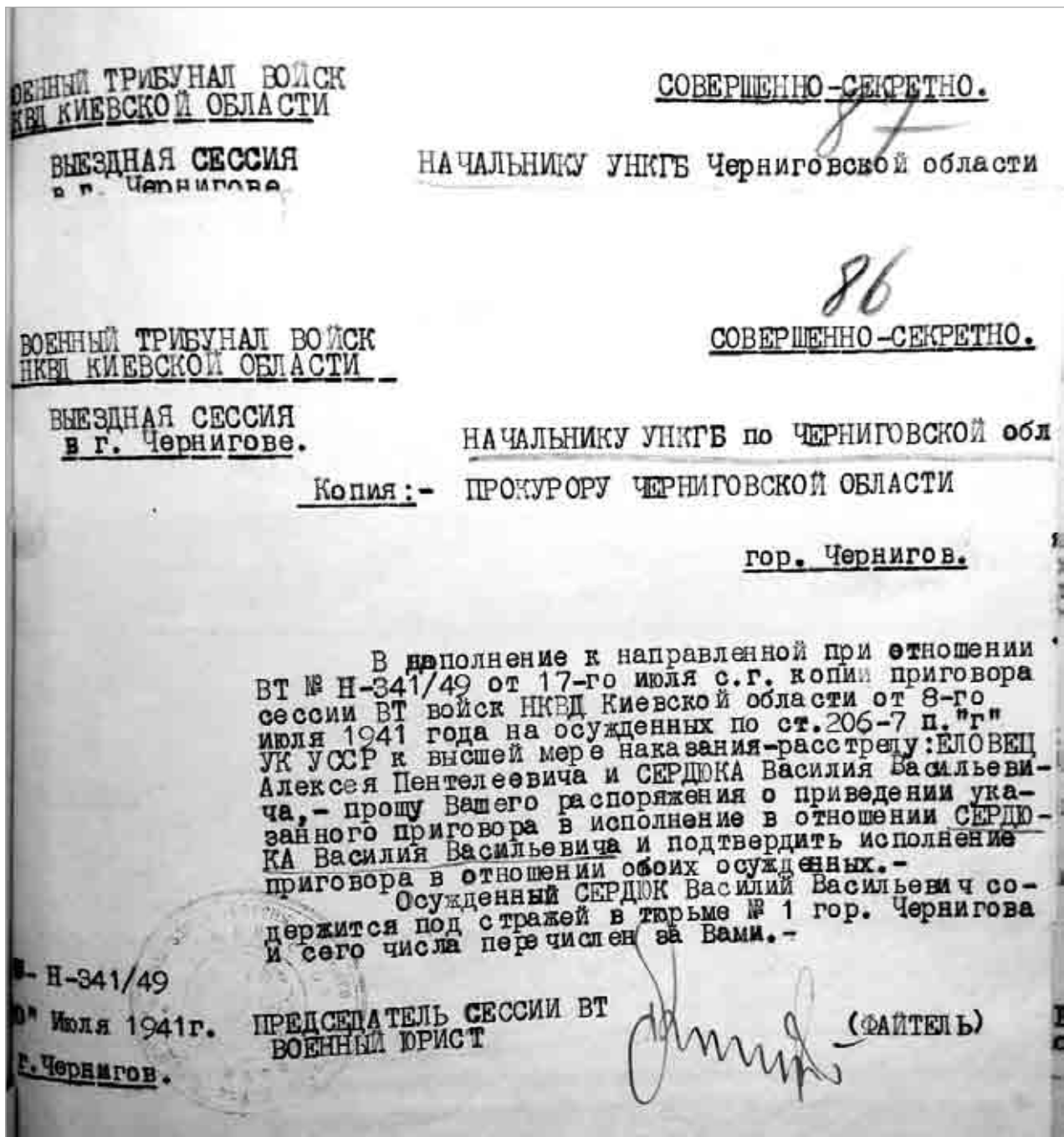
Вчитуючись у провини мобілізованих до Червоної армії вчорашніх цивільних, в основному селян, зайвий раз переконуюєшся у знеціненні життя в тоталітарній країні, де людина не мала жодних прав і розглядалася виключно як «гарматне м'ясо». Наведемо кілька найтипівіших випадків ухилу від військової служби вчорашніх селян, що коштували їм життя.

Так, 3 липня 1941 року у відкритому судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС по Чернігівській області до вищої міри покарання був засуджений Федір Наумович Филімоненко. Народився він в 1908 році у с. Понорниця, до війни працював у колгоспі. З осені 1939 до червня 1940 року служив у Червоній армії, брав участь у війні з Фінляндією. Вночі 22 червня 1941 року отримав сповіщення Понорницького райвійськкомату про мобілізацію, а вдень 23 червня відрубав собі сокирою великий та вказівний пальці лівої руки. Трибунал ви-

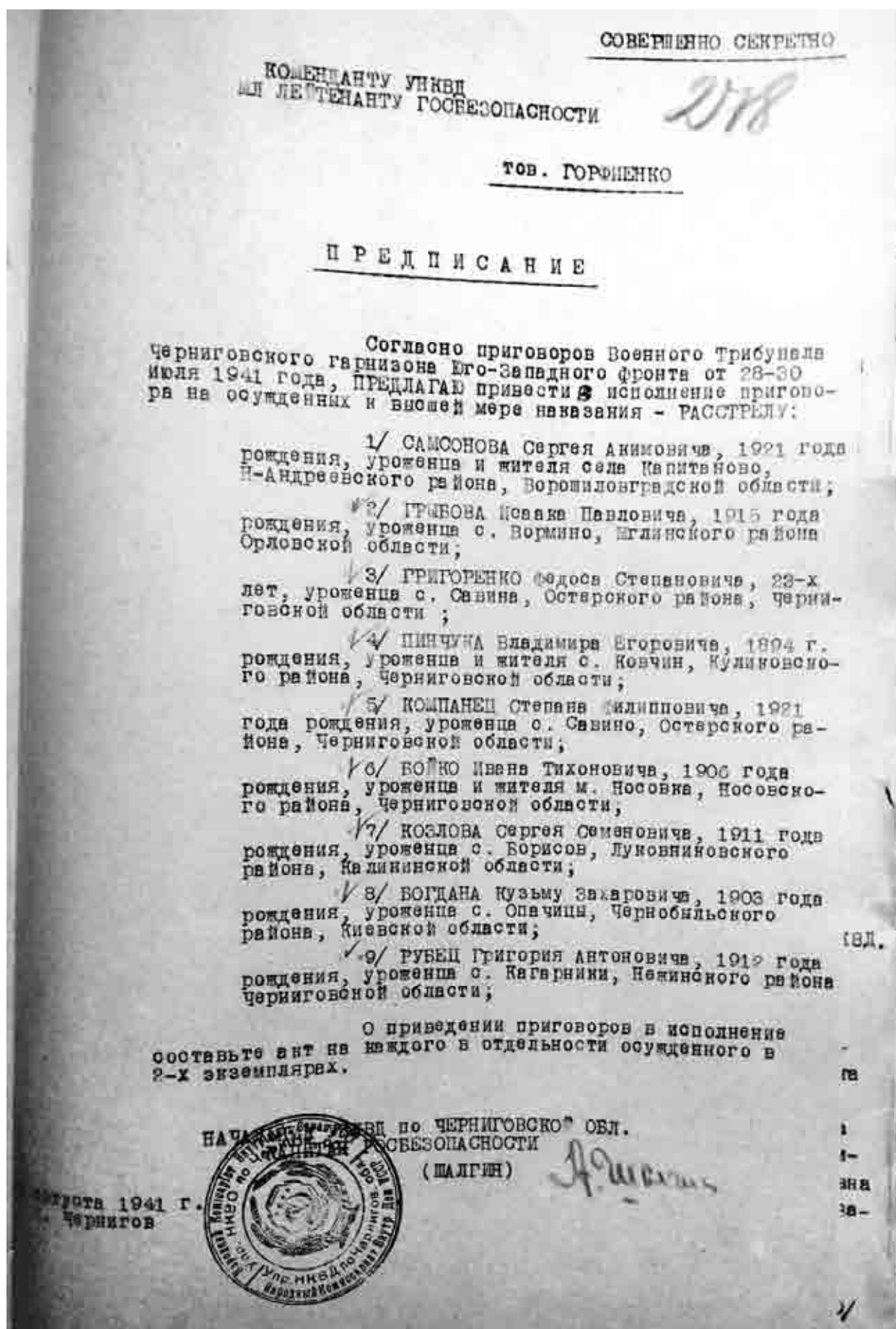
знав його винним за статтею 206-10 «к» Карного кодексу (КК) УРСР (військовий злочин) та засудив до розстрілу з конфіскацією майна⁵. Такий саме «злочин» ввечері 23 червня вчинив колгоспник с. Бобровиця Чернігівського району Василь Свиридович Кондратенко, 1916 року народження. У стані сп'яніння він відрубав собі великий палець лівої руки. Підсудний своєї провини не визнав, але суд присудив йому вищу міру покарання, не зважаючи на те, що він служив у Червоній армії в 1939–1940 роках і брав участь у «боях з білофінами»⁶. Ще один колишній червоноармієць, Іван Михайлович Жук із містечка Срібного, який служив у 1937–1939 роках, отримавши повістку про мобілізацію, ввечері 23 червня відрубав собі вказівний та середній пальці лівої руки. Трибунал військ НКВС Київської області 10 липня засудив його до

розстрілу⁷. Тим же трибуналом 9 липня 1941 року був засуджений до розстрілу уродженець м. Мена Григорій Панкратович Ігрушко, 1911 року народження. Ще у 1935 році він відбув покарання терміном 1 рік за відмову служити в армії. З початком німецько-радянської війни тричі викликався в райвійськкомат для взяття на облік та мобілізації, однак не з'являвся, підпису на отримання повістки не ставив. Військовий трибунал визнав його винним в «особливо злісному характері ухилю від явки по мобілізації» та засудив до розстрілу без конфіскації майна, через його відсутність. Акт про виконання вироку датується 18 липня 1941 року⁸.

На підставі вироку військового трибуналу Чернігівського гарнізону Південно-Західного фронту від 12 липня 1941 року 17 липня був розстріляний уродженець с. Кезі Любецького району Іван Андрійович Самійленко, 1918 року народження. 24 червня 1941 року він був мобілізований до 236 стрілецького полку Червоної армії, у складі якого наприкінці червня брав участь в бою з нацистами. Однак, за версією слідства, 1 липня 1941 року залишив свою час-

тину і пішов додому. Сам же звинувачений винним себе не визнав та стверджував, що під час відступу загубив свою частину й попрямував у Чернігів до військкомату⁹.

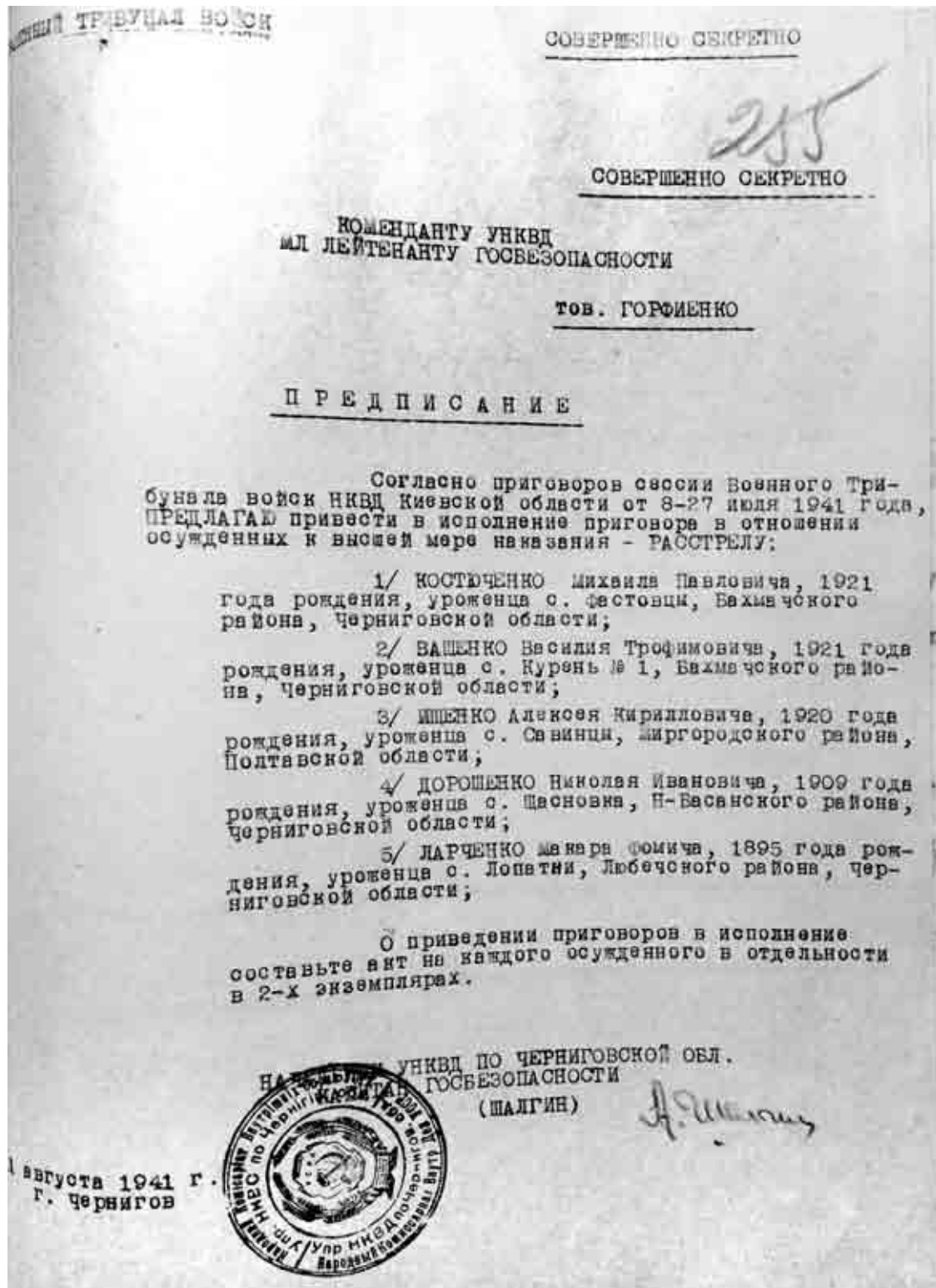
Військовий трибунал військ НКВС Київської області (виїзна сесія в Чернігові) 8 липня 1941 року засудив до вищої міри покарання Олексія Пантелійовича Єловця та Василя Васильовича Сердюка, обидва уродженці Любецького району, 1922 року народження. 1 липня 1941 року їх затримали по дорозі на с. Довжик Чернігівського району. Під час слідства хлопці пояснили, що вони – червоноармійці 5-ої авіабази у м. Пінську, що 29 червня 1941 року молодих, ще не навчених стріляти рядових, евакуювали у тил. Дорогою у потязі вони спали, а коли прокинулися – інших червоноармійців, з якими їхали, вже не було. У пошуках своєї частини, вирішили зайти на пару днів додому. Трибунал не повірив цим поясненням: 21 липня 1941 року їх розстріляли у Чернігові¹⁰.

Така ж доля спіткала Василя Андрійовича Бруса, 1921 року народження, червоноармійця військової частини 2486, в якій служив з вересня 1940 року, затриманого 2 липня 1941 року в рідному селі Лісові Хутори Носівського району. Під час затримання Брус пояснив, що він разом з червоноармійцем Веремеєнком та командиром Ситниченком був відряджений з м. Рівного, де перебувала їхня частина, до Ніжина за автомашиною. Але Ніжина вони дісталися лише 19 липня. Машини їм не видали і командир Ситниченко, прихопивши із собою всі документи та гроші, сів на московський потяг та рушив додому. Військовий трибунал військ НКВС Київської області в м. Чернігові засудив Василя Бруса за дезертирство до вищої міри покарання¹¹.

Начальник УНКДБ по Чернігівській області старший лейтенант держбезпеки Коробчанський 26 липня 1941 року направляє коменданту УНКДБ по Чернігівській області молодшому лейтенанту держбезпеки Горфієнку «Предписание» виконати вироки військового трибуналу Чернігівського гарнізону Південно-Західного фронту від 21–22 липня 1941 року щодо засуджених до вищої міри покарання – розстрілу: 1) Олійника Івана Петровича, 1921 року народження, уродженця с. Трудового Ріпкинського району; 2) Сергієнка Сергія Васильовича, 1901 року народження, уродженця с. Смяч Новгород-Сіверського району; 3) Коновця Івана Тимофійовича, 1914 року народження, уродженця с. Пилипча Ріпкинського району; 4) Нитченка Антона Осиповича, 1896 року народження, уродженця с. Ільмівка Добрянського району; 5) Киридо-на Василя Мойсейовича, 1912 року народження, уродженця с. Гнилуші Остерського району¹². Практично всі засуджені ухилялися від призову за мобілізацією до Червоної армії. Так, Іван Олійник відмовлявся робити це в 1940 році та у червні 1941 року; Іван Коновець ще 7 вересня 1939 року був призваний до Червоної армії, а у грудні відмовився їхати на Фінський фронт і дезертирував зі своєї частини, не з'явився він у військкомат і 23 червня 1941 року. Сергій Сергієнко був мобілізований до Червоної армії 14 липня 1941 року, у райвійськкоматі заявив, що він баптист і не може служити в армії за своїми релігійними переконаннями¹³.

Військовий трибунал Чернігівського гарнізону Південно-Західного фронту 28 липня 1941 року розглянув справу Степана Пилиповича Компанця, 1921 року народження, із с. Савин Остерського району. До війни він працював теслею будівельної служби НКВС, з квітня 1941 року служив у 405-му будівельному батальйоні. У липні отримав від командира відпустку. Проїздом через Київ зустрів товаришів та «п'янувався» з ними, внаслідок чого відстав від ешелону. Вчасно не повернувся до своєї частини і протягом 8 діб, за висновком суду, «дезертирствував». Розстріляли С. Компанця 16 серпня 1941 року¹⁴.

Частина призовників за рішенням трибуналів була розстріляна за ст. 54 – 10 ч. 2 КК УРСР – антирадянська пропаганда й агітація. Так, військовий трибунал Київського гарнізону Київського військового округу 19 липня 1941 року в закритому засіданні у м. Прилуки розглянув справу Миколи Григоровича Шамрая, 1896 року народження, уродженця с. Побочіївка Срібнянського району. Провина його полягала в тому, що під час пересування мобілізованих із с. Побочіївки до збірного пункту напідпитку у присутності призовників лаяв нецензурними

словами керівників партії та радянського уряду. Крім того, як з'ясувало слідство, він і раніше «виступав» проти заходів радянської влади. Зокрема «злотно» відмовився від підписки на «заєм» та «учинил сопротивление» при проведенні усупільнення його клуні. У судовому засіданні винним себе визнав, вибачався за лайку керівників держави, посилався на те, що був напідпитку. Однак, запрограмований вирок трибуналу – розстріл – залишився незмінним. Розстріляли Миколу Григоровича 6 серпня 1941 року¹⁵. За тією ж статтею тим самим трибуналом був засуджений до смертної кари вчорашній колгоспник із села Боршна Прилуцького району

Федір Демидович Курочка, 1903 року народження: 12 липня 1941 року на призовному пункті села він лаяв «антисовєтськими вираженнями» членів партії та керівників держави¹⁶.

Військовий трибунал військ НКВС Київської області 25 липня 1941 року засудив до розстрілу колгоспника із с. Киселівка Менського району Василя Семеновича Ковтуновича, 1900 року народження, за розмови у нетверезому стані «резко антисовєтського характера против со-вєтського строя» серед мобілізованих, розстріляли його також 6 серпня 1941 року¹⁷. Через два дні цей трибунал розглянув справу селян із с. Лопатні Любецького району Марка Хомича Ларченка, 1895 року народження та сімнадцятирічного Андрія Остаповича Мищенка (Мищенка). Як з'ясувалося, М.Х. Ларченко служив в армії з 1915 року, від 1916 до 1920 – перебував у полоні в Німеччині. Після повернення в Україну багато працював, створив міцне господарство. На початку 1930-х до колгоспу не вступив. У 1934 році його розкуркулили, після чого з 1937 року працював рядовим колгоспником. У розмовах з односельцями ще до війни часто вихваляв Німеччину, а з початком війни відкрито виступав проти радянської влади та висловлював «пораженческие» настрої. Під його впливом Андрій Мищенко написав «резко антисовєтського содержания контрреволюционную фашистскую» листівку, яку кинув у центрі села. За цю провину, враховуючи, що А.О. Мищенко був ще неповнолітнім, трибунал засудив його до десяти років у виправно-трудових таборах. М.Х. Ларченка засудили до розстрілу, який був виконаний 11 серпня 1941 року¹⁸.

Подібних прикладів, за якими стоять долі людей, можна наводити чимало. Звідси – висновок: на початку німецько-радянської війни українських селян масово розстрілювали за відмову воювати за радянську державу, яка виявилася для них чужою.

До військових трибуналів потрапляли й громадяни, які, як це часто бувало до війни, ставали жертвою заздрощів, наклепів, доносів. Для прикладу розповімо про долю подружньої пари із с. Сокиринці Срібнянського району,

розстріляної за вироком військового трибуналу Київського гарнізону Київського військового округу в серпні 1941 року. Це – Петро Прохорович Білошапка та його дружина Софія Васильівна Даниленко, яким трибунал інкримінував статтю 54-10 ч. 2 – антирадянська агітація. Щоб розібратися у суті справи треба зазирнути набагато років уперед. У червні 1989 року до Прокуратури СРСР звернувся житель м. Києва Борис Петрович Білошапка із заявою про реабілітацію своїх батьків – П.П. Білошапки та С.В. Даниленко. Відповідними перевірками прокуратура встановила, що їхня кримінальна справа не збереглася, натомість, в архіві тодішнього УКДБ по Чернігівській області залишились особові справи ув'язнених Білошапки та Даниленко, які містять копії вироків щодо них. В обвинувальній частині цих документів 1941 року, зокрема зазначалось, що подружня пара була визнана військовим трибуналом винною в тому, що перебуваючи у шлюбі і проживаючи в с. Сокиринці Срібнянського району, де працювали в аптеці: Даниленко – завідуючою, а Білошапка – технічним працівником, обоє висловлювали невдоволення радянською владою як до війни, так й у воєнний час. Спілкуючись із селянами, прово-

дили контрреволюційну агітацію, схвалювали Гітлера, розповсюджували чутки, що скоро прийдуть нацисти, радили односельцям збувати радянські гроші, закуповувати на них продукти та товари. П. Білошапка зневажливо відгукувався про радянську інтелігенцію, заявляючи, що вона малокультурна та слабко розбирається у своїй спеціальності¹⁹.

Для надання відповіді заявнику про реабілітацію батьків Чернігівська обласна прокуратура вирішила відновити втрачену кримінальну справу стосовно П.П. Білошапки та С.В. Даниленко. Зокрема, вирішили як свідків допитати жителів Сокиринців О.В. Кондратець, М.Я. Ярошенка, О.О. Квину, А.І. Соловійову, які добре знали подружжя, щоб з'ясувати, що їм відомо про «контрреволюційну пропаганду» та

про ведення засудженими «пораженческих» антирадянських розмов²⁰.

Зі свідчень людей, опитаних у 1989 році, дізнаємося, що родина П.П. Білошапки та С.В. Даниленко приїхала до Сокириців у 1931 році. Обоє не місцеві: Петро Прохорович уродженець м. Лубни Полтавської області, Софія Василівна із с. Степанівки Драбівського району Харківської (тепер – Черкаська) області. Оселилися у квартирі при аптеці. Софія Василівна почала працювати завідуючою аптекою, її чоловік спочатку викладав німецьку мову в школі, згодом, через непорозуміння з директором, вчителювання припинив і почав допомагати дружині в аптеці. На початок німецько-

радянської війни в родині було троє синів: Борис, Сергій, Костянтин, відповідно 10-ти, 7-и та 2-ох років. Всі свідки як один згадували про подружжя лише добре і з повагою: ніколи не відмовляли в допомозі, люди приходили до них і пізно ввечері, і вночі; до аптеки, яка завжди сяяла чистотою, можна було прийти в будь-який час та отримати ліки. Учасності у громадському житті села не брали – весь час були зайняті аптекою, яка обслуговувала три села, та своєю родиною. Люди поважали їх за чуйність, доброту, готовність допомогти. Обоє були інтелігентні, освічені, але цього не виставляли напоказ, зі всіма підтримували теплі, рівні стосунки. Софія Василівна була дуже красивою жінкою з доброю душею і багато односельців заходили до аптеки просто поговорити, отримати пораду. Вона неодноразово надавала їм медичну допомогу²¹. На питання слідчих про те, чи було у висловлюваннях Білошапок пораженство, чи схвалювали вони німецьку армію, німецький порядок, свідки в один голос казали, що такі розмови несумісні з родиною, що на політичні теми вони ніколи не говорили²². Ось свідчення Анастасії Іванівни Соловйової, 1922 року народження, яка на початок війни, після закінчення двох курсів сільськогосподарського технікуму, навчалась у Харківському хіміко-технологічному інституті, добре знала і пам'ятала подружжя: «Скільки пам'ятаю себе, стільки пам'ятаю П.П. Білошапку і С.В. Даниленко, вони купували у нас молоко, мед. Жили вони скромно, мали трьох синів. Батьки і сестри Софії Василівни жили у Києві. Мати – Даниленко Марія Іванівна – народна вчителька, батько – Василь Никифорович – до війни працював завгоспом у Раді міністрів. Для мене Софія Василівна була наставницею. Я дуже любила цю жінку і довгі роки мені здавалося, що немає людини, яка б могла відчувати до неї інші почуття. Я помилилась. У неї були таємні вороги і не серед селян, а серед інтелігенції. Може заздрили роботі, загальній повазі, яку вона мала серед інших жінок, може – її зовнішності. А була вона дуже красива. Сіро-блакитні очі з довгими війми, матовий колір обличчя, довге темне волосся, яке вона збирала у тугий вузол на потилиці, м'яка посмішка, рівний голос. Таких не часто зустрінеш у житті». Далі з розповіді свідка, дізнаємося, що в селі склався своєрідний любовний трикутник: завоювати увагу Софії Василівни намагався працівник НКВС Гарбуль, з іншого боку, викладачка ботаніки сільськогосподарського технікуму Бережна (як казали люди, вона донесла на свого чоловіка й той у 1937 році був заарештований) намагалась завоювати прихильність Гарбуля. Того трагічного дня 7 липня 1941 року до аптеки прийшла Бережна та почала вимагати замовлені напередодні ліки. Софії Василівни не було вдома, її чоловік шукав ліки, не знайшов, але сказав, що вони готові. Бережна почала кричати: «Іде війна, люди за батьківщину кров проливають, а ви тиняєтесь тут...», – так потім передавали цей інцидент односельці. Повернулася Софія Василівна і знайшла ліки, але Бережна вже сиділа в кабінеті Гарбуля і той дзвонив у Срібне. Десь за годину до аптеки під'їхала підвода, зайшов Гарбуль з двома співробітниками, оголосив подружжю, що вони заарештовані. Потім був вчинений обшук, який тривав кілька годин, заарештованих вивели з будинку, не давши навіть попрощатися з дітьми²³.

Інший свідок – Ольга Василівна Кондратець, 1924 року народження, пригадала: «На початку липня я була вдома. Прийшла моя мати і плаче. На моє запитання, що сталося, вона відповіла, що Білошапок заарештували. Коли повз неї проїжджала підвода із заарештованими, Білошапка попрощався з нею. За що Петро Прохорович і Софія Василівна були заарештовані, мені досі невідомо. Чула, що потім їх оголосили «ворогами народу», но ні я, ні люди цьому не повірили»²⁴. Діти залишились самі. Невдовзі старший Борис написав листа до бабусі і через деякий час двох менших – Сергія та Костянтина – вона забрала до Києва; Борис ще довго блукав, поки не з'єднався з родиною.

Військовим трибуналом Київського гарнізону подружжя було визнане винним в антирадянській агітації та 19 липня 1941 року засуджене до розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконали в Чернігові 6 серпня 1941 року.

Після проведеної за заявою Бориса Петровича Білошапки перевірки, рішенням Чернігівського обласного суду від 20 вересня 1989 року його батьків реабілітували²⁵.

Підводячи підсумки зауважимо, що масові репресії 1930-х років у воєнний час трансформувалися у пришвидшені вироки військових трибуналів. За статистикою, з початку війни до 10 жовтня 1941 року за рішеннями трибуналів була розстріляна 10201 особа²⁶. Всього ж за 1941–1945 роки в СРСР військові трибунали засудили 2 млн. 530 тис. 663 особи, з них 8,9% – до вищої міри покарання, кожна п’ята особа – засуджена за контрреволюційною статтею²⁷. (Для порівняння: в нацистській Німеччині, де також діяли військові трибунали, за їхніми рішеннями з 1 вересня 1939 до 1 вересня 1944 років розстріляли 7810 осіб).

Після окупації України Третім рейхом люди на собі відчули весь арсенал репресивних методів, який нацисти «позичили» у сталінського режиму, виконували його ще жорстокіше, у нелюдській формі, і тоді почали усвідомлювати, що боротьба йде не за Сталіна, або «торжество комунізму», а за свою родину, рідну хату, свою землю. Та внаслідок діяльності військових трибуналів багато з тих, хто міг прислужитися цій землі, вже в ній лежали, адже людське життя нічого не вартувало, коли до справи ставала карально-репресивна машина тоталітарної держави.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Чернігів (далі ГДА СБ України, м. Чернігів). – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 13. – Т. 1. – Арк. 102.
2. Там само. – Арк. 224, 225.
3. Боряк Г. «Знищено шляхом спалення...» Невідомі документи з історії архівоциду //AKADEMIA. TERRA HISTORIA. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. – Кн. 2 – К., 2020. – С. 537.
4. ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 13. – Т. 1. – Арк. 346.
5. Там само. – Арк. 35.
6. Там само. – Арк. 330.
7. Там само. – Арк. 108.
8. Там само. – Арк. 39–40.
9. Там само. – Арк. 62.
10. Там само. – Арк. 90.
11. Там само. – Арк. 106.
12. Там само. – Арк. 112.
13. Там само. – Арк. 122.
14. Там само. – Арк. 287–288.
15. Там само. – Арк. 176–177.
16. Там само. – Арк. 179.
17. Там само. – Арк. 211–212.
18. Там само. – Арк. 269–270.
19. ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 7 «Р». – Оп. 1. – Спр. П-14449. – Арк. 4.
20. Там само. – Арк. 6.
21. Там само. – Арк. 62–63, 69–70.
22. Там само. – Арк. 79зв.
23. Там само. – Арк. 76.
24. Там само. – Арк. 63–64.
25. Там само. – Арк. 113.
26. Баран В. Українське воєнне літо 1941 року //Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2018. – С. 99.
27. Муранов А. Деятельность органов военной юстиции в годы Великой Отечественной войны //Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 89.
28. Соболев Ю. Ложь и правда о Великой Отечественной войне //Зеркало недели. – 2011. – 10 июня.

ДРОЗД Д.

Трагедія села Єліне. Березень 1942 року

Друга світова війна належить до найтрагічніших подій історії людства, що мала характер глобальної гуманітарної катастрофи. За своїми руйнівними наслідками, втратами сторін і жертвами серед цивільного населення вона не має аналогів у світовій історії і є наслідком не лише масштабних воєнних дій. Головна причина і результат цього – цілеспрямована нацистська окупаційна політика щодо населення окупованих країн, особливо тих територій і населених пунктів, де завойовникам чинився опір. Для придушення партизанського руху та опору поневолених народів поліцейські структури окупаційної влади за участі військових формувань здійснювали каральні акції не лише проти партизанів, а й проти цивільного населення. У міжнародному праві такі дії кваліфікуються як воєнні злочини та злочини проти людства і належать до найтяжчих злодіянь. Одним із таких прикладів є Єлінська каральна операція. В останні роки на основі віднайдених свідчень, розсекречених документів та результатів пошукової діяльності вдалось детальніше встановити перебіг тогочасних подій.

19 березня 1942 року нацистські війська разом із загонами поліції розпочали каральну експедицію проти партизан. Загальна чисельність карального корпусу досі невідома, але вона могла досягати до кількох тисяч чоловік, наступ яких підтримували авіація, артилерія та важка військова техніка. З 19 до 21 березня з надзвичайною пунктуальністю від 10-ї до 16-ї години авіація починає бомбардувати село Єліне, прилеглі ліси та сусідні села Раківку і Хоромне (обидва – РФ) [1]. Тільки за один день – 20 березня – на Єліне було скинуто понад 60 авіабомб різного калібру, здебільшого 50-тикілограмових, осколково-фугасної та запалювальної дії. Саме такі нерозірвані авіабомби знаходили в селі після війни. Найвірогіднішою причиною того, що значна кількість бомб не вибухнула під час бомбардувань, були дуже великі снігові замети та морозна погода, яка стояла в березні 1942 року, а, на додачу, висота скидання бомб не відповідала нормативам: як засвідчують численні спогади місцевого населення, бомбардувальники спускались дуже низько.

Бої навколо села розпочинаються 22 березня. Основний удар на Єліне каральні загони спрямовують з боку с. Безуглівка. Партизани зробили кілька засідок і деякий час стримували наступ. В авангарді карателів йшли загони городнянської поліції; майже 30 поліцаїв було вбито в бою з партизанами, 13 – потрапили в полон, а решта – розбіглись. У другій половині дня карателі знову пішли в наступ, але вже значно більшими силами [2] і переважаючим каральним підрозділам вдалось змусити партизанів відступити до с. Містки. Наступ супроводжується хаотичною стріляниною зі стрілецької зброї, мінометів та 37-мм гармат, а нерозірвані бронебійні снаряди, що виявляли по всьому селу, свідчать про щільний обстріл.

Надвечір карателі увійшли в село і залишилися в ньому на ночівлю. В Єліному ночували кілька загонів поліції, регулярні німецькі та угорські частини. Відразу починається грабунки населення – забирають теплий одяг, харчі та худобу. Продовольства з собою карателі не брали, адже передбачалось, що харчуватись вони мають за рахунок селян, де зупиняються. Можна лише уявити, скільки їжі потрібно, щоб прогодувати таку зграю!

23 березня о 6-й ранку значна частина карателів вирушила в ліс у напрямку с. Містки, де вже о 6.20 зав'язалися перші бої [3]. В цей час карателі, що залишилися в селі, починають робити облаву і зганяють всіх, кого знаходять, до приміщення школи. Тих, хто пручається – вбивають. Облава на людей супроводжується стріляниною, грабунком, підпалом деяких будинків та господарчих споруд.

Зі спогадів Півня Євгена Михайловича: *“Ми знали, що йдуть карателі і розбігалися хто*

куди. Я, з іншими односельцями, сховався в колгоспному погребі, який був на південній околиці села. Думали, що нас там не знайдуть, дурні були... Чи довго там сиділи – не пам'ятаю, але через деякий час до погребу під'їхали сани і до нас зайшов партизан. Він голосно крикнув, щоб ми тікали звідси адже скоро тут будуть карателі і всіх повбивають. Люди здебільшого залишились сидіти на своїх місцях, а я малий був, чи-то сміливий, чи-то дурний... Вибіг я на двір, бачу повз нас проїжджає кілька саней з партизанами. Вони їхали із с. Безуглівка повз Єліне, в саме село партизани не заїжджали, проїхали повз з південної сторони, якраз де були колгоспні будівлі і погріб, де ми сиділи. Той партизан, що сказав нам про карателів, сів у сани і поїхав доганяти своїх, а я, недовго думаючи, наздогнав його і теж заплигнув у сани. Доїхали ми майже до самого с. Містки і зупинились. Партизани, що були зі мною у санях, сказали, що далі з ними не можна і показали на невеличку просіку, яка йшла в болота в бік Снові. Кажуть: туди пішли твої – біжи, наздоганяй. На просіці було дуже багато слідів, то я по слідах і знайшов елінців які ховалися в очереті..." [4].

Зі спогадів Бобровник Надії Семенівни: "А як у село прийшли німці, то почали палити все, а я жила з дідом і бабою по чоловіку. Бо сама я аж з-під Конотопа. Нас німці забрали і гнали кудись. Моя баба як вийшла за хвіртку, то впала на коліна і каже: «Що хочете зі мною робіть, а я нікуди не піду». То німець вистрелив у неї, я не оглядалась, боялась. А нас з дідом погнали до школи. І ще багатьох людей, кого впіймали. Там нас посортирували, кого куди. Партизанські сім'ї – окремо, чоловіків теж. Там держали до вечора, а потім пустили. Мабуть пописали кого їм треба. Коли ми повернулись, то хата наша вже догоряла і все що було валялось чорне, обгоріле...." [5].

По обіді німці повернулися з лісу, оскаженілі від невдачі – знищити партизан не вдалось. Підходячи до села, карателі починають підпалювати будинки та вбивати всіх, хто траплявся їм на шляху. Як виявилось, карателям вдалось зігнати до школи дуже мало людей, бо більшість елінців, попереджені партизанами, розбіглась. Допитавши упійманих селян та не виявивши серед них партизанів або членів партизанських родин, карателі під вечір виїхали із села. Того дня була вщент спалена одна вулиця, яка впритул наближалася до лісу, та окремі будинки – майже 70 дворів – по всьому селу, вбито та закатовано кілька десятків елінців [6].

Та це була тільки прелюдія. Справжня трагедія розігралася за кілька днів. Задум нацистів спрацював. Люди повиходили зі своїх схованок і повернулися в рідні домівки. Вранці 26 березня карателі оточили село і почали стріляти з гармат та мінометів по хатах, хоча партизанів у селі вже давно не було. Озброєні та добре навчені солдати пішли на беззбройних жінок і дітей. Це було винищення. За спогадами очевидців, загін угорців, який увірвався в село, був набагато більший, ніж 23 березня.

Зі свідчень Біби Костянтина Авксентійовича: "Коли угорці повернулись з лісу, спалили одну вулицю села. Дворів 70 згоріло. А 25 березня (в рапорті угорців, складеному після каральної операції, стоїть 26 березня – Д.Д.) приїхав ще більший загін і оточив село. Партизанів у селі вже не було. По селу стріляли з гармат і бомбометів. Весь народ зібрали в школу. Хто не йшов, людей 70, вбивали...." [7].

Людей знову зібрали у приміщенні школи, зачинили в класах, а в цей час уже майже все село палало, у хлівах ревля худоба, по вулицях бігали кури та інша домашня птиця, пір'я якої диміло. Територія школи перетворилась на справжню катівню: людей по черзі допитували в кількох кабінетах, чоловіків сильно били, навколо чулися крики, зойки та стогін. Все це супроводжувалося пострілами, запахом диму та ревінням худоби.

Зі свідчень Біби Костянтина Авксентійовича: "У школу зігнали, по одному викликали, допитували, щоб виказали партизанські родини. Як же нам виказувати своїх? Ніхто не видавав. Але били страшно в кабінеті, коли допитували. Потім вийшов комендант і сказав, що, якщо не видадуть партизанські родини, то через 10 хвилин буде розстріляно 10 душ. Розхвилювались всі люди..." [8].

Зі спогадів Роговенко Марії Іванівни: *“Нас зігнали у школу – душ, може, чотириста. Тільки бабусь, дідусів, діток. Зігнали, давай допитувати: де партизани? Це ж ви їх годують? На моїх очах сестру мою Пелагею шомполами били, чоловік її у партизанах був. Пронеслося: школу хочуть облити бензином і спалить, як у Шишківці зробили”* [9].

Зі спогадів Ілленко Марії Іванівни: *“Потім вийшов комендант і сказав, щоб видавали партизанські сім’ї, бо їх, мовляв, у селі багато. А ці сім’ї були ж між нами, тільки ніхто не видав, всі мовчали і мале, і старе. Тоді сказали, що кожную десятку душу будуть палити. А в цей час почали палити село. Отам, через дорогу від школи, стояла хатина, в ту хатину влучила німецька бомба, але не розірвалась. А коли хатина зайнялась, то бомба й вибухнула. Там, біля колодязя стояли мадяри з кіньми, то вбило двох мадярів і двоє коней. Так рвонуло, що від хатини й сліду не лишилось, а німці подумали, що то партизани. Паніка серед них, усім наказали ставати по чотири. Всі почали прощатись між собою і з білим світом, бо думали – виведуть на Безуглівський шлях і там розстріляють...”* [10].

Зі спогадів Півень Надії Андріївни: *“Нашу вулицю палили останньою. Нас не вбили, а вигнали з хати і погнали до центру. По дорозі я такого надивилась страхіття. Все навколо горить, димить. Люди навколо лежать і мертві і поранені стогнуть. Проходячи повз одну палаючу хату, раптом щось як вибухне. Нас вибухом відкинуло в сторону, але всі zostались живі. А розірвалася то бомба, що лежала в хаті, скинута з літака раніше і не вибухнула чогось тоді. Яюсь ми оговтались і нас разом з іншими погнали на Безуглівку...”* [11].

Невідомо, як би далі розгорталися події, але почали лунати потужні вибухи. Карателі заметушилися, думали, що з’явилися партизани, і почали наступ, та насправді – то вибухали німецькі авіабомби, якими напередодні бомбили село і які не розірвалися. Висока температура від палаючих будинків та господарських споруд спричинила детонацію. Одна з бомб розірвалася за кількесот метрів від школи, вбивши кількох угорців. Після цього карателі швидко вигнали всіх зі школи, вишикували в колону по чотири і погнали в напрямку села Жовідь. Загалом у колоні було понад 400 мирних жителів. За колоною елінців карателі як трофей гнали худобу та їхали численні сани з награбованим майном.

Ось, як на основі архівних документів описує ті події угорський історик Крістіан Унгварі: *“26 марта II/55 батальон, вместе с немецким 703 охранным батальоном, начал согласованную атаку Елино. Спорадический (дуже рідкий – Д.Д.) огонь из нескольких домов был подавлен и снайперы были немедленно уничтожены. Венгерский батальон начал зачистку деревни. 230 партизан были взяты в плен, 30 из них были немедленно казнены, так как вооружение или иное военное снаряжение были обнаружены при них или в их домах. Остальные были переданы в ГФП (таємна польова поліція – Д.Д.). Деревня была сожжена, при этом некоторые дома были разрушены взрывами тайников с боеприпасами.*

В рапорте нет упоминания об атаке партизанского лагеря в лесу, по всей видимости, по причине того, что атакующие не осмелились наступать на лагерь превосходящего количественно противника в труднодоступной местности. Таким образом, результатом операции стало только воздействие на местных жителей и на отдельных партизан, которые оказались там” [12].

Ці матеріали розкривають справжній хід подій і підтверджують спогади населення. Угорці навіть у рапортах, складених після “операції”, намагались приховати проти кого вони воювали. Офіційним приводом звинуватити людей у причетності до партизанів були речі військового призначення, знайдені під час обшуків, і не обов’язково це була зброя.

Тепер відомо, що поблизу Єліного восени 1941 року точились жорстокі бої, на місцях зіткнень залишилось дуже багато вбитих з обох сторін та багато різноманітного військового майна, зброї та спорядження. Звичайно, люди після того, як поховали всіх вбитих (саме місцеве населення цим займалось), розібрали по домівках знайдені речі – кому що було потрібно. Оцей

військовий крам і став офіційним приводом для звинувачень. А щодо таємних сховків зі зброєю, можна сказати, що, можливо, якась зброя в селі і була прихована, але вибухнути навряд чи вона могла, а тим більше, призвести до руйнування цілих будинків. Вибухали якраз авіабомби, скинуті напередодні на село, та й у наш час селяни знаходять їх на своїх присадибних ділянках.

І головне: К. Унгварі зазначає, що наступ власне на партизанський табір у рапорті не згадується, бо бої в лісі точилися напередодні – 23 березня ! 1942 року.

Що ж до полонених селян, то дорогою до с. Безуглівка поодинокі особи виходили з колони, падали у сніг, відставали, нібито поправити взуття. Частина людей поліцаї, побивши, повертали до колони, але дехто залишився непоміченим. Проходячи через село Безуглівка, частину людей з колони забрали родичі, інші самі заходили до хат, та так там і залишалися. Та все-таки основна частина людей, мов загіпнотизовані, йшли далі. Ночували в селі Жовідь у школі. Тут майже всю ніч єлінців охороняли поліцаї, які нікого не випускали, а на ранок, коли почали охороняти угорці, люди по одному почали проситися в туалет, йшли і вже не повертались.

Зі спогадів Ілленко Марії Іванівни: *“Так нас і гнали по четверо в ряду, а по боках йшли німці з поліцаями. В Безуглівці дехто втік – шасть у хвіртку, на чуже дворище, поза хлівами. Догнали нас до Жоведі, тут загнали нас у клуб. Діти плачуть, просять їсти. Вночі німці пішли спати, а вартували нас поліцаї, а страшиших собак не було. Коли хто просився з клубу у них надвір, то не випускали й ногою. А на ранок стали німці охороняти. І що? Бачу, одне попросилося, піде – і вже назад не повертається, так само і друге. Моя мати була зі мною в Жоведі і брат мій п’ятирічний Мишко. Що буде, те й буде, сказала, посадила дитину на плечі і теж попросилася. Пішла, а я вже слідом за нею, й мене пустили. Вона за клуб, за куці, потім через город, а я назирці за нею, так і втекли з того клубу. А хто не втік – уже нема...”* [13].

Зі спогадів Півень Надії Андріївни: *“У нас у Безуглівці були родичі. Нашу колону якраз вели повз хату нашого дядька. Дядько нас побачив і попросив охоронця (він був мабуть офіцером), щоб дозволили нам дати хліба. Він щось поговорив по-своєму, а потім тихо по-нашому каже: «Родичі, ето хорошо. Забирай». І ми швиденько зайшли у двір до родичів. І ми так врятувалися...”* [14].

Зі спогадів Роговенко Марії Іванівни: *“Коли пригнали нас у Безуглівку, вже каганці в хатах горіли. Де ж нас подіти? У кого тут родичі, знайомі є, – крикнув гітлерівець, – розміщайтесь на ніч! Не можна, не можна цього робити! – зарепетував поліцай. – Їх же партизани повикрадають... Треба їх на Жовідь гнати. Там школа простора!.. Школа кішить. Не вміщаються люди. Я до свекрухи: “Держіться мене, втекти спробуємо!” А фашист кричить: “Хто не влазить у школу, надворі розміщайтесь!” Бачу, одвернувся він, задлявся. Я Володю (сина – Д.Д.), за руку – і у вуличку, якраз біля школи. Пішла й пішла... Аж чую: шарудіння. Вулицею шарудіння. Думаю німець шукає. На щастя, свекруха. Покликала її. Тільки вона підійшла, як Уляна Жукова з двома дітьми трюхикає”* [15].

З Жоведі колону пригнали до Сновська, де більше тижня люди пробули у холодних приміщеннях майже без їжі. За вісім днів вибрали 57 чоловіків, посадили у товарні вагони та відправили до м. Гомель. Там їх протримали три місяці разом із полоненими червоноармійцями, а потім відпустили додому. Відпустили й частину людей, яких тримали у Сновську, решту – 296 душ, здебільшого жінок та дітей, нібито, також відправили до Гомеля, де всіх потім знищили [16]. Але є ще одна версія: цих людей нікуди не вивозили, а розстріляли в лісопарковій зоні на околиці Сновська. Після звільнення міста там знайшли багато ям-могил, в яких поховано майже 5500 осіб [17], можливо, серед них є й єлінці.

На сьогоднішній день достеменно відомо, що 23 та 26 березня с. Єліне знищене повністю – 519 дворів [18]. 23 березня 1942 року також повністю знищений х. Муриха, і частково – села Містки та Млинок. На території Єлінської сільської ради закатовано 346 людей, більшість з яких – єлінці. Та, певно, і на цьому ще зарано ставити крапку, адже відомо лише про тих, кого вцілілі змогли назвати після війни.

Трагедія села Єліне є лише епізодом злочинної діяльності окупаційних військ нацистів на території Чернігівщини. Всі фігуранти – виконавці – і досі залишаються невідомими. Та що говорити про конкретних осіб, коли в багатьох випадках залишаються невідомими цілі підрозділи, які брали участь у цілеспрямованому знищенні мирного населення.

Восени 1947 року в Чернігові відбувся відкритий судовий процес над угорськими та німецькими військовими злочинцями. Його матеріали та інші архівні документи називають нам прізвища деяких катів та підрозділи, які виконували каральну акцію зі знищення людей. Ось ці військові злочинці:

1. Борош Йозеф Пол, 1919 р. н., угорець, солдат угорської армії, служив у 9-й роті 3-го батальйону 46-го полку 105-ї легко-піхотної дивізії, безпосередній виконавець звірств, особисто розстріляв 8 мирних жителів та підпалив до 20 будинків [19]. 2. Хармат Янош, угорець, командир 9-ї роти 3-го батальйону 46-го полку 105-ї легко-піхотної дивізії [20]. 3. Горварт Дежев, угорець, командир 3-го батальйону 46-го полку 105-ї легко-піхотної дивізії [21]. 4. Бауман Іштван Ференц, 1894 р.н., угорець, в березні 1942 р. полковник угорської армії, командир 46-го полку 105-ї легко-піхотної дивізії, потрапив у полон радянської армії 12 лютого 1945 р. у званні генерал-майора [22]. 5. Коложварі, угорець, станом на березень 1942 р. – генерал-майор угорської армії, командир 105-ї легко-піхотної дивізії [23]. 6. Чендеш Імре, угорець, підполковник угорської армії, фельдкомендант міста Сновськ (Щорс) [24]. 7. Тот Ейне, угорець, майор угорської армії, командир батальйону місцевого гарнізону міста Сновськ (Щорс) [25].

Також вдалось з'ясувати, що безпосередньо у знищенні цивільного населення села Єліне в березні 1942 року були задіяні: 1. 3-й батальйон 46-го полку 105-ї легко-піхотної угорської дивізії. 2. 2-й батальйон 52-го полку 105-ї легко-піхотної угорської дивізії. 3. 703-й німецький охоронний батальйон. 4. Підрозділи місцевої (Городнянської) поліції. 5. Підрозділи німецької фельдкомендатури № 194 (загальне керівництво). 6. Група таємної польової поліції («Geheimfeldpolizei» – ГФП) – знищувала захоплених у полон громадян [26].

І.В. Лисицин. Згоріле дворище. 1944 р.

Після вигнання нацистів чернігівські художники зафіксували наслідки окупації. Відвідали вони й знищене Єліне, де замалювали зруйноване село та портрети людей, яким вдалося врятуватися. Їхні роботи зберігаються в Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана, окремі з них з люб'язного дозволу музею оприлюднюємо.

І.В. Лисицин. Портрет Марії Кобеняк. 1944 р.

Марія Михайлівна Кобеняк (у дівочтві Дрозд). Працювала ланковою в колгоспі. За отримання високого урожаю картоплі в 1939 р. (?) нагороджена орденом “Знак пошани”. Чоловік, Петро Харитонович Кобеняк, у червні 1941 р. призваний на війну, загинув. У 1941 р. народився син. Врятувалася під час каральної акції, але дві її сестри – загинули. На фронті загинули і три її брати.

Пастушенко Василь Миколайович – мешканець с. Єліне, активно допомагав партизанам, був партизанським зв'язківцем.

В родині С.І. Терещенка було восьми дітей, троє хлопців та п'ятеро дівчат. Всі хлопці загинули: Павло – під час Першої світової війни, Максим та Тимофій – під час Другої. Дівчата: Акулина перед війною вийшла заміж і жила в с. Хоромне; Галя з чоловіком – залізничником мешкала спочатку в Щорсі (Сновськ), потім у Гомелі; Євдокія жила в с. Єліному, одружена з місцевим хлопцем Андрієм Савченком, мала три доньки, які і нині проживають у селі: Мороз Валентина Андріївна, Дрозд Любов Андріївна, Півень Олександра Андріївна; Афанасія й Стекла (Фекла) мешкали разом батьком і разом з ним активно допомагали партизанам: збирали та передавали їм продукти харчування та інше господарське начиння, пережили Єлінську трагедію.

І.В. Лисицин. Портрет Пастушенка Василя, партизана-зв'язківця. 1944 р.

І.В. Лисицин. Єліне. Портрет Степана Івановича Терещенка. 77 р. 1944 р.

22 вересня 1943 р. в Єліне вступили частини 149-ї стрілецької дивізії Радянської армії. Почалася відбудова знищеного села [27].

Єліне. 1946 р. Фото із зібрання Сновського історичного музею [28].

1. Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни. – К., 1986. – С. 265.
2. Партизанська слава. Чернігівська область. – Чернігів, 2011. – С. 315.
3. В тилу ворога: 1941–1945. Документи і матеріали про участь партизан Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників. – Чернігів, 1994. – С. 35.
4. Спогади Півня Євгена Михайловича. Машинопис. – Архів Музейно-меморіального комплексу партизанської слави «Лісоград» (далі – ММК «Лісоград»).
5. Спогади Бобровник Надії Семенівни. Машинопис. – Архів ММК «Лісоград».
6. Моренець В. Чернігівський процес. – Ніжин, 2014. – С. 81.
7. Там само.
8. Там само.
9. Спогади Роговенко Марії Іванівни. Машинопис. – Архів ММК «Лісоград».
10. Спогади Ілленко Марії Іванівни. Машинопис. – Архів ММК «Лісоград».
11. Спогади Півень Надії Андріївни. Машинопис. – Архів ММК «Лісоград».
12. Унгвари Кристиан. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. // [Електронний ресурс]: <https://all-decoded.livejournal.com/366795.html>
13. Спогади Ілленко Марії Іванівни. – Архів ММК «Лісоград».
14. Спогади Півень Надії Андріївни. – Архів ММК «Лісоград».
15. Дзвони пам'яті – С. 266.
16. Моренець В. Чернігівський процес. – С. 81–82.
17. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2013. – С. 86.
18. Там само. – С. 55.
19. Моренець В. Чернігівський процес. – С. 42.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. – С. 44.
23. Там само. – С. 45.
24. Там само. – С. 158.
25. Там само.
26. Там само.
27. Дрозд Д. Село Єліне. Історичний екскурс. – Сновськ, 2020. – С. 14.
28. [Електронний ресурс]: <https://facebook.com-Сновський-історичний-музей /109566533867030/photos/a.110766350413715/204490251041324>

СЕРГЕСЬВА С.

Відбудова Чернігова у 1943 – середині 1950-х років

Назва вулиць, площ у 1940-х – 1950-х роках	Сучасна назва
вул. Авіації	просп. Миру, парний бік (до Красної площі)
вул. 18 Березня	вул. Чернишевського
вул. Белінського	вул. Єлецька
вул. Воровського	вул. Хлібопекарська
вул. 25 Жовтня	вул. Кирпоноса
вул. Карла Лібкнехта	вул. Свято-Миколаївська
вул. Карла Маркса	вул. Преображенська
вул. Кірова	не існує
вул. Комсомольська	вул. Ремісничка
вул. Куйбишева	вул. Магістратська
площа Куйбишева	Красна площа
вул. Леніна	вул. Гонча
вул. Попудренка	просп. Перемоги (від вул. Хлібопекарської до вул. Рокоссовського)
вул. Пролетарська	вул. Князя Чорного, вул. Родимцева
вул. Радянська	вул. Шевченка (від Красної площі до Красного мосту)
вул. Революції	вул. Шевченка (від вул. О. Молодчого до кінця)
вул. Свердлова	вул. Шевченка (від Красного мосту до вул. О. Молодчого)
вул. Селюка	вул. Гетьмана Полуботка
вул. Старокиївська	вул. Київська
Театральна площа	сквер імені Попудренка
вул. Трудова	вул. Серьожнікова
вул. Урицького	вул. П'ятницька
вул. Шевченка	просп. Миру

Про те, що Чернігів належить до одного з десяти найбільш зруйнованих у роки Другої світової війни міст колишнього СРСР, знає кожний чернігівець. Бомбардування німецької авіації 23, 24, 25 та 26 серпня 1941 року, бойові дії під час оборони міста і вигнання нацистів у вересні 1943 р. перетворили його на купу руїн. Якщо вважати «повністю зруйнованим» будинок, у якого вигоріли або обвалилися перекриття і споруду не можна використовувати без капітального ремонту, то Чернігів був зруйнований вщент, ступінь руйнування будівель зазвичай становив 50–70, іноді – 80%, лише на окраїнах подекуди залишались неушкодженими приватні будинки. Міська комісія, яка у 1944–1945 роках розслідувала злочини окупаційного режиму, обрахувала збитки, завдані народному господарству міста, які у грошовому еквіваленті становили майже 450 млн. рублів у цінах 1926–1927 років (тоді середньомісячна зарплата складала 63 рублі), і це без врахування вартості підприємств та будівель республіканського значення.

Житловий будинок ОВК-3 на вулиці Шевченка (навпроти головноштамту). Не зберігся.

Цілковито було зруйновано 50 промислових об'єктів, серед яких: фабрики – меблева, первинної обробки вовни, музичних інструментів, гудзикова, масового пошиття взуття та одягу; заводи «Жовтневий молот» і клінкерний, цегельні № 1 та № 2, вагоноремонтні, судноремонтні, металоштампувальні майстерні; підприємства харчової промисловості – макаронна фабрика, маслозавод, засолювальний завод, млин №1. Було знищене все шляхове господарство залізничної станції Чернігів, пасажирський вокзал, залізничний міст; водоза-

бірні спорудження і водонапірна башта міського водопроводу; підірвані міська електростанція, ТЕЦ, телефонна станція та радіовузол. Значно пошкоджені були пивоварний та лікєро-горілчаний заводи, цукеркова фабрика, хлібозавод, механічна пекарня, мережа водогону тощо, загалом – 57 об'єктів міської економіки та інфраструктури¹.

Внаслідок військових дій на осінь 1943 року місто втратило 64,5 % всього житлового фонду (185100 кв. м із довоєнних 288400); з них житла, що перебувало у власності міськради – 75,5 %, відомчого – 79,7 %, індивідуального сектору – 48,3 %². Із 205 дво- та триповерхових будинків Чернігова 174 було зовсім зруйновано, а 21 – значно пошкоджено; з 1619 одноповерхових будинків – відповідно 822 і 266.

Напередодні війни в Чернігові діяли 16 шкіл, 12 з них були на 70 % зруйновані. Великих втрат зазнали пам'ятки старовини³, заклади культури. Так, будинок Чернігівського державного історичного музею на Валу був зруйнований на 70 %: у нього влучила бомба, що спровокувало сильну пожежу, в результаті – зруйновані дах, перекриття і підвальні приміщення, де було пошкоджено частину схованих експонатів.

Відновлення міста почалося з розчищення вулиць, площ, скверів, бульварів, територій промислових підприємств від зруйнованих будівель, тротуарів, огорож, які вже було неможливо відремонтувати. Основною робочою силою перших місяців відбудови була робітнича та учнівська молодь, яку міськкоми партії та комсомолу організували у комсомольсько-молодіжні бригади. Так, студенти медичної школи у грудні 1943 р. відпрацювали 7289 людино/годин на заводі «Жовтневий молот» та інших підприємствах⁴. «Не менше 25 годин щомісячно працювати на відбудові міста понад основну роботу», – під таким гаслом чернігівці тричі виходили на масові недільники у лютому–березні 1944 р. За цей час вони відпрацювали

Алея Героїв. 1944 р.

Алея Героїв. 1945 р.

дні на місяць у робочий час за графіком, з тим, щоб недопрацьований на основній роботі час відпрацьовувати у вихідні дні. Це давало можливість владі залучити кожного мешканця працездатного віку відпрацьовувати на відбудові 25 годин щомісяця⁶. Наприклад: колектив облспоживспілки працював на відбудові школи по вул. Попудренка (тепер – школа № 10); колектив банку – на відбудові готелю («Десна»); учні медичної школи підготували до відбудови кінотеатр ім. Щорса, упорядковували Вал, долучилися до прокладання вузькоколій-

ки для вивезення будівельного брухту, а студенти залізничного училища розчищали електричну та насосну станції й відновлювали свій навчальний заклад; залізничники відремонтували 4 вагони; робітники водоканалу працювали на відновленні насосної станції та ввели в експлуатацію тимчасовий насос, що дало змогу отримувати містянам щодоби 800 кубометрів води⁷. Таким чином чернігівці готували об'єкти до відбудови міста професійними будівельниками.

Ще у січні 1944 року в місті була створена перша будівельна організація – Особлива будівельно-монтажна частина 313 (ОБМЧ-313, з 1946 р. – Обласний будівельно-монтажний трест-313, ОБМТ-313). За планом у 1944 р. вона мала виконати робіт на 15 млн. рублів (потім план зменшили до 8 млн. рублів) і відбудувати електричну та насосну станції, готель, кінотеатр імені Щорса, будинок обкому КП(б)У (тепер – Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка), житловий будинок по вул. Куйбишева, 4, школу по вул. Попудренка тощо. Але, як сповіщала обласна газета «Деснянська правда», у травні 1944 року ринтувань біля жодного будівельного об'єкту, навіть першочергових, у місті не було. Так, у будинку на розі вулиць Шевченка та Белінського, в якому розмістились обласні відділи Народного комісаріату державної безпеки та Народного комісаріату внутрішніх справ (тепер – Інститут історії і соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського), свою половину міліція відремонтувала власними силами, без допомоги будівельників, а на полови-

8 тисяч робочих днів, підготували для подальшого використання 100 тис. цеглин, очистили від щебеню, брухту, уламків 18 тис. кв. м площі, викинули з приміщень 120 тис. пудів сміття, упорядкували 9 тис. кв. м бульварів та парків⁵.

У липні 1944 року міськком КП(б)У та виконком міської Ради вирішили, що час загальноміських неділеньників минув та ухвалили рішення про організований вихід всіх працівників установ і підприємств на відбудову по два

Алея Героїв. Кінець 1940-х років.

ні кадебістів, де мала працювати ОБМЧ-313, робота ще не розпочиналася⁸.

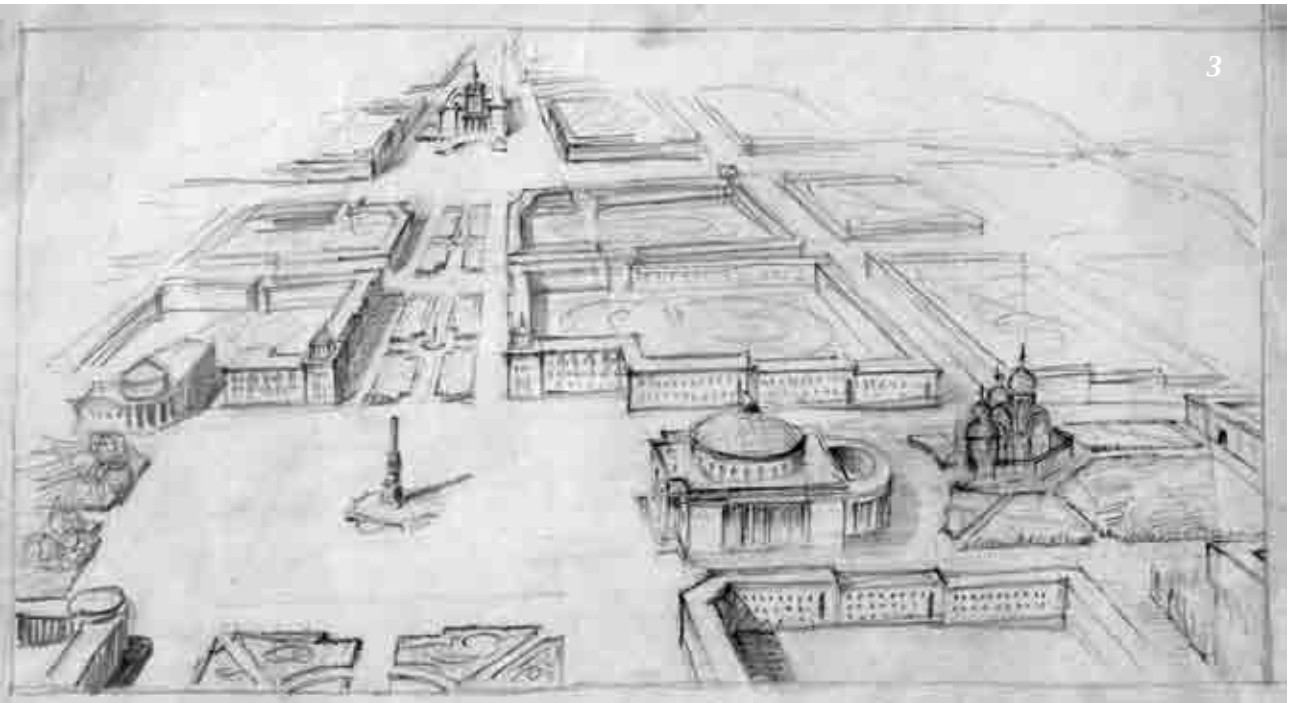
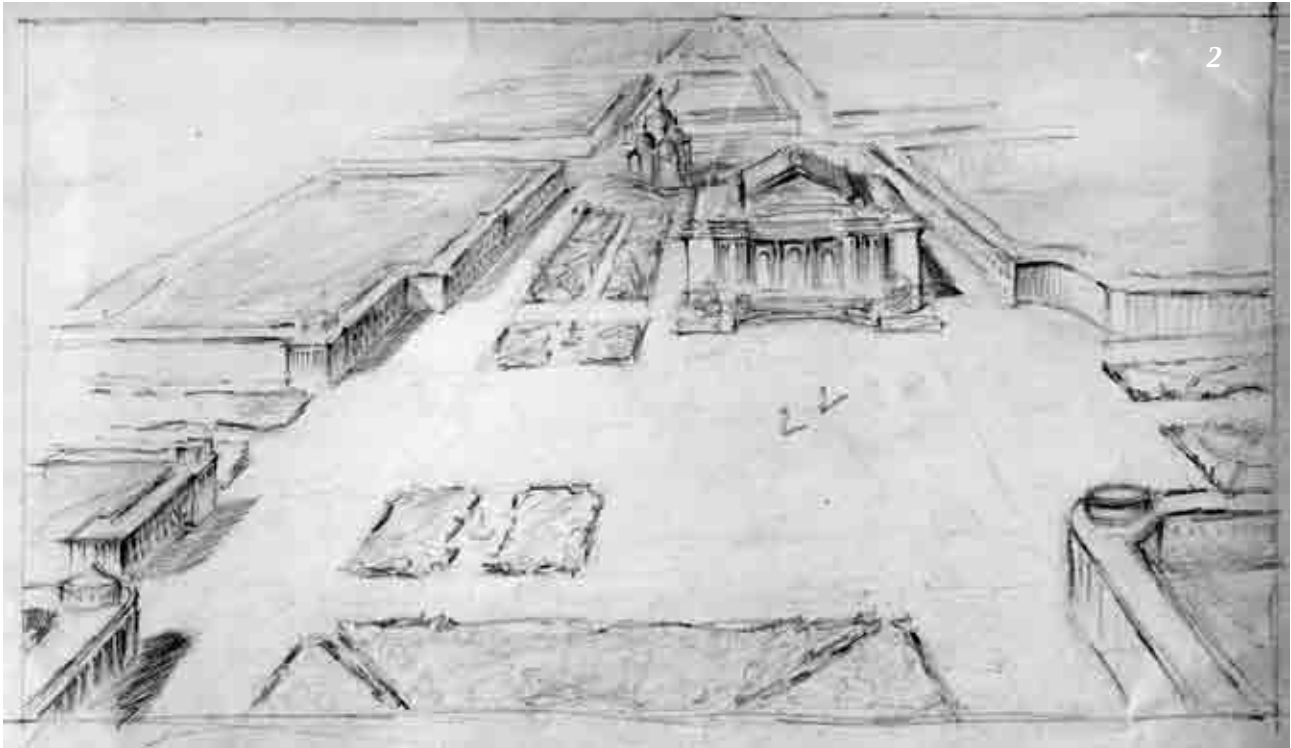
У червні 1944 року голова спеціальної комісії Державного інституту проектування міст, головний архітектор проекту Наталія Федорівна Панчук (1908–1972) презентувала план відбудови Чернігова, підготовка і обговорення якого тривали протягом року. Вона зауважила, що до генерального плану, розробленого до війни архітектором Касьяновим, були внесені певні корективи, пов'язані з масштабними руйнуваннями міста, внаслідок чого з'явилася можливість поєднати архітектурно-історичне надзвичайно «мальовниче місце» – Вал – з центром Чернігова. За планом Н. Панчук вулиця Авіації поєднувалась з вулицею Шевченка як її парний бік, в результаті чого створювався широкий бульвар-алея з пам'ятниками «героям революції та війни», що «зеленим килимом» розгортався від Валу до площі Куйбишева, в центрі якої планувався монументальний пам'ятник М. Попудренку. На площі мали збудувати театр, обабіч нього – бібліотеку та музей. Розширена до 34 метрів, архітектурно забудована вулиця Шевченка мала отримати ще одну площу замість довоєнного базару, де планувалося поставити монументальні будівлі будинку Рад, обласних і міських установ. Вздовж вулиці Шевченка на зруйнованій частині кварталів – між вулицями 18 Березня і Старокиївською архітекторка планувала великий бульвар як місце для відпочинку. Передбачалося продовжити вулицю Попудренка, яка ставала повздовжньою віссю міста і напрямком руху до вокзалу. Перед вокзалом була запланована привокзальна площа. Історичний Вал поєднувався з Мар'їним гаєм і далі зливався з міським садом. На базі Ялівщини планували створити ботанічний сад.

Н.Ф. Панчук. 1946 рік.

Проект Н. Панчук. Площа ім. Куйбишева: 1. Вид зі скверу Попудренка, 2. Вид зі скверу Попудренка (варіант), 3. Вид з Алеї героїв. Публікується вперше.

З центру міста мали перенести макаронну і гудзикову фабрики, склади заготсїна тощо. Головний проєктант звертала увагу на те, що відбудовчі роботи і нове будівництво вимагали чіткого керівництва і контролю з боку відповідних організацій, та закликала чернігівців «будувати швидкими темпами, доброякісно, на основі генерального плану реконструкції міста». Саме в цьому Н. Панчук вбачала головний сенс всієї роботи, запоруку успішного відродження одного з найстаріших міст України⁹. Остаточний план відбудови та реконструкції міста затвердили у травні 1945 року.

Однак, підсумовуючи результати відбудови міського господарства у 1944 році, навесні 1945-го говорили про невиконання програми, причину чого вбачали у безгосподарності,

*Проект Н. Панчук. П'ятницька церква і сквер Б. Хмельницького на тлі театру.
Публікується вперше.*

незадовільній роботі будівельних організацій, відсутності достатньої кількості підготовлених кадрів, не налагодженні виробництва будівельних матеріалів на місці тощо. З дев'яти запланованих за рік відбудували лише два житлові будинки, кошти, виділені на житлове будівництво, використали всього на 5,3 %, а у травні 1945 року будівництво в місті ще не розпочиналось.

У 1944 році у вцілілих приміщеннях Єлецького монастиря розпочали свою діяльність театр імені Т.Г. Шевченка, що повернувся з евакуації, та новостворена філармонія; на вул. Революції у колишньому будинку Музею українських старожитностей В.В. Тарновського – реевакуйований Чернігівський державний історичний музей.

Протягом 1944–1947 років, окрім ОБМТ-313, в Чернігові були створені і працювали будівельні організації: Будівельно-монтажне управління-5 (БМУ-5) «Текстильбуду», Управління військово-будівельних робіт-124 (УВБР-124), «Міськжитлокомунбуд», УВБР-4 Південно-західної залізниці. Власні будівельні організації мали обласні управління МДБ та МВС (до 1946 року НКВС), судноремонтні майстерні, фабрика музичних інструментів, меблева фабрика, хлібозавод, м'ясокомбінат, птахокомбінат¹⁰.

З липня 1944 року до жовтня 1947¹¹ в Чернігові функціонували два відділення (№ 6 та № 2) Табірного управління для військовополонених № 177. Станом на травень 1945 р. на будівельних роботах у місті працювало 1300 військовополонених¹², серед яких були німці, угорці, румуни. Працювали вони над відновленням будинків облуправління МДБ, кінотеатру імені Щорса, готелю, починали будувати новий вокзал тощо. Ось що розповідало про свою будівельну дільницю обласне управління держбезпеки: «После прекращения работ подрядчиком

*Руїни залізничного вокзалу.
Військовополонені на розчищенні руїн. 1947 р.*

31 декабря 1946 года, перед Управлением МГБ по Черниговской области встал вопрос о создании своего строительного участка, который и был организован при АХО УМГБ и все дальнейшие работы по строительству в 1947 году производились хозяйственным способом («спецоб'єкти» 1–3 на вул. Свердлова, 10, тепер Шевченка, 28 – С.С.). Основной рабочей силой стройучастка были военнопленные лагерного управления № 177 МВД СССР. Выделяемое лагерем количество рабочих было крайне недостаточное и неквалифицированное, а с 10 сентября 1947 года рабочих военнопленных совершенно сняли с наших объектов в виду ликвидации лагеря № 177 (переведений у м. Чистякове Сталінської (тепер – Донецька) області – С.С.). Стали набирать рабочих вольнонаемных, в основном женщин при том неквалифицированных, пришедших на строительные работы впервые»¹³.

У 1945 році відновлювальні роботи тривали, однак значних зрушень у відбудові міста не сталося. З газетних повідомлень дізнаємося, що було відбудовано 113 будинків комунальної та приватної форм власності загальною площею 18900 кв. м, 10 шкіл, 5 корпусів лікарні, дві поліклініки¹⁴. Силами будівельних організацій відновили кілька багатоповерхових житлових будинків, зокрема обласного управління МВС на вулиці Леніна, 30 (тепер – Гонча, 30), управління Південно-західної залізниці на вул. Воровського, адміністративну будівлю управління МВС на вул. Шевченка.

Активні роботи почалися в 1946 році після виходу постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 22 лютого 1946 року «Про відбудову міста Чернігова», яка затвердила генеральну схему планування міста. Відповідно, 9 березня того ж року бюро Чернігівського обкому КП(б)У та виконкому обласної ради ухвалили заходи щодо виконання зазначеної постанови. Всі обласні управління, спілки, відділи, будівельні організації мали скласти, узгодити з головним архітектором міста П.Ф. Букловським та затвердити технічну документацію на проведення будівельно-відбудовчих робіт у Чернігові на 1946 рік. Заходи були розписані по об'єктах, виконавцях та термінах виконання. Силами апарату головного архітектора міста була розроблена комплексна схема розташування об'єктів будівництва та благоустрою обласного центру в 1946–1950 роках.

Згідно з постановою на будівельні майданчики міста мали завезти 30 тис. куб. м лісу, 600 тис. штук цегли, 2500 тонн вапна, 2000 тонн цем'янки, 500 тис. штук черепиці. Для цього мобілізувалися всі обласні підприємства місцевої промисловості будматеріалів, артілі промислової кооперації, будівельні, транспортні організації, людський ресурс. Всі підрозділи мали налагодити між собою зв'язок і співпрацю. Обллісзаг зобов'язувався забезпечити вивезення

деревини з лісосік до завантажувальних пунктів та доставку деревини на станцію Жидиничі, а залізничники, маючи парк західноєвропейських вагонів, налагодити транспортування лісо-матеріалу від станції до міста. Начальник пристані Чернігів забезпечував перевезення Десною з Новгород-Сіверського крейди та вапна, для чого потрібно було облаштувати дві баржі, одну – на 50 тонн – надала будівельна частина обласного управління МВС, другу, вантажопідіймністю 150 тонн – УВБР-124; третя – вже діюча, на 200 тонн, належала ОБМТ-313. Вирішального значення набувало налагодження на місці виробництва цегли – будівельної, вогнетривкої, клінкерної, черепиці, кахлів; використання відходів розбирання будівель для виробництва щебеню, сухої штукатурки, цем'янки. Кожний колгосп області мав виділити одного колгоспника терміном на один рік для роботи на відбудові обласного центру, а силами населення міста планувалося провести благоустрій вулиці Шевченка на новій трасі від площі імені Куйбишева до вулиці Попудренка і на Алеї Героїв та продовжити роботи із санітарного розчищення міста, розбирання та вивезення завалів. Крім того, планувалося розширити мережі водогону й електроосвітлення, а для озеленення вулиць висадити 27 тисяч дерев¹⁵.

Всі ці заходи мали сприяти пришвидшенню відбудовчих робіт, вартість яких за попереднім планом на 1946 рік складала 22,3 млн. рублів. Однак через зменшення асигнувань до 15 млн. 840 тис. план капітальних робіт відповідно також скоротили. Протягом року в місті силами дев'яти будівельних організацій відновлювався одночасно 51 об'єкт. Були відбудовані: адміністративні будинки обкому КП(б)У, міськкому КП(б)У на вулиці Куйбишева, 11 (тепер – Магістратська, 19), управління МДБ на вул. Свердлова, 10 (тепер – управління СБУ, вул. Шевченка, 28), головпостачлісу, облгагосіна, укрплодоовочу, чотири школи – № 8, 10, 12 та залізнична школа № 41 (тепер – школа № 17), міська лікарня (лікарня № 1), чотири поліклініки, тубдиспансер, дитячі лікувальні заклади, відбудовано шість та збудований один новий житлові будинки. Відкрили свої двері для відвідувачів кінотеатр імені Щорса (тепер Чернігівський обласний молодіжний центр), літній кінотеатр на Валу, музей М.М. Коцюбинського¹⁶.

Підводячи підсумки відбудовчих робіт за три (1944–1946) роки, голова відділу міського планування у своїй записці зауважив, що станом на 1 січня 1947 р. у місті відновлено і працює 30 промислових підприємств і 15 промислових артілей, міст через Десну, водопровід, електростанція, 30 житлово-комунальних об'єктів та адміністративних будівель. Щодо освітніх закладів, автор записки нагадав, що нацисти зруйнували 12 із 16 довоєнних шкіл, а за три роки було відновлено та стали до роботи 13 шкіл, 7 дитячих садочків і 5 дитячих ясел. Серед закладів охорони здоров'я на цей час були відновлені: міська лікарня з відділеннями хірургічним, терапевтичним, акушерським, ортопедичним, пологовим, інфекційним; 4 поліклініки, дитяча консультація, молочна кухня, тубдиспансер, вендиспансер та дитячий кістково-туберкульозний санаторій¹⁷.

*Відбудова кінотеатру ім. Щорса.
1945 р.*

Вул. Попудренка, школа № 10. Середина 1940-х років.

ної підготовки відділень лікарні до зими потрібні були кошти, а також допомога у придбанні 75–80 кв. м скла, 100 кг цементу, 100 кг оліфи¹⁸.

1947 року відбудували кутовий триповерховий будинок на розі вулиць Шевченка та Карла Маркса (колишній будинок учителя), який передали працівникам облуправління МДБ, поряд на вул. Карла Маркса, 2/а – будинок «артистів», частково – будинок на вул. Куйбишева, 4, дво- та триповерхові будинки на вул. Радянська і Вокзальна. Розгорнулося і будівництво нових невеликих будинків, які з'явилися на сучасних вулицях Малясова, Зеленій, Попудренка тощо. Загалом у 1947 році було відновлено і побудовано 5 житлових будинків площею 4129 кв. м та капітально відремонтовано 23 – площею 750 кв. м, побудовано і заселено 45 індивідуальних житлових будинків площею 1800 кв. метрів. Відбудовано та здано в експлуатацію 6 адміністративних будинків¹⁹. Зокрема закінчили відбудову адміністративних будинків облспоживспілки на розі вулиць Трудової та К. Лібкнехта (тепер вул. Серьожнікова, 6а), облпрокуратури на Театральній площі, 3 (тепер міська прокуратура на вул. Шевченка, 1), Чернігівського радіовузла на вул. Попудренка, 36 (не зберігся).

Вул. Трудова, будинок облспоживспілки. Вид з Валу. Середина 1940-х років.

Однак будівельники міста план 1947 року виконали лише на 57,75 відсотків. З восьми підрядних організацій лише дві – УВБР-5 і контора «Міськжитлокомунбуд» дали 100 відсотків. Понад половину роботи – 54 % – виконав ОБМТ-313, але його показник на листопад 1947 року складав 47,8 %. Будівельні організації МВС, МДБ, БМУ «Текстильбуд» та інші відчували гостру потребу у деревині, черепиці, в'язких матеріалах, нестачу робочої сили, особливо кваліфікованої. Головний архітектор П. Букловський вважав, що обллісзаг не впорався з покладе-

ним на нього завданням і був одним із головних винуватців зриву будівництва. Крім того, типовим явищем для всіх об'єктів була погана організація будівництва: все робилося стихійно, без плану, робітники не знали, що вони робитимуть завтра, не вистачало найелементарніших механізмів. На жодній з будов не велася тарифікація і нормування робіт, будівельники не мали нарядів, за різну якість робіт отримували однакову зарплатню. Нарікав він і на якість зданих об'єктів, а як приклад наводив будинки на вул. Карла Маркса – «МДБ» та «артистів»²⁰.

Протягом всього часу відбудовчих робіт чернігівці брали участь у піднятті міста з руїн, а нестача робочих рук змушувала міську владу знову і знову залучати мешканців до відродження обласного центру. Так, у 1945–1947 роках навесні та влітку чернігівці виходили працювати на прокладанні нового бульвару, що простягнувся центральною магістраллю міста від вулиці Карла Маркса до Старокиївської. «Деснянська правда» з неприхованим пієтетом друкувала репортажі про це: «24 травня 1945 року на будівельну ділянку № 10 по прокладанню нової вулиці імені Шевченка вийшли домашні господарки. Перед ділянкою було поставлено завдання – за 10 днів винести 680 кубометрів землі, вирівняти ділянку, підготувати її до подальших робіт»²¹; «На прокладання траси «Алея Героїв» вийшло біля 400 чоловік. За першу половину дня робітники служб та домогосподарки виконали 400 кубометрів земляних робіт. Під час перерви прибув духовий оркестр. Відпочинок був веселий. У вальсі кружляли пари. Весела дружна пісня лунала над трасою»²²; «Цього разу роботи проводяться на ділянці від вулиці 18 Березня – імені Шевченка – імені Кірова. Це ділянка майбутнього бульвару імені Шевченка (саме там планувалося встановити величний пам'ятник Т.Г. Шевченку – С.С.), яким продовжується «Алея Героїв». Цей відрізок мав нерівний профіль. Руїни тут залишалися ще з 1941 року, коли німці з літаків руйнували Чернігів. Вранці 28 травня на ділянку вийшли сотні чернігівців. Після короткого мітингу почалась робота. Люди заповнили колишній пустир. Одні розбирають уламки руїн, інші носять щебінь і землю. Автомашинами і підводами підвозять землю для вирівнювання ділянки. Вранці 29 травня знову закипіла робота. В тіні уцілілих дерев на червоному полотнищі лозунг – «Всі як один на відбудову рідного Чернігова»²³.

Багато чернігівців при цьому набували будівельні професії. На початку травня 1946 р. у місті створили «черкасівську бригаду» з домогосподарок (за прикладом перших таких бригад у Сталінграді, створених з ініціативи О. Черкасової), яку очолила Надія Кулик. На той час жінки працювали на відбудові житлового будинку по вул. Куйбишева, 4 і за кілька місяців всі 12 членів бригади оволоділи професією мулярів та виконували складну трудомістку роботу²⁴.

Працюючи над відродженням підприємств, будівельниками ставали їхні працівники. Так, в 1944 році обласна газета повідомляла: «Оксана Паперник швидко освоїла професію тесляра, першою стала до відбудови Чернігівської фабрики первинної обробки вовни і очолила змагання всього колективу робітників. За її прикладом робітниці фабрики взялися до теслярських, малярських та інших будівельних робіт»²⁵. Таким чином сформувалося БМУ-5 «Текстильбуд». До кінця 1944 року бригада будівельників фабрики планувала закінчити всі внутрішні роботи в машинному залі і після перемотування генератора прокласти електропроводку в сортувальному, мийному, сушильному та пакувальному цехах. У наступному році було закінчено будівництво залізничної колії, пресувального цеху, складу вовни, бази «Текстильбуду». Робітники та інженерно-технічні працівники відремонтували парову турбіну «Ерлікон», котел, турбогенератор, насосну станцію ТЕЦ, що до війни діяла при фабриці. У січні 1945 року підприємство випустило першу продукцію²⁶, у 1948 р. досягло довоєнного рівня, й у 1952 р. виробляло 70 % загального обсягу промислової продукції міста²⁷.

Фабрику музичних інструментів також відбудували її робітники, що набули будівельних професій. До жовтня 1944 року на території фабрики серед руїн розрісся густий ліс. В єдиному вцілілому будинку – гаражі – облаштували теслярський цех, де виготовляли грифельні дош-

ки та голівки для ляльок²⁸. В тому ж році випустили першу мирну продукцію – 550 іграшок з пап'є-маше. Відбудували підприємство протягом 1945–1946 років: вже у 1945 році налагодили виробництво мандолін, у 1946 – гітар, наступного року – балалайок, у 1950 році – піаніно, у 1952 – бандур²⁹. Довоєнного рівня виробництва фабрика досягла в 1949 році.

Чернігівська дизельна електростанція на вул. Леніна (тепер – вул. Гонча, 40), що була відбудована в 1946 році, згоріла під час пожежі 31 березня 1947 року. 11 квітня в місто прибув енергопотяг фірми «Дженерал Електрик» потужністю 3000 кіловат і 25 квітня дав перший струм. Однак в його роботі через неякісне вугілля виникали часті перебої, які відбивалися на постачанні населення водою, хлібом, світлом, уповільнювали промислове виробництво і відновлювальні роботи³⁰. Восени 1952 р. секретар Чернігівського міського партії Ф.І. Коротков у листі до ЦК КП(б)У писав, що Чернігів гостро потребує електроенергії, бо досі не має стаціонарної електростанції, та просив сприяння у пришвидшенні роботи Укргіпрокомунпроекту зі складання технічної документації для проектування нової електростанції³¹. В 1953 році в місті почали будувати теплоелектростанцію.

У 1948 р. були завершені роботи на відбудові держбанку, заокругленої частини облвиконкому, адміністративного будинку МВС на вул. Радянській, 5 (тепер Шевченка, 13), обласної друкарні на вул. Шевченка, 62 (тепер у цьому будинку на просп. Миру, 34 працює обласне відділення Національної спілки художників України), хірургічного корпусу першої міської лікарні, 10 житлових будинків площею 6620 кв. м, в тому числі на вул. Куйбишева, 4 тощо³². В день 5-ої річниці вигнання нацистів з Чернігова 21 вересня 1948 р. на Валу відкрили пам'ятник на могилі воїнів, які загинули в боях за місто.

В 1949 р. у Чернігові вперше після війни почалося повноцінне (виконання всього технологічного циклу від закладання до здачі об'єкту) будівництво великих житлових будинків. Першим став 63-квартирний будинок біля площі ім. Куйбишева, який мав зайняти цілий квартал – головним фасадом вийти на вул. Шевченка, а бічними –

Будинок кінотеатру

на вул. Радянську та Пролетарську (будинок з аркою на просп. Миру, 21), будівництво його тривало п'ять років і в експлуатацію він здавався поетапно. Поряд реконструювали з надбудовою третього поверху будинок ошадкас (довоєнний кінотеатр, тепер – Ошадбанк). З протилежного боку площі вздовж вул. Шевченка (непарний бік) продовжили розпочате у попередньому році спорудження бу-

Будинок Ошадбанку

динку обласної ради промислової кооперації (тепер – Апеляційний суд Чернігівської області). На парному боці вулиці поряд з кінотеатром ім. Щорса відродили готель, що виходив головним фасадом на площу (готель «Десна», тепер – Господарський суд Чернігівської області). Завершили спорудження водонапірної башти, відбудову школи № 1, відновили обласні контори: поліграфвидава, легпрому, облплану, комунального банку; надбудували третій поверх та відновили будинок книгокультторгу та двоповерховий по вулиці Селюка (тепер вул. гетьмана Полуботка, відповідно № 6 та 8), всього – 35 житлових будинків.

У 1950 році будівельники здали в експлуатацію 19 житлових будинків загальною площею 10 тис. кв. м, поліклініку (тепер – Перша міська поліклініка), клуб фабрики первинної обробки вовни, механічну пральню. Збудували літній кінотеатр на Валу (кінотеатр «Десна», не зберігся, згорів у 1996 р.)³³ На відкриття нового залізничного вокзалу (автори проекту київські архітектори В. Лоскутов і Г. Гранаткін) 27 січня 1951 року прийшло майже 2000 чернігівців. Будівля, загальною площею 37500 кв. м, з головним залом заввишки 40 метрів, і сьогодні привертає увагу ліпним орнаментом, скульптурою, вітражами, кольоровим пофарбуванням³⁴.

В 1951 році були відновлені 9 житлових будинків площею 3377 кв. м, школа № 2 (тепер – Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана) і зоотехнікум (тепер – Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського) на Валу, кооперативний технікум. Збудували новий двоповерховий будинок для Фабрики художньої вишивки імені 8 Березня на вул. 25 Жовтня (тепер – вул. Кирпоноса, 25), три корпуси цегельно-черепичного заводу потужністю 10 млн. штук цегли та 2 млн. – черепиці³⁵.

План з благоустрою міста у 1950 та 1951 роках був виконаний відповідно на 112 та 159 відсотків. У 1951 році чернігівці відпрацювали на розчищенні вулиць 90350 людино/годин, розібравши руїни на площі 37 тис. кв. м³⁶.

Широко розгорнулось й індивідуальне будівництво. Лише за 1950 та сім місяців 1951 року в місті було виділено 550 земельних ділянок і дозволено спорудити 100 нових будинків. Однак справа ця була дуже нелегкою. Одержавши після багатьох турбот омріяну ділянку, забудовник витрачав немало часу на придбання дефіцитних будівельних матеріалів – цегли, черепиці, деревини тощо³⁷.

У своєму звіті П. Букловський у березні 1952 року писав, що за 8 років місто отримало 110300 кв. м житлової площі, що склало 92,5 % довоєнного жилого фонду, 49,5 % його – індивідуальний житловий фонд, який досяг рівня, передбаченого генеральним планом розвитку міста через 15–20 років. Відновлено та збудовано 21 адміністративний будинок, 12 навчальних закладів, 5 дитячих садочків, 3 лікувальних заклади, відновлені та розширені мережі водогону і каналізації, освітлення головних вулиць міста, збудовані нові очисні споруди, відбудований стадіон біля міського саду та збудований стадіон біля залізничного вокзалу. Облаштовані Театральний сквер і перша черга Алеї Героїв, озеленені схили Болдиних гір та набережної річки Стрижень.

Архітектор наголошував, що забудова вулиці Коцюбинського двоповерховими будинками цілком виправдана і не псує центр міста, «в текущем году произведем мощение проезжей части, устроим тротуары, посадим в разрывах между домами деревья и получим нормальную зеленую улицу»³⁸.

Тоді, у березні 1952 року, головний архітектор ще планував забудову другої площі міста: «Необходимо в ближайшее время построить здание «Дома Советов» на представленной генпланом административной площади»³⁹. Однак запланований будинок залишився лише на папері.

Згадав Букловський про відновлення у 1947 р. двох пам'ятників Леніну та про встановлення у вересні 1951 р. на Алеї Героїв скульптурної групи «Сталінградці» та пам'ятника Й. Сталіну. Щодо останнього він зазначив: «Многих смущает монумент Сталина. Говорят, что

он мал. Это, конечно, верно, но это не ошибка. Размер Аллеи диктует большую величину монумента. Исходя из этого пьедестал запланирован и построен высотой 3,5 метра. Фигура пока, только потому, что мы в прошлом году не смогли достать другой, имеет высоту 2,15 м и является временной. В текущем году мы поставим монументальную фигуру высотой 3,5 м и весь монумент будет гармоничен и соразмерен⁴⁰ (замінили влітку 1954 р. – С.С.).

Дивною видається нам думка архітектора міста щодо подальшого відновлення пам'яток архітектури: «Разрушенные Пятницкая церковь, Екатерининская церковь, Борисо-Глебский собор очень сильно уродуют наш город. Работы, которые проводятся по этим памятникам, кроме напрасных затрат денежных средств, ничего не дают. Я неоднократно высказывал свои предложения по этому вопросу. Исполком горсовета вынес специальное решение, но вопрос остался нерешенным. По этим памятникам, без соответствующим образом утвержденной технической документации, облотдел архитектуры проводит, по моему глубокому убеждению,

Екатерининська церква. 1943–1944 роки.

ненужные работы. Надо решить этот вопрос. Мы не можем довести до конца благоустройство Вала. Развалины памятников и горы мусора вокруг них лежат уже 8 лет»⁴¹. Дослухаючись до неї, виконком обласної ради своїм рішенням № 1038 від 13 червня 1952 року ухвалив: «Ввиду того, что центральная улица «Аллея Героев» является экспланадной, соединяющей город с рекой и работы по ее сооружению уже проводятся, а расположенные на ней стены памятника архитектуры «Екатерининской церкви» мешают осу-

ществлению этих работ и не соответствуют идее оформления центральной части города, просить Совет Министров УССР разрешить разборку стен Екатерининской церкви и увенчать это место монументальным памятником Ленину»⁴². У листі на ім'я голови Ради Міністрів УРСР від 30 червня 1952 р. голова Чернігівського облвиконкому Л.С. Ванденко, обґрунтовуючи прохання, писав, що Катерининська церква є звичайною культовою спорудою, яких багато збереглося у Чернігові, що відбудова цієї церкви потребувала б значних фінансових витрат і великої кількості дефіцитних матеріалів, а використання її для будь-яких культурних цілей неможливе⁴³.

На щастя цим планам не судилося втілитися. Переміг здоровий глузд. Хоча, на жаль, у Чернігові були розібрані вцілілі коробки історичних будинків, як-от: дворянський пансіон (до війни міськком КП(б)У), гімназичний пансіон (школа імені М.М. Коцюбинського), жіноче єпархіальне училище (будинок радянських установ), дворянське зібрання (будинок Червоної армії), Миколаївська, Вознесенська, Хрестовоздвиженська церкви тощо та частину стародавнього Чернігова вдалося зберегти. Консервацією та відбудовою пам'яток займався відділ у справах архітектури облвиконкому. З 1945 до 1952 року було витрачено: на аварійні роботи 1615 тис. рублів, на будівельно-відбудовчі – 3661 тис., на складання проектно-технічної документації – 4347 тис. рублів. Цікаво, що церква Іакова на території Слеського монастиря була пристосована під гуртожиток робітників, задіяних на ремонтно-реставраційних роботах⁴⁴. Остаточна відбудова пам'яток архітектури припадає на другу половину 1950-х – початок 1960-х років.

Щодо не збережених споруд наведемо як приклад висновки акта про технічний стан коробки зруйнованого будинку дворянських зібрань на Валу від 8 березня 1954 року: «До

войны дом Красной армии размещался в одноэтажном кирпичном здании, которое было построено в 1910–1912 годах для дворянского собрания. В 1941 году этот дом был полностью сожжен и остались одни кирпичные стены. Вследствии того, что на протяжении 12 лет, дом не восстанавливался, кирпичные стены под влиянием атмосферных воздействий постепенно разрушались, во многих местах обвалились и дали значительные деформации. На момент осмотра кирпичная коробка находится в аварийном состоянии: перемычки окон и дверей обрушаются; кирпичные трубы печей, стоящие на аварийных стенах, угрожают обвалом, наружные и внутренние стены имеют сквозные трещины и частично обвалились. Считать технически нецелесообразным и экономически невыгодным восстановление указанной коробки, т.к. все стены пришлось бы перекладывать до основания». Таким чином, комісія вважала за необхідне, негайно зруйнувати стіни та розібрати всю коробку⁴⁵.

Попри широкий розмах будівельно-відбудовчих робіт, умови життя пересічних чернігівців залишалися незадовільними. На 1 березня 1952 р. міська рада отримала 1546 заяв про надання житла. Перевірка показала, що 998 заявників потребували його гостро: 296 родин проживало у землянках, 57 – в аварійних будинках, 129 – у підвалах, 516 – були родинами інвалідів та загиблих⁴⁶.

У 1952 році в центрі міста з'явилися нові будівельні майданчики: на вул. Селюка зростав чотириповерховий 24-квартирний житловий будинок для працівників промислової кооперації (тепер – вул. гетьмана Полуботка, 4), між готелем «Десна» та вул. Коцюбинського – 37-квартирний будинок для працівників фабрики первинної обробки вовни (тепер – просп. Миру, 22). В інших районах будували ще 18 житлових будинків. Обласна газета у серпні писала: «На околиці Чернігова, там, де після війни залишалися тільки згарища і руїни, нині виросла нова вулиця – Музична. Тут збудовані великі і світлі корпуси фабрики музичних інструментів, поруч – три- і двоповерхові житлові будинки для її працівників»⁴⁷. Загалом цього року в місті ввели в експлуатацію майже 6000 кв. м житла. 1 вересня на вул. Любецькій відкрила свої двері новозбудована школа № 13. Розпочалось будівництво нової школи на вул. Селюка (школа № 3). По клінкеру відбувалось асфальтування вулиці Шевченка.

Для літнього відпочинку школярів в урочищі Ялівщина працював піонерський табір обкому профспілок працівників споживчої кооперації: «В урочищі між соснами розташована велика садиба. Пройдеш арку і перед очима відкривається чудова картина. На високому постаменті височить монумент найкращого друга дітей – Йосипа Віссаріоновича Сталіна. В глибині садиби – алея, в кінці красивий білий будинок. А перед будинком, розсипаючись на сонці різнокольоровими бризками, б'є фонтан»⁴⁸ (тепер на цьому місці приватна забудова).

У 1953–1954 роках тривала масштабна розбудова вул. Шевченка від площі Куйбишева до вул. Попудренка. За будівлею облпромради з'явився 44-квартирний житловий будинок, який бічним фасадом простягнувся до вул. Коцюбинського (тепер – просп. Миру, 27): «Своїм архітектурним оформленням будинок створюватиме єдиний ансамбль з сусіднім будинком і буде гармонійно завершувати його. Будинок прикраситься ліпними деталями, облицювальними карнизами, лоджіями – відкритими балконами, перший поверх – магазини»⁴⁹. Поряд, через вул. Коцюбинського, бачимо бічний фасад 63-х квартирної будинку за сучасною адресою проспект Миру, 29. На початку 1953 р. вже височів ще один кутовий будинок (тепер – просп. Миру, 31): «В Чернігові на розі вулиць Шевченка і Попудренка закінчили спорудження нового 42-квартирного будинку з центральним опаленням, гарячою, холодною водою, ваннами. 12 січня в будинку з'явилися мешканці – робітники шкірзаводу, лікарі, вчителі, родини учасників та інвалідів війни»⁵⁰. З протилежного, парного боку, на розі Шевченка та Попудренка, розпочалось будівництво 24-квартирного будинку (тепер – просп. Перемоги, 85), що примкнув до довоєнного житлового будинку ОВК № 2 (тепер – просп. Миру, 26), а внаслідок перепланування траєкторії вулиці Шевченка, дворовий фасад цього будинку після відновлення,

Вул. Шевченка. Новобудови 1950-х років.

став головним. Розпочалось будівництво двоповерхових 16-ти, 12-ти та 8-квартирних будинків на вулицях Коцюбинського та Урицького та 12-квартирних – на вул. Попудренка.

На центральній площі почалися підготовчі роботи зі спорудження обласного музично-драматичного театру на 800 місць. Поблизу фабрики первинної обробки вовни заклали се-

Будинок радянських установ. 1950-ті роки. Не зберігся.

Вул. Шевченка. В центрі – будинок нинішнього Філармонійного центру. 1943 р.

лише для будівельників майбутнього Камвольно-суконного комбінату, початок будівництва якого припадав на 1954 рік. На Валі спроектували літню естраду (не збереглася). Понад 2 млн. рублів виділялося на брукування доріг і тротуарів⁵¹. 1 вересня 1954 р. відкрили свої двері новозбудовані школи № 3 та № 4. Терміни виконання запланованого порушувалися. Так, на відбудові міської ради на 1 червня було виконано лише 50 відсотків плану. Основні причини – невчасне звільнення будинку від мешканців, нестача кваліфікованої робочої сили, невчасна видача робочих креслень⁵².

І через десять років після вигнання нацистів на жовтень 1953 року в мирному місті ще залишалися не відбудовані, зруйновані на 50–60 % коробки вже згаданого адміністративного будинку на Театральній площі, який мали відновити під міську раду (тепер – Чернігівська міська рада); колишнього будинку радянських установ на вул. Леніна, 32, (до революції – жіноче єпархіальне училище, планували відновити під швейну фабрику, але на початку 1960-х років розібрали); педагогічного інституту на вул. Селюка, що планували відновити під педінститут (тепер – шпиталь для ветеранів війни); будинку на вул. Комсомольській, який належав структурі міністерства оборони і передбачався для розміщення обласного осередку ДТСААФ (тепер – обласний осередок ТСОУ); житлового будинку міністерства оборони на вул. Пролетарській, 8 (тепер – вул. Князя Чорного, 14); будинку театру на вул. Шевченка, який мали використати для соціально-культурних потреб (тепер – Філармонійний центр фестивалів та концертних програм)⁵³. Про долю коробки колишнього будинку дворянських зібрань ми вже згадали.

У подальшому відбудова міста тривала. Чернігів відновили та реконструювали за генеральними планами 1945, 1958 та 1968 років. Але іноді й досі можна побачити нагадування про Другу світову війну, як то – фундамент зруйнованої школи ім. Коцюбинського на Валі чи руїни Петро-Павлівської церкви з трапезною XVII ст., що використовувалася перед війною як житло.

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1559. – Арк. 106.

2. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 2083. – Арк. 165.

3. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1559. – Арк. 107–108.

4. Деснянська правда. – 1944. – 26 січня. – С. 1.

5. Деснянська правда. – 1944. – 19 березня. – С. 1.
6. Деснянська правда. – 1944. – 2 липня. – С. 2.
7. Деснянська правда. – 1944. – 8–9 липня. – С. 2.
8. Деснянська правда. – 1944. – 23 травня. – С. 2.
9. Деснянська правда. – 1944. – 27 червня. – С. 1
10. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1559. – Арк. 115.
11. Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.). – К., 2009. – С. 12.
12. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы /под ред. М.М. Загоруйко. – М., 2000.
13. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1 – Спр. 1559. – Арк. 158.
14. Деснянська правда. – 1945. – 21 вересня. – С. 3.
15. ДАЧО. – Ф. Р-597. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–7.
16. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп. 1. – Спр. 1282. – Арк. 75–77.
17. Там само.
18. Там само. – Арк. 70.
19. Деснянська правда. – 1948. – 11 січня. – С. 1.
20. Там само.
21. Деснянська правда. – 1945. – 30 травня. – С. 4.
22. Деснянська правда. – 1946. – 14 червня. – С. 5.
23. Деснянська правда. – 1947. – 30 травня. – С. 4.
24. Деснянська правда. – 1946. – 14 липня. – С. 5.
25. Деснянська правда. – 1944. – 21 вересня. – С. 2.
26. Деснянська правда. – 1946. – 6 листопада. – С. 4.
27. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 2083. – Арк. 142.
28. Деснянська правда. – 1944. – 27 жовтня. – С. 2.
29. Ларіонова Л. Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів) //Скарбниця української культури: 36 наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2005. – С. 93.
30. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1559. – Арк. 169.
31. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1944. – Арк. 157.
32. Деснянська правда. – 1949. – 1 березня. – С. 3.
33. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп.1. – Спр. 1944. – Арк. 121.
34. Деснянська правда. – 1951. – 31 січня. – С. 4.
35. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1944. – Арк. 121.
36. Там само. – Арк. 124.
37. Деснянська правда. – 1951. – 22 вересня. – С. 3.
38. ДАЧО. – Ф. Р-5197. – Оп.1. – Спр. 92. – Арк. 11.
39. Там само. – Арк. 35.
40. Там само. – Арк. 13–14.
41. Там само. – Арк. 17.
42. Там само. – Арк. 48.
43. Там само. – Арк. 55.
44. ДАЧО. – Ф. Р-5197. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 38.
45. ДАЧО. – Ф. Р-90. – Оп. 3. – Спр. 140. – Арк. 56.
46. Там само. – Арк. 133.
47. Деснянська правда. – 1952. – 19 серпня. – С. 4.
48. Деснянська правда. – 1952. – 13 червня. – С. 4.
49. Деснянська правда. – 1953. – 29 грудня. – С. 1.
50. Деснянська правда. – 1953. – 16 січня. – С. 4.
51. Деснянська правда. – 1953. – 9 січня. – С. 3.
52. ДАЧО. – Ф. Р-5197. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 15, 182.
53. ДАЧО. – Ф. Р-5197. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 78.

ЖИРОХОВ М.

Участь мешканців Чернігівщини у збройній протидії агресії Російської Федерації на Донбасі. 2014–2020 роки

Війна українського народу проти російської агресії на Донбасі, яка триває з весни 2014 року, попри весь драматизм розвитку бойових дій на початковому етапі тим не менше збагачує українську військову історію прикладами героїзму захисників держави, відкриває для українського суспільства нових героїв. Саме тому правдиве та вчасне висвітлення подій перебігу операції на сході країни заслуговує пильного наукового вивчення. Великою заслугою групи ентузіастів (у тому числі й автора) є встановлення імен і вивчення біографій, бойового шляху та місць і обставин загибелі захисників України, а також належно оформлена та висвітлена в мережі Інтернет інформація [1].

І надалі актуальною для роботи історика залишається тема ґрунтовного вивчення участі у відбитті російської навали мешканців конкретних регіонів, областей України, визначення бодай приблизних кількісних показників мобілізованих, географії місць служби військово-службовців-земляків та інших дотичних питань. У пропонованій статті зроблено першу спробу на шляху підбиття якихось підсумків та узагальнення інформації про участь мешканців Чернігівщини в російсько-українській війні. Зважаючи на те, що війна ще триває і більшість даних з цих питань є якщо не військовою таємницею, то, як мінімум, інформацією з обмеженим доступом, за основу був узятий аналіз публікацій місцевих друкованих і електронних ЗМІ та особистого спілкування автора з безпосередніми учасниками бойових дій.

Найактивніше мешканці області зголошувалися захищати Україну в 2014 році. Чернігівці не тільки йшли у Збройні сили й Державну прикордонну службу України за повістками, але й добровільно поповнювали ряди Національної гвардії України, МВС (батальйон спеціального призначення обласного управління). Багато чернігівців опинилося в добровольчих формуваннях «Правого сектору» та ОУН: за оцінками автора – до 70 осіб.

Першими до збройних формувань пішли активні патріоти, які до війни або належали до політичних партій проукраїнського спрямування, або перебували у складі місцевої самооборони чи «Самооборони Майдану». Про кількість говорити дуже складно, тому що люди пішли у різні підрозділи, але кількість бійців, наприклад, Ніжинської самооборони, які стали до українського війська, можливо оцінити у 20–30 людей. Вважаю, що приблизно стільки ж «виставив» і Чернігів. Тренд першого періоду – вступ до відомих добровольчих батальйонів – «Айдар», «Азов», «Дніпро-1», «Донбас».

Серед найактивніших добровольців були представники Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Як мінімум, двоє з них загинули у вирії перших місяців війни: 12 червня – командир взводу 13-го батальйону територіальної оборони Чернігівської області капітан Олексій Коновалов, а на початку вересня – майор Євген Лоскот з 1-ї окремої танкової бригади. Останній потрапив в оточення і на покинутій фермі поблизу села Весела Гора Слов'яносербського району Луганської області прийняв свій останній бій. Коли закінчились набої, не бажаючи здаватися в полон, він підірвав себе гранатою [2]. Тіло героя було знайдене не відразу, тому наразі маємо три дати загибелі: на меморіальній дошці в Гончарівському – 5 вересня, у Вікіпедії – 7, на могилі й на сайті [1] – 9 вересня 2014 року. 2017 року Євгену Олександровичу Лоскоту посмертно було присвоєне звання Героя України.

Підтримували «свободівці» українських військових на фронті і як волонтери. Так, 24 серп-

ня 2014 року під час передавання гуманітарної допомоги на одному із блокпостів 13-го тербату під Дебальцевим під прицільний вогонь потрапили ніжинські волонтери. В результаті – два наскрізних кульових поранення отримав голова Ніжинської міської організації ВО «Свобода», на той момент голова Ніжинської райдержадміністрації, Ігор Смаль. Першу медичну допомогу йому надали в польовому госпіталі, згодом – в Артемівську (нині – Бахмут), далі лікування було продовжене в Ніжинській міській лікарні [3]. Слід відзначити, що ветерани АТО – члени цієї партії очолили й деякі ветеранські організації області. Так, Бахмацькою районною спілкою воїнів АТО у травні 2016 року керував депутат Бахмацької районної ради від ВО «Свобода» Володимир Брюховецький [4]. Багато зусиль до вшанування пам'яті загиблих та збереження пам'яті про війну докладає волонтер, член партії Олесь Реута, яка в 2015 році видала книжку «Ічнянці в АТО. “Сто бійців”», де зібрані спогади учасників АТО про їхню участь у визвольній війні українського народу проти російських окупантів у 2014–2015 рр. [5].

Загиблі громадяни України за місцем народження в межах України (станом на 05.07.2020 р.). Джерело – «Книга пам'яті полеглих за Україну».

Щодо чисельності уродженців Чернігівщини, які пішли боронити державу в добровільних підрозділах, то, за підрахунками автора, тільки в батальйоні «Азов» у різний час воювало 10–15 чернігівців та жителів області, як мінімум четверо – в «Айдарі», один – у добровольчому підрозділі ГУР МО України під командуванням Героя України Ігоря Гордійчука («Сумрак»), двоє – в Окремій добровільчій чоті «Карпатська Січ», яка діяла у складі 93-ї окремої механізованої бригади.

Воювали мешканці Чернігівщини й у формуваннях Національної гвардії. Зокрема, у складі 1-ї бригади оперативного призначення Північного оперативно-територіального об'єднання НГУ загинув уродженець с. Марківці Бобровицького району старший солдат контрактної служби Артем Ус.

Військовими підрозділами, які представляли та представляють саме Чернігівщину в АТО/ООС, є 13-й та 41-й батальйони територіальної оборони Чернігівської області, 1-а окрема – з 2017 р. Сіверська – танкова бригада, 5-й окремий полк зв'язку, 169-й навчальний центр СВУ «Десна». Є чернігівці й у багатьох інших підрозділах ЗСУ, НГУ, зведених загонах, про що дізнаємося серед іншого й з такого, на жаль, сумного джерела як Книга пам'яті.

Першу втрату Чернігівщина зазнала вже через два тижні після початку АТО. 28 квітня під час огляду інженерних загороджень периметру базового табору поблизу с. Кутузівка Добропільського району Донецької області підірвався на міні солдат-контрактник 95-ї окремої аеромобільної бригади Дмитро Куриленко родом із смт Ріпки. Від отриманих осколкових поранень дорогою до військово-медичного клінічного центру в Харкові він у гелікоптері помер. Остання, на момент написання матеріалу, – сталася 3 березня 2020 року. Тоді під час обстрілу в районі смт Зайцеве загинув старший сержант 13-го батальйону Володимир Черненко [6].

Серед територіальних добровольчих батальйонів Чернігівщину на фронті представляли два підрозділи: 13-й «Чернігів-1» та 41-й «Чернігів-2». Першим наприкінці квітня 2014 року почали формувати 13-й батальйон. До нього потрапили мешканці й районів, й обласного центру – приблизно порівну, а також чимало добровольців з Київської та Черкаської областей [7]. Як і багато інших новостворених формувань цього типу, батальйон у початкових планах командування не створювався як частина для ведення бойових дій. Завданнями «Чернігів-1» мали стати патрулювання доріг на сході України та планова робота на блокпостах. Але реалії початку війни перекреслили всі плани і батальйон брав участь у бойових діях на території Донбасу в найактивніший період війни: влітку 2014 року – на луганському напрямку та взимку 2015 року – на дебальцівському. Нині – це 13-й мотопіхотний батальйон 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського. Станом на 5 липня 2020 року в 2014–2020 роки батальйон зазнав 55 втрат, у тому числі – 3 молодші офіцери.

Другий, 41-й, батальйон територіальної оборони Чернігівської області почав формуватися на базі мобілізованих другої хвилі на початку травня 2014 року, коли 13-й батальйон уже перебував на Донбасі [8]. 9 червня 2014 року підрозділ відправили на передову. Спочатку це була Харківська область (зона АТО окрім Донецької та Луганської областей до 3 липня 2014 року включала в себе й частину Харківської області, тому що окупований Слов'янськ міститься дуже близько до Харківської області, яка час від часу потерпала від вилазок диверсійно-розвідувальних груп бойовиків). Поступово блокпости пересувалися вглиб Донбасу – під Горлівку та Дебальцеве. Завданням військовослужбовців був насамперед контроль прифронтової зони. Із початком Мінського перемир'я батальйон перекинули в Луганську область, у район Станиці Луганської, далі – під Волноваху. Після реорганізації на його базі був сформований батальйон охорони 27-ї реактивної артилерійської бригади. Станом на 5 липня 2020 року втрати батальйону становили 12 бійців, у тому числі – 2 офіцери [9].

Дмитро Куриленко (зліва) та Володимир Черненко – перший та останній загиблі на Донбасі уродженці Чернігівщини (станом на 5 липня 2020 р.).

Окремо варто згадати участь в АТО/ООС ветеранів війни в Афганістані. На Чернігівщині ветерани-афганці активно долучилися і до захисту Батьківщини на сході, і до волонтерського руху. Так, у бойових діях АТО брало участь 40 колишніх «афганців» з Чернігівської області, двоє з них – Олег Міхнюк (по смертю – Герой України, уродженець с. Мала Дівиця Прилуцького району) та Віктор Маслов (уродженець міста Прилуки) – загинули [12].

Більшість чернігівців потрапляла до військових формувань під час мобілізації. Оскільки кількісні дані та конкретне розподілення мобілізованих належать до секретної інформації, доступ до якої обмежений, цілісну картину про кількість мобілізованих мешканців області та місця їхньої служби скласти досить проблематично. Проте, окремі інтерв'ю представників комісаріату та відкрита інформація дозволяють вивести орієнтовні цифри. Так, за словами представників Чернігівського обласного військкомату, станом на 29 квітня 2016 року в Чернігівській області до війська було призвано 8146 осіб [10], поділ на мобілізованих та строковиків не відображений.

Певну інформацію про участь мешканців Чернігівщини у війні на Донбасі можна почерпнути з відомостей про отримання державних нагород військовими ЗСУ, які видавались Чернігівським обласним військкоматом. Так, за період з літа 2014 року до початку березня 2020 року було вручено: нагрудний знак начальника Генерального штабу «УЧАСНИК АТО» – 4669; відзнака Президента України «ЗА УЧАСТЬ В АТО» – 1467. Крім того, 120 учасників АТО було нагороджені орденами.

Мірилом участі у війні за незалежність України того чи іншого регіону є, на жаль, кількість загиблих. На сьогодні офіційного реєстру втрат особового складу фактично не існує, є декілька списків різного наповнення, у першу чергу – портал «Книга пам'яті полеглих за Україну». Що стосується Чернігівщини, то маємо таке видання, як «Книга пам'яті Чернігівської області «Герої Сіверського краю». Видана за кошти обласного бюджету в 2019 році ця книга зосереджена на втратах 2014–2015 років і, крім біографічних довідок на загиблих і померлих після демобілізації, містить спогади їхніх рідних, близьких та побратимів. Станом на березень 2020 року, за даними порталу «Книга пам'яті полеглих за Україну», в зоні проведення АТО загинуло 150 військовослужбовців, які народились на Чернігівщині [11], поховано в області – 169 осіб. Наразі є і інші дані. Так, прес-служба Чернігівської міської ради станом на 14 березня 2020 року говорить про 181 загиблого [13].

Величезну роботу з увічнення пам'яті про захисників України проводить Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського. Крім постійної рубрики на офіційній сторінці у соціальній мережі Facebook, де у день народження полеглих героїв розміщуються їхні життєписи, укладений паперовий варіант «Книги пам'яті». Цією незшитою книгою, яка існує в одному примірнику, можна скористатися у філії «Військово-історичний музей». Вона ведеться з 2014 року і за алфавітом прізвищ містить коротку інформацію – біографію й світлинку – про загиблих захисників незалежності України, які народилися або певний час жили на Чернігівщині, а також тих, хто з тих чи інших причин похований на території області. Книга постійно доповнюється новими іменами (на превеликий жаль) та новою інформацією стосовно вже відомих героїв, як-от: виправлення допущених помилок і неточностей, вшанування пам'яті і посмертні нагородження тощо. Поряд з книгою лежить зошит, у якому рідні, друзі, знайомі загиблих, просто відвідувачі, які мають інформацію, занотовують свої зауваження і побажання. Разом з матеріалами, які музей отримує з різноманітних джерел, цей зошит використовується для доповнення й редагування «Книги пам'яті», що триває постійно, і саме тому вона досі не видрукувана. Варто зауважити, що у музейній «Книзі пам'яті чернігівців, загиблих за Україну в АТО/ООС», йдеться як про бойові, так і про небойові втрати, а також про захисників України, які пішли з життя вже після демобілізації.

Щодо місця загибелі в ході відомих бойових операцій під час російсько-української війни можна говорити, про те, що більшість мешканців області загинули під час боїв на Луганщині влітку 2014 року та у Вуглегірську зимою 2015 року.

Таким чином, Чернігівщина, як регіон з не дуже великою за загальноукраїнськими мірками чисельністю населенням (на 1 лютого 2020 року всього 990,2 тисячі), при всіх хвилях мобілізації успішно постачає військовослужбовців до силових структур країни – у Збройні сили України, Національну гвардію та Державну прикордонну службу України. Мешканці області масово виконують обов'язок захисту Батьківщини в механізованих, мотопіхотних і танкових бригадах (переважно Оперативного командування «Північ»), аеромобільних військах, спецназі, а також у Нацгвардії й підрозділах МВС.

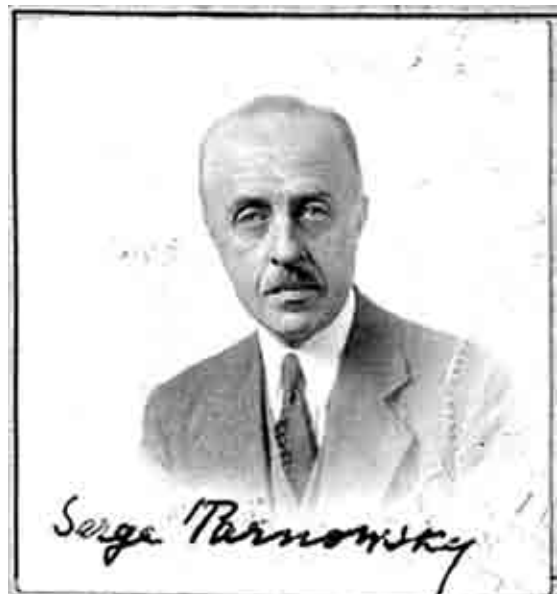
1. Книга пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс]: <http://memorybook.org.ua/index.htm>
2. Не бажаючи здаватися в полон, він підірвав себе гранатою та був добитий російськими терористами пострілом у голову. Капітан Євген Лоскот [Електронний ресурс]: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6752:ne-bazhayuchi-zdavatisya-v-polon-vin-pidirvav-sebe-granatoyu-ta-buv-dobitij-rosijskimi-teroristami-postrilom-u-golovu-kapitan-evgen-loskot&catid=33&Itemid=132
3. У зоні АТО поранено голову Ніжинської РДА свободівця Ігоря Смаля [Електронний ресурс]: <http://pik.cn.ua/41738/u-zoni-ato-poraneno-golovu-nizhinskoyi-rda-svobodivtsya-igorya-smalya/>
4. Спілку учасників АТО у Бахмачі очолив «свободівець» [Електронний ресурс]: <http://www.sknews.net/spilku-uchasnykiv-ato-u-bahmachi-ocholyv-svobodivets/>
5. На Чернігівщині презентували книгу «Ічнянці в АТО. Сто бійців» [Електронний ресурс]: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245061576&cat_id=244904002
6. В селі Мамекине Новгород-Сіверського району попрощались з воїном Володимиром Черненком [Електронний ресурс]: <https://suspilne.media/18298-v-seli-mamekine-novgorod-siverskogo-rajonu-poprosalis-z-voinom-volodimirom-cernenkom/>
7. Легендарні підрозділи української армії: 13-й батальйон територіальної оборони «Чернігів» [Електронний ресурс]: <https://cheline.com.ua/news/mens-club/legendarni-pidrozdi-ukrayinskoyi-armiyi-13-j-bataljon-teritorialnoyi-oboroni-chernigiv-12158>
8. Легендарні підрозділи української армії: 41-й батальйон територіальної оборони «Чернігів-2» [Електронний ресурс]: <https://cheline.com.ua/news/mens-club/legendarni-pidrozdi-ukrayinskoyi-armiyi-41-j-bataljon-teritorialnoyi-oboroni-chernigiv-2-22474>
9. Зведена таблиця загиблих Збройних сил України по підрозділах та військових званнях (станом на 01.03.2020 р.) [Електронний ресурс]: <http://memorybook.org.ua/indexfile/mou.htm#gsc.tab=0>
10. Проблеми з мобілізацією і закликом на Чернігівщині є, але вони вирішуються [Електронний ресурс]: http://zemlyaivolya.net/news/problemi_mobilizatsiyu_zaklikom_na_chernigivshchini_e.html
11. Загиблі громадяни України за місцем народження в межах України (станом на 01.03.2020 р.) [Електронний ресурс]: <http://memorybook.org.ua/indexfile/statbirth.htm#gsc.tab=0>
12. У Чернігові сотні людей вшанували пам'ять загиблих військових в Афганістані [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2877253-u-chernigovi-sotni-ludej-vsenuvali-pamat-zagiblih-vijskovih-v-afganistani.html>
13. У Чернігові відзначили День українського добровольця. [Електронний ресурс]: <https://cheline.com.ua/news/society/u-chernigovi-vidznachili-den-ukrayinskogo-dobrovoltsya-foto-206664>

САМОХІНА Н.

Сергій Тарновський: музикант двох континентів

Біля витоків вищої професійної музичної освіти в Україні стояв Сергій Володимирович Тарновський (1883–1976) – відомий педагог, викладацька діяльність якого тривала понад шістдесят років. Прекрасний музикант, один із фундаторів київської школи піаністів походив із славного роду відомих українських меценатів і громадських діячів Тарновських. Дідом Сергія був Андрій Петрович Тарновський (1816–1890)¹, двоюрідний брат Василя Васильовича Тарновського-старшого². Обидва народилися в селі Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцький район Чернігівської області), а згодом відзначилися у проведенні селянської реформи 1861 року. Андрій Петрович представляв у Чернігівському губернському комітеті по звільненню та облаштуванню побуту селян Козелецький повіт, де володів селом Озеряни з 1846 кріпаками. У цьому селі в 1852 році у нього народився син Володимир³. Після закінчення юридичного факультету Московського університету Володимир Андрійович поступив на службу. Працював членом Київського окружного суду, заступником та очільником цієї установи до 1912 року. Дійсний статський радник. Мав у власності 1315 десятин землі та маєток у селі Озеряни. На початку XX століття родина Тарновських мешкала у власній садибі в Києві на вулиці Ярославів Вал, 12⁴.

Сергій Володимирович народився 21 жовтня 1883 року і був другою дитиною в родині Володимира Андрійовича та Варвари Валеріанівни, уродженої Рукавишнікової⁵. У Сергія дуже рано виявилися музичні здібності, перші уроки гри на фортепіано йому надавав приватний вчитель. Подальшим навчанням сина опікувалася мати, яка мріяла, щоб він став музикантом. Професійну освіту можна було отримати в музичному училищі, історія якого бере початок з лютого 1868 року. Спочатку воно працювало в орендованому приміщенні купця Гладіна на вулиці Житомирській. Пізніше Міська дума узгодила будівництво власного приміщення для цього освітнього закладу в Музичному провулку. План, фасад та кошторис двоповерхової будівлі склав відомий київський архітектор Олександр Якович Шілле (1830–1897). Як зазначалося у звітах Київського відділення Російського музичного товариства, “он принял этот труд не по найму, а как художник, желающий со своей стороны высказать полное сочувствие к делу, служащему для развития искусства”⁶. Будівництво, яке тривало з 1873 до 1874 року, підтримали власним коштом по 100 рублів Д.М. Вайнштейн, І.М. Бродський та дядько в третій Сергія

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 39.

² Там же. – С. 36–37.

³ Там же. – С. 44.

⁴ Друг О.М., Малаков Д.М. Особняки Києва. – К., 2004. – С. 566.

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... – С. 46.

⁶ Зильберман Ю.А. Київське музичне училище. Нарис діяльності, 1868–1924 роки. Монографія. – К., 2012. – С. 46.

В.В. Тарновський – власник Качанівки Борзенського повіту Чернігівської губернії, згодом засновник Музею українських старожитностей в Чернігові, відомий громадський діяч та благодійник⁷.

4 жовтня 1894 року Варвара Валеріанівна Тарновська подала “прошение” на ім’я директора Київського музичного училища зарахувати її сина до класу Генріха Антоновича Бобинського (1861–1914), випускника Варшавської консерваторії⁸. На той час Г.А. Бобинський був вже відомим піаністом та композитором, мав певний педагогічний досвід – впродовж п’яти років викладав в училищі при Московському філармонічному товаристві, а 1893 року переїхав до Києва.

Юнак ставився до навчання сумлінно та наполегливо, про що свідчать оцінки в екзаменаційній книзі за 1900–1901 навчальний рік: “Специальность – пять, элементарная теория – три, сольфеджио 1 курса – пять, гармония 1 курса – пять, сольфеджио и гармония 2 курса – пять, история музыки – четыре”⁹. Паралельно він проходив курс навчання в Першій київській гімназії. Тієї ж весни 1901 року він отримав атестат, в якому зазначалося, що “дан сей аттестат зрелости Сергею Владимировичу Тарновскому православного вероисповедания, сыну дворянина, родившемуся в Харькове, обучавшемуся в Киевской I гимназии восемь лет и пробывшему один год в 8 классе в том, что во-первых, на основании наблюдений во все время обучения его в Киевской I гимназии поведение его было отличное, исправность в посещении и приготовлении уроков, а также в исполнении письменных работ хорошая, прилежание хорошее”¹⁰. Продовження освіти в училищі тривало ще два роки. Дирекція залучала учнів до участі в публічних концертах, які були платними для публіки. Відбирали тільки найбільш здібних та добре підготовлених, з-поміж інших неодноразово зустрічалося в афішах ім’я Сергія Тарновського. Він з успіхом виконував твори Й. Баха, А. Рубінштейна, Ф. Шопена, інших композиторів. 25 травня 1903 року в “Торжественном акте выпуска” в його виконанні звучали друга та третя частини фортепіанного концерту П.І. Чайковського сі-бемоль-мінор¹¹. С. Тарновський закінчив училище з атестатом першого ступеня для виконавців.

Восени того ж року відбувся дебют молодого піаніста, на якому був присутній Віктор Антонович Чечотт (1846–1917) – викладач історії музики та один з найвідоміших музичних критиків, статті якого публікувалися в багатьох столичних виданнях, таких, як “Музыкальное обозрение”, “Искусство”, “Баян”. Мабуть, Сергію Тарновському було приємно читати схвальну рецензію такого знаного фахівця в одній з київських газет, де зазначалося: “У сьогоднішньому зібранні... музичного товариства, присвяченому камерній музиці Чайковського, виступає молодий піаніст Сергій Тарновський... Тарновський виконує фортепіанну партію в тріо Чайковського... Такий блискучий дебют Тарновського дозволяє побачити в молодому піаністові майбутню віртуозну зірку першої величини”¹².

Дирекція Київського відділення Російського музичного товариства запрошувала молодих музикантів для участі у камерних концертах, які відбувалися в залі купецького зібрання в ранковий час щонеділі. Вхідна плата була більш ніж помірною, тому публіки збиралося достатньо. Камерні ранки 1903–1904 сезону присвятили десятиліттю від дня смерті Петра Ілліча Чайковського. В одному з концертів виступав і недавній випускник училища Сергій Тарновський, який прекрасно виконав один із фортепіанних творів класика. Схвальні відгуки отримав його виступ 17 лютого 1904 року, де він грав на користь поранених на Далекому Сході¹³. На той час Сергій вже був досить відомим у Києві піаністом. Як згадувала українська письменниця Зінаїда Павлівна

⁷ Там само. – 46.

⁸ Там само. – С. 113.

⁹ Там само. – С. 114.

¹⁰ Зильберман Ю.А., Смилянская Ю.В. Киевская симфония Владимира Горовица. – К., 2002. – С. 143.

¹¹ Зильберман Ю.А. Київське музичне училище... – С. 115.

¹² Друг О.М., Малаков Д. М. Особняки Києва... – С. 567.

¹³ Там само.

Тулуб (1890–1964), 1909 року під час підготовки до випускних екзаменів у гімназії дівчата часто приходили до свого класу, де обговорювали плани на майбутнє “или слушали музыку пианиста Тарновского, жившего против гимназии в особняке своих родителей. Тарновский тогда учился в С-Петербургской консерватории, но был уже выдающимся виртуозом”¹⁴.

Це був останній рік навчання Сергія в консерваторії, куди він поступив 1903 року. Його педагог – Ганна Миколаївна Єсіпова (1851–1914) представляла блискучу плеяду російських піаністів XIX століття. Впродовж двадцяти років вона з успіхом виступала в багатьох країнах світу. Раніше своїми концертами за кордоном уславився тільки Антон Рубінштейн, який, до речі, визнавав великий талант Г. Єсіпової. 1893 року Ганна Миколаївна стала викладачем, а згодом професором С-Петербурзької консерваторії, створила власну фортепіанну школу, продовжуючи тим самим найкращі традиції видатних педагогів. Навчатися у неї було мрією будь-якого молодого піаніста. Вона прагнула не тільки вдосконалити техніку гри, а і розкрити творчу індивідуальність кожного зі своїх студентів, сприяла вихованню загальної музичної культури та артистизму. За її щоденниковими записами дослідники педагогічної діяльності Г.М. Єсіпової підраховували, що вона підготувала 262 піаністи, серед найбільш талановитих вказується і С.В. Тарновський¹⁵.

Сергій блискуче здав випускні екзамени, був нагороджений золотою медаллю і отримав премію імені Антона Рубінштейна, про яку згадував Натан Миронович Мільштейн (1902–1992), на той час молодий талановитий скрипаль, який у подальшому зробив блискучу виконавську кар’єру в США: “Сама награда представляла собой рояль из чудесного красного дерева со специальной табличкой, который я видел в доме Тарновского”¹⁶. Отримавши вищу професійну освіту, Сергій Володимирович викладав в Одеському музичному училищі, виступав з концертами в багатьох містах Росії та Європи.

Третього листопада 1913 року відбулося офіційне відкриття Київської консерваторії на базі музичного училища. Цьому передувала багаторічна підготовча робота музично-професійної еліти України та сприяння Сергія Васильовича Рахманінова, на той час інспектора Російського музичного товариства. З першого навчального року заклад очолив Рейнгольд Моріцович Глієр (1875–1956), випускник Київського музичного училища та Московської консерваторії. Головним завданням він вважав формування педагогічного колективу шляхом залучення молодих музикантів, випускників С-Петербурзької та Московської консерваторій. Серед інших на посаду викладача фортепіанного відділення запросили Сергія Тарновського, з яким дирекція підписала контракт 1 вересня 1914 року¹⁷.

У перший навчальний рік прийняли 861 учня віком від 9 до 35 років. Студенти її були різних соціальних станів, які мали можливість сплачувати за навчання від 150 до 200 золотих рублів на рік, оскільки державна субсидія становила мізерну суму – всього 10.000 рублів¹⁸. У подальшому на перший курс набирали від 200 до 250 студентів, з яких закінчували повний курс тільки до тридцяти найбільш старанних та наполегливих. У класі Сергія Володимировича навчалося 32 учні¹⁹. Серед його вихованців у різний час були всесвітньо відомий піаніст-виртуоз Володимир Горовиць (1903–1989), акомпаніатор знаменитого російського скрипаля Давида Ойстраха Володимир Ямпольський (1905–1965), композитор, диригент, піаніст Данило Покрасс (1905–1954). В період формування вищої музичної освіти в Україні С. Тарновський зробив значний внесок у викладання такого предмета, як практика художнього акомпанементу, що визнають і сучасні фахівці Київської консерваторії.

¹⁴ Тулуб З. Моя жизнь. – К., 2012. – С. 237.

¹⁵ Сухова Л.Г. Традиции А.Н. Есиповой в контексте современной музыкальной педагогики //Современные проблемы науки и образования (РФ). – 2014. – № 6.

¹⁶ Зильберман Ю.А., Смилянская Ю.В. Киевская симфония Владимира Горовица. – Мюнхен, 2019 //Режим доступу: [https://books/google.com](https://books.google.com)

¹⁷ Спир-Кревская А. Р. М. Глиэр – директор Киевской консерватории //Київське музикознавство. – 2016. – № 52. – с.78.

¹⁸ Академія музичної еліти України. – К., 2004 – С. 63.

¹⁹ Там само. – С. 63.

Разом з іншими викладачами консерваторії С. Тарновський брав активну участь у публічних концертах, про що згадував Олександр Олександрович Каневцев (1870–1929), музичний критик газети “Киевлянин”: “В качестве исполнителя сонаты и фортепианной партии в трио выступил молодой пианист Сергей Владимирович Тарновский, вошедший с начала текущего учебного года в состав преподавателей консерватории. Сергей Тарновский, музыкант довольно чуткий, умеющий дать круглый звук, владеющий приличной техникой, сделал все от себя зависящее, чтобы представить пьесу в надлежащем виде. С большим вкусом сыграл Тарновский на *bis* три мелкие пьески Рубинштейна, среди которых особенно выделялась прекрасно исполненная Баркаролла *g-moll*”²⁰.

Тяжким випробуванням для викладачів та студентів консерваторії став період з 1917 до 1920 року, коли в Києві неодноразово відбувалася зміна влади. Дирекції доводилося постійно звертатися до представників керівних органів з проханням звільнити учнів від призову до армії та повернути націоналізоване житло викладачам. Одним із постраждалих виявився Сергій Володимирович Тарновський. Під час своєї літньої відпустки він перебував у Криму на гастролях, де захворів на тиф, тому не зміг вчасно повернутися до Києва. Його помешкання за адресою вул. Хрещатик, 25 було реквізовано. Відділ комунального господарства опечатав його майно як втікача-буржуя, а саме: рояль фабрики Шредера, ноти, книги, чотири ящики з особистими речами, диван та три крісла²¹. З цього приводу 1 березня 1920 року дирекція консерваторії надіслала листа до міського відділу житлового господарства, в якому вказувала: “Рассматривать Тарновского, преподавателя консерватории, члена профсоюза сценических деятелей, как буржуя, не представляется никакой возможности, так как он живет исключительно на свой трудовой заработок, не имеет решительно никакой собственности, кроме самого необходимого для жизни артистической и педагогической деятельности. Уехал Тарновский в отпуск в начале сентября с целью совершить концертную поездку и не его вина, что ему до сих пор не удастся вернуться в Киев. По частным сведениям сейчас он находится в Ростове и вернется в Киев для исполнения своих обязанностей, как только явится к тому малейшая возможность. Опираясь на все вышеизложенное, консерватория ходатайствует о снятии печатей с имущества Тарновского, считая, что реквизиция его незначительного имущества явилась бы явным нарушением прав труженика, живущего далеко не легким трудом одного из представителей Государственной консерватории, члены которой принимают деятельное участие в культурно-просветительной работе Советского правительства. Консерватория категорически протестует против всяческого причисления кого бы то ни было из ее сотрудников к буржуазному классу”²². В Київській консерваторії С. Тарновський прослужив чотирнадцять років, став професором, деканом фортепіанного факультету.

*Афіша сольного концерту С. Тарновського.
Бехштайн Холл, Лондон. 1911 р.*

²⁰ Зильберман Ю.А., Смилянская Ю.В. Киевская симфония Владимира Горовица. – К., 2002. – С. 272.

²¹ Зильберман Ю.А. Київське музичне училище... – С. 199.

²² Там само. – С. 200.

Досить плідною була і його концертна діяльність. У Києві народився і став популярним його виконавський дует з професором Михайлом Гавриловичем Ерденком (1885–1940). Про один із концертів, які відбувалися в Маріуполі, повідомлялося, що травневим вечором 1917 року в театрі братів Яковенченків публіка із захопленням сприймала гру віртуозного скрипаля Михайла Ерденка, якому акомпанував відомий піаніст Сергій Тарновський. У рецензії відзначалося, що успіху концерту значною мірою сприяла майстерність піаніста Тарновського²³. Музиканти неодноразово виступали разом і у Києві в 1920-х роках. Відомо, що 9 липня 1922 року на концерті у Пролетарському саду Сергій Тарновський грав твори П.І. Чайковського та акомпанував Михайлу Ерденку²⁴. До речі, цього скрипаля, випускника консерваторії, чернігівці мали можливість слухати ще 23 жовтня 1911 року на концерті в залі Дворянського зібрання²⁵.

В 1920-ті роки, незважаючи на революційні потрясіння і важкі економічні умови, Київ залишався центром музично-театрального життя України. Відкривалися нові театри, створювалися художні колективи, відбувалися гастролі видатних музикантів. Згадував тогочасний Київ і Натан Мільштейн: “Зимой 1921 года я дал два концерта в Киеве, аккомпанировал мне Сергей Тарновский”²⁶.

Популярністю в Києві користувалися твори французьких композиторів-імпресіоністів К. Дебюссі, М. Равеля. Музика звучала у виконанні відомих піаністів – викладачів консерваторії Григорія Беклемішева, Генріха Нейгауза, Сергія Тарновського, сольне виконання останнього високо оцінив відомий критик та композитор Микола Антонович Шипович (1881–1944)²⁷, який був дуже помітною фігурою в музичних колах, ретельно відстежував професійне зростання виконавців, відкривав нові таланти. Наш видатний земляк композитор Левко Миколайович Ревуцький (1889–1977) зазначав: “Через перо Шиповича пройшло все музичне життя Києва того часу”²⁸.

25 серпня 1927 року до Києва приїхав знаний композитор та диригент Олександр Костянтинович Глазунов (1865–1936). Разом з ним прибула і його вихованка Олена Гаврилова – молода піаністка, випускниця С-Петербурзької консерваторії. Відомо, що гостей зустрічали скрипаль Йосип Розенфельд та піаніст Сергій Тарновський²⁹. Концерт відбувся в Київському оперному театрі і став знаковою подією для міста. Диригував композитор. Олена Гаврилова вразила бездоганною майстерністю не тільки публіку, а і знаних фахівців, таких як Володимир В’ячеславович Пухальський (1848–1933) – один із видатних піаністів та педагогів того часу, багаторічний директор музичного училища, з 1925 року – викладач Музично-драматичного інституту імені Миколи Лисенка. В листі до свого учня, професора С-Петербурзької консерваторії Леоніда Володимировича Ніколаєва (1878–1942), по класу якого 1924 року закінчила консерваторію О. Гаврилова, він поділився враженнями від концерту: “Ее вызывали множество раз. Безукоризненная посадка, свобода и пластичность движения рук, красивый и полный тон, изящество в закруглениях фраз, математичность в Pitordano, вкус – все это не оставляет желать лучшего. Превосходная и академическая игра”³⁰. Мабуть, в захопленні від цього концерту та талановитої артистки був і Сергій Тарновський.

Олена Михайлівна Гаврилова (1905–1999) почала серйозно займатися музикою за порадою О.К. Глазунова, якого добре знала з дитинства, адже її мати Ольга Миколаївна працювала у нього

²³ Приазовский рабочий (Мариуполь). – 2020. – 8 мая.

²⁴ Зильберман Ю.А. Київське музичне училище. Нарис діяльності. 1868–1924 роки. – К., 2012. – С. 210.

²⁵ Черниговское слово. – 1911. – 21 октября (№ 1411).

²⁶ Зильберман Ю.А. Горовиц был мне как брат. – К., 2016. – С. 38.

²⁷ Кушнірук О. Левко Ревуцький та імпресіонізм //Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2015. – С. 107.

²⁸ Там само.

²⁹ Зильберман Ю.А. Горовиц был мне как брат... – С. 36.

³⁰ Там же. – С. 36.

економкою, а згодом стала дружиною композитора. Не маючи власних дітей, Олександр Костянтинівич опікувався дівчиною, позитивно впливав на виконавську манеру обдарованої піаністки. Один із своїх творів – Ідилію для фортепіано – він присвятив “Леночке Гавриловой”³¹. У лютому наступного, 1928, року Сергій Тарновський та Олена Гаврилова одружилися, а у квітні разом емігрували до Франції³².

Набагато пізніше у своїх спогадах “Мой отец Александр Глазунов” Олена Тарновська згадувала: “В 1928 году отец выехал в Вену для участия в международном жюри конкурса на окончание Симфонии h-moll Шуберта, в связи со 100-летием со дня смерти композитора. Вместе с ним выехала мамочка – Ольга Николаевна Глазунова (Гаврилова). В это время я была уже за границей вместе со своим первым супругом, пианистом С.В. Тарновским, бывшим профессором Киевской консерватории. Родители из Вены выехали в Прагу, далее в Дрезден, Лейпциг и наконец оказались в санатории в замке Хорнегг (Hornegg) в Гундельсхайме, где Александр Константинович проходил месячный курс лечения”³³. Про це згадував і директор київської консерваторії професор Костянтин Миколайович Михайлов (1882–1961), уродженець міста Кролевець Чернігівської губернії (нині – Сумська область): “Осенью 1928 года я получил с одного из курортов от Глазунова письмо и фотографию, на которой Глазунов и Тарновский с женами, во время утреннего завтрака на веранде санатория”³⁴.

В еміграції Олена присвятила себе концертній діяльності. Вже перший її виступ у грудні 1928 року в Парижі отримав схвальні відгуки. Сольні виступи з оркестром, яким диригував О.К. Глазунов, відбулися в багатьох європейських країнах. У листопаді 1931 року вона виконала Другий фортепіанний концерт Глазунова в Музичному клубі Лондона, за другим роялем грав автор. Основний репертуар Олени складали твори О. Глазунова. Разом з ним вона брала участь у концертах під час гастрольних подорожей європейськими містами. Схвальну рецензію вмістила одна з іспанських газет: “Чрезвычайно трудная фортепианная партия Второго концерта была интерпретирована Глазуновой – молодой, но уже знаменитой артисткой. Ее исполнение было блестящим и вызвало горячие аплодисменты аудитории”³⁵. Італійська преса відзначала блискучу виконавську майстерність та бездоганну техніку гри “очаровательной дочери композитора”³⁶. 1936 року, за місяць до смерті, він офіційно удочерив її і дав своє прізвище.

Сергій Володимирович Тарновський в цей період перебував у Сполучених Штатах Америки, куди виїхав 1930 року в пошуках роботи. З дружиною була домовленість про її переїзд, коли він облаштується. Але цього не сталося, вони жили окремо, офіційно подружжя розлучилося 1936 року.

12 березня 1930 року в Нью-Йорку Сергій Володимирович зустрів свого зіркового учня, теж киянина, Володимира Самійловича Горовиця (1903–1989), концерти якого мали великий успіх. Згадавши юність, він написав про свого вчителя: “Я учился у Сергея Тарновского с 12 до 16 лет в Киевской консерватории. И я благодарен ему за все, чему научился у него технически и музыкально”,³⁷ – чим посприяв тому увійти в музичні кола Америки.

Тарновський став викладачем музичної школи при Чиказькому університеті, водночас продовжував і концертну діяльність. Крім сольних концертів, в 1940-х роках акомпанував відомій

³¹ Проскурина И.Ю. О жизни Ольги Николаевны Глазуновой //Режим доступу: <https://glazunovcons.ru>

³² Рыжкова Н.А. Письма Александра Глазунова к дочери //Сборник научных статей Санкт-Петербургской консерватории. – СПб., 2002. – С. 229.

³³ Электронный ресурс: <http://newmuz.narod.ru>

³⁴ Зильберман Ю.А. Горовиц был мне как брат... – С. 37.

³⁵ Рыжкова Н.А. Письма Александра Глазунова к дочери... – С. 230.

³⁶ Там же. – С. 230.

³⁷ Зильберман Ю.А. Русская корреспонденция В. Горовица в архиве Йельского университета. – Мюнхен, 2019. – С. 120.

співачці Марії Михайлівні Куренко (1890–1980), колишній примі Київського оперного театру. Музикознавці вважали її найкращою з виконавиць романсів П.І. Чайковського за кордоном. Під акомпанемент Тарновського вона записала дві платівки в Нью-Йорку.

Отримавши американське громадянство, піаніст одружився зі своєю ученицею Максим Матлавиш. Вони переїхали до Каліфорнії, де Сергій Володимирович став одним з найбільш затребуваних педагогів. Невдовзі, зі смертю дружини, якій було лише сорок п'ять років, подружнє життя обірвалося, Тарновський залишився самотнім і знаходив розраду тільки в колі своїх учнів.

Зустрічі з Володимиром Горовицем були епізодичними, і як зазначав американський музичний критик Девід Дюбаль, їхні відносини коливалися “от близкой горячей дружбы до прохладных”³⁸, а одного разу Горовиць навіть ледь не вигнав Тарновського зі своєї гримерної, коли той намагався висловити піаністу критичні зауваження.

1965 року, після одного із тріумфальних концертів, В. Горовиць згадав колишнього вчителя і привітав його з днем народження телеграмою. Це настільки розчулило Тарновського, що у відповідь він написав: “Я не знаю достаточно подходящих слов, чтобы выразить Вам и Вашей супруге мою глубокую благодарность за Вашу телеграмму в день моего рождения. Я также был невыразимо счастлив, читая рецензии о Вашем последнем концерте. Желаю Вам от всей души продлить выступления на многие годы... Искренне преданный и любящий Вас Сергей Тарновский”³⁹.

Остання зустріч вчителя та учня відбулася на початку 1976 року. На 22 лютого було призначено виступ Володимира Горовиця в новому концертному залі Посольського коледжу міста Пасадени. Дізнавшись про подію за місяць, Сергій Володимирович обговорював це зі своїм знаменитим американським учнем Орасіо Гутьєрресом, лауреатом IV Міжнародного конкурсу імені П.І. Чайковського 1970 року. І хоча йому йшов вже дев'яносто третій рік, вирішив поїхати на концерт. Зустріч із Горовицем була дуже теплою і зворушливою. Вони обнялися, схвилюваний Маєстро представив присутнім Тарновського: “Это единственный оставшийся в живых человек, который знал мою семью”⁴⁰. Давні знайомі довго спілкувалися спочатку англійською, потім перейшли на російську мову. Тарновський повернувся додому щасливий, сповнений незабутніх вражень. Наступного дня Володимир Самійлович зателефонував своєму вчителю, щоб домовитися про наступну зустріч, але стан здоров'я Сергія Володимировича різко погіршився, а через місяць його не стало. Він помер 22 березня 1976 року в місті Лос-Анджелесі. Отримавши сумну звістку, Горовиць написав листа лікарю та близькому другу Сергія Володимировича, висловив співчуття і зауважив, що останні дні вчителя стануть для нього прикладом мужності.

Сергій Володимирович Тарновський залишив по собі пам'ять як видатний український і американський піаніст, прекрасний акомпаніатор та педагог, якого згадують сучасні фахівці. Він був достойним представником знаменитого роду Тарновських, де панувала любов до мистецтва, яка сприяла розвитку національної культури.

³⁸ Зильберман Ю.А., Смилянская Ю.В. Киевская симфония Владимира Горовица... – С. 284.

³⁹ Зильберман Ю.А. Русская корреспонденция Владимира Горовица в архиве Йельского университета. – Мюнхен, 2019. – С. 121.

⁴⁰ Там же. – С. 122.

СЕРГЄЄВА С.

**Іван Леонідович Вахгаузен.
Доля колишнього музейного фотографа**

Вивчаючи тему репресій, іноді здається, що в Україні у передвоєнне десятиліття не залишилося жодної людини, родини, підприємства або установи, які б не потрапили у жорна компартійно-каральної системи. Репресії, безперервні партійні чистки та перевірки закладів різного профілю і рівня, коли з них «вимітали» всі, вільнодумні або інакше мислячі працівники, були звичайною справою, та й то лише у першій половині 1930-х років. У другій їх половині непокірних масово розстрілювали або відправляли у табори.

Не оминули пильні партійці своєю увагою й Чернігівський державний історичний музей. Чергова перевірка районною партійною комісією ідеологічного стану музею в червні 1931 року виявила, що, хоча музей і проводив наукову і громадську роботу, в установі мало застосовувалися «соціалістичні методи роботи», були нарікання й на соціальне походження працівників¹. В результаті директора музею М.Г. Вайнштейна звільнили з посади. Завідуючий відділом археології П.І. Смолічев вимушений був залишити музей та перейти на постійну роботу до державного музею Дніпробуду, а через два роки його в адміністративному порядку вислали до Середньої Азії. У вересні 1934 року «за протаскивание контрреволюционных буржуазных и буржуазно-националистических теорий и пропагандирование троцкизма в экспозиции музея» був звільнений завідуючий відділом первісного суспільства і феодалізму С.Г. Баран-Бутович². Тоді ж, на початку 1930-х років, пішов з установи музейний фотограф І.Л. Вахгаузен, якому доля підготувала випробування у майбутньому.

І.Л. Вахгаузен. 1930-і роки.

Іван Леонідович Вахгаузен з'явився на світ у 1892 році в Житомирі, а на початку ХХ ст. разом з батьками переїхав до міста над Десною. Родина оселилася на Лісковичі. Батько – Леонід Фердинандович Вахгаузен, бухгалтер Чернігівської казенної палати, почесний громадянин Чернігова, помер у 1918 році. Мати – Марія Василівна Афончикова, у 1930-х роках мешкала в м. Острог на Рівненщині. Таким чином, «русский» за паспортом Іван Леонідович мав німецьке коріння та прізвище. В 1913 році він закінчив Чернігівську чоловічу гімназію³ і вступив на юридичний факультет Київського університету, однак революційні події 1917 року змусили його залишити навчання після третього курсу.

Повернувшись до Чернігова, Іван влаштувався працювати в Музей українських старожитностей В.В. Тарновського на посаду секретаря-бухгалтера⁴. Весь свій вільний час присвячував малюванню, до якого мав великі здібності. За натурою був дуже активною людиною. Як художник-аматор увійшов до складу Чернігівського художнього товариства, створеного в губернському центрі в 1916 році. Йому пощастило спілкуватися і працювати з такими митцями, як Михайло Жук, Борис Пилипенко, Іван Рашевський, Пилип Чирко та інші⁵. У 1921 та 1925 роках притягувався до суду за підробку документів та хабар, але обидва рази був виправданий. З другої половини 1920-х років І.Л. Вахгаузен працював музейним фотографом. Є відомості, що разом зі П.І. Смолічевим, С.Г. Баран-Бутовичем, Т.М. Головинською у травні–листопаді

1928 року працював на археологічних розкопках території Дніпробуду⁶. В 1930-ому долучився до видання брошури С. Баран-Бутовича «Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій», в якій було вміщено дві його світлини: ікона Єлецької Божої матері (фрагмент) та будинок Чернігівського державного музею. З 1932 до 1940 року Іван Леонідович обіймав посаду фотоцинкаграфа в обласній державній друкарні.

Своїєї родини не мав. Як і раніше, у вільний час займався живописом. Дуже товариський, Вахгаузен охоче спілкувався з друзями, знайомими, сусідами чи то у власній квартирі (з 1936 року він мешкав на Лісовиці за адресою: провулок Урицького, 26 /е), чи то на природі, чи то в гостях. Спілкувався з колегами і на роботі, виступав на виробничих нарадах.

Вечорами, коли у міському парку на Валу збиралися чернігівські художники та фотографи – І. Вахгаузен, В. Зенченко, М. Беляєв (декоратор театру), М. Ложечников (художник музею), К. Шевчук, І. Зайцев – розмови про мистецтво часто переходили на політичні теми, які зазвичай закінчувалися критикою заходів партії та уряду. З цієї компанії Іван Вахгаузен товаришував лише з Костянтином Шевчуком, інспектором-ревізором Чернігівського відділення держбанку та Іваном Зайцевим, фотографом дитячої технічної станції, з якими зростав на Лісовиці, з іншими – лише приятелював. Так, за свідченнями Вахгаузена, раніше з художником Валентином Зенченком у нього були товариські стосунки, але в 1937 році, після 15-тирічної перерви, коли він знову почав займатися живописом і полемізувати із Зенченком щодо мистецьких тем, останній його «відверто зненавидів»⁷. Ті постійні розмови про життя країни, в яких лунали критичні зауваження та думки стосовно соціальних, політичних, військових питань, і стали причиною арешту І.Л. Вахгаузена у листопаді 1940 року.

На жаль, залишається загадкою хто саме доніс на Вахгаузена. Можливо, органам НКВС не сподобалось німецьке прізвище Івана Леонідовича? Про це можна лише здогадуватися. Як би там не було, попередження відомого плаката часів «будівництва соціалізму» «Не болтай» щодо гарантованих свобод слова, друку, зборів та мітингів, вуличних ходів та демонстрацій (Конституція СРСР 1936 р., ст. 125) не було взято до уваги нашим героєм. 1 листопада 1940

року Леонід Іванович Вахгаузен опинився у в'язниці. В постанові на арешт, санкціонований прокурором області, йшлося, що І.Л. Вахгаузен вороже налаштований проти радянської влади і проводить серед робітників друкарні та жителів Чернігова агітацію проти заходів партії та органів влади, розповсюджує чутки про важке життя та роботу в Радянському Союзі, зводить наклепи на Червону армію та її командирів, ідеалізує Гітлера, який захопить всю Європу, в тому числі СРСР⁸.

Наступного дня в Чернігівському обласному управлінні НКВС на І.Л. Вахгаузена була заведена кримінальна справа, яка і досі зберігається в Галузевому архіві Служби безпеки України по Чернігівській області. Справа нараховує 86 аркушів і має крайні дати: 2 листопада 1940 року – 18 липня 1991 року (час реабілітації Івана Леонідовича). Вона дозволяє ознайомитися з протоколами обшуку і допитів заарештованого, описом його майна і «власноручними показами» на 18 сторінках, протоколами допитів свідків і засідання Чернігівського обласного суду, вироком тощо.

У «показах» від 13 листопада 1940 року⁹ заарештований рішуче стверджував, що антирадянської діяльності він за собою не знає, політикою, як такою, ніколи не займався ані до революції, ані після, ніколи не належав до жодної політичної партії або групи, тим більше не брав участі в діяльності жодної антирадянської організації; з 1915 року був найманим працівником, а своє дозвілля присвячував живопису та літературі. Єдине в чому вважав себе винним, це – обивательські розмови, в які втягувався під час спілкування з товаришами, колегами або сусідами і які, інколи, підтримував. З іншого боку, він вважав, що свобода слова, «дарована» Конституцією СРСР, дозволяла критично ставитися до того, що відбувається навкруги, та висловлювати це вголос.

Крім розмов з товаришами та колегами по роботі, Іван Вахгаузен кілька разів на виробничих зборах різко критикував керівництво друкарні та редакції обласної газети. Називав ці збори «говорильня», бо питання та проблеми, які на них вирішувалися, потім ані адміністрацією друкарні, ані редакцією газети не виконувались, що погано, на думку Вахгаузена, позначалося на виробництві; відверто говорив, що керівництво не дотримувалося накресленої XVII з'їздом лінії партії – керувати процесом роботи не з кабінету, а безпосередньо вивчаючи виробництво – та аж ніяк не думав, що така критика розглядатиметься як антирадянська.

Зізнавався Іван Леонідович і у тому, що іноді різко виступав на зборах художників в обласному відділі у справах мистецтв, наприклад: у 1939 році виступив з критикою бездіяльності відділу. Зокрема згадав і той факт, що ще в 1912 році група юнаків, зібравши по три карбованці, з великими труднощами зареєструвала в канцелярії губернатора статут Чернігівської організації художників, а потім наполегливо працювала й щороку влаштовувала виставки. Натомість сьогодні, коли партія та уряд надали ідеологічну та матеріальну підтримку розвитку мистецтва і залученню до нього широких верств народу, обласний відділ мистецтв на чолі з тов. Гуменюком нічого не робить задля реалізації цієї ідеї. Це протиставлення «старого» і «нового» чиновником, на думку Вахгаузена, тлумачи-

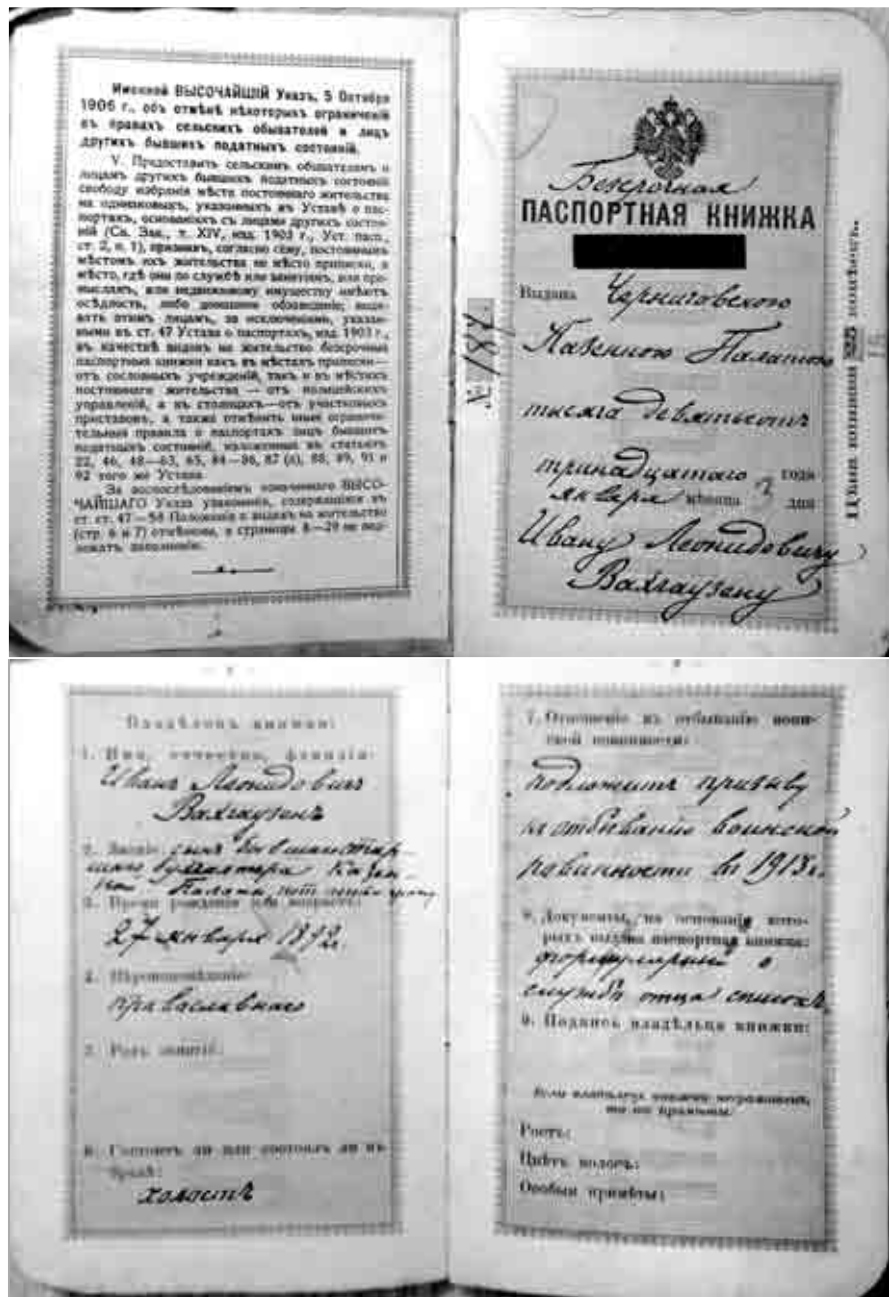

лося як антирадянська агітація. Коли наступного року посаду завідуючого відділом мистецтв обійняв Гурін, Вахгаузен пішов до нього на прийом та знову почав критикувати роботу відділу, на що новий керівник посміхнувся та, поплескавши критика по плечу, сказав, що, мовляв, «нічого, нічого такі критики нам і потрібні, ми з вами будемо чудово працювати». А потім була копітка підготовка до нової художньої виставки, задля якої був проведений семінар, де учасники писали картини на хвилюючу багатьох тематику – оборонну.

Спілкування ж із робітниками друкарні зводилися, зазвичай, до скарг та незадоволення існуючим постачанням робітників продуктами харчування та предметами широкого вжитку. Частіше за все розмови велися з травильником цеху Й.М. Ароновим. Говорили, зокрема, про те, що життя стає все гірше і гірше. Наприклад: щодо себе Вахгаузен наголошував, що він – одинак, який має мінімальні потреби, не зміг зібрати десять тисяч рублів для здійснення своєї мрії залишити роботу і зайнятися живописом, бо курс рубля весь час падав. Жалівся, що з накопичених чотирьох тисяч рублів на поточний 1940-й рік у нього нічого не залишилось, позаяк приблизно з 1936 року почав витратити заощадження на нагальні потреби. Звертав увагу, що у країні нормально постачаються лише три міста – Москва, Ленінград та Київ, а якщо б з Чернігова менше вивозили до Москви продуктів, то і тут би все було¹⁰. Критикував несправедливий розподіл продовольства, наголошував, що робітники взагалі його не отримують, бо не мають можливості стояти в довжелезних чергах, вважав за потрібне запровадити карткову систему, як це робилося з хлібом.

З початком війни в Європі, долучився до обговорення міжнародних подій. Основна думка, яку неодноразово висловлював Вахгаузен, полягала в тому, що Гітлер – авантюрист, яким свого часу був і Вільгельм, і що закінчиться його похід так само.

Особливо багато розмов про мистецтво, міжнародну та внутрішню політику було з другом дитинства К.Г. Шевчуком. Зокрема, після радянсько-польської та радянсько-фінської воєн друзі говорили про відсут-

У С С Р

МИНИСТЕРСТВО ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

УЧТЕНО в 1991 году

УЧТЕНО в 1962 году

ДЕЛО № 12999

По обвинению Вахгаузена Ивана
Леонидовича по ст. 54-10 п. 1 УК УССР

Начато 2. ноября 19 40 г. В Одесс. томах

Окончено 18. июля 19 91 г. Том №

После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу настоящее дело подлежит немедленному возвращению в _____

(указать название органа МГБ)

К делу должна быть приобщена копия приговора.

ОСНОВАНИЕ: Приказ НКВД, Прокуратуры и НКЮ Союза ССР № 00359 от 10/IV 1939 г.

Архив № **2527**

Сдано в архив **П-14592**

Передача находящихся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в другие отделы или органы МГБ, хотя бы и временно, производится исключительно через _____

(название учетного аппарата)

Передача следственного дела оформляется постановлением, утвержденным начальником соответствующего управления МГБ или его заместителем.

РОЗСЕКРЕТ
АКТ № 19
ВІД 30.08.2010
ПР-КРСЮ

ність у радянських вояків ручної автоматичної зброї, теплого одягу, навичок лижного спорту. Ці розмови були навіяні враженнями від розповідей учасників радянсько-фінської війни – співробітників друкарні П.Ф. Милиці, Й.М. Аронова, інших робітників. Повернувшись до праці влітку 1940 року, вони стверджували, що у фінській армії краще озброєння, вона краще навчена, мобільніша, має багато стрільків-снайперів, налаштована патріотичніше ніж Червона армія¹¹.

Жваво обговорювали друзі й указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ» і дійшли думки, що указ спрямований проти особистих інтересів працюючих і не відповідає задекларованій вільній праці в СРСР, закріпленій Конституцією, а запровадження 8-мигодинного робочого дня (з одним вихідним у неділю) розглядали як обмеження робітників та службовців у вільному часі, який можна було б використати на власний розсуд. За цією ж постановою знижувалися розцінки на різні види робіт, а відповідно – і заробітна платня в цілому, що також не залишилося поза увагою Івана Леонідовича й обговорення у колективі друкарні¹². Всі ті розмови, на переконання Вахгаузена, носили винятково обивательський характер і не свідчили про будь-які ворожі або шкідницькі настрої, а обурювала співрозмовників не сама влада та її дії, а важкі часи, які їм доводилося переживати.

Зі слідчої справи І.Л. Вахгаузена дізнаємося, що допитували заарештованого приблизно раз на тиждень. Поступово змінювався характер відповідей. Якщо на перших допитах (2, 5 листопада 1940 року) та у «власних свідченнях» (13 листопада) Іван Леонідович рішуче відкидає всілякі звинувачення в антирадянських розмовах, то вже наприкінці листопада він слухняно, слідом за слідчим, характеризує свої критичні розмови як антирадянську агітацію. Слідство цікавило все, до останнього нелояльного зауваження щодо повсякденного життя, поглядів на нові постанови та заходи партії й уряду, всі деталі того, хто кому що сказав. При цьому заарештованому треба було згадати всі розмови і нічого не випустити з уваги. Так, наприклад: під час допиту 7 грудня 1940 року у слідчого лейтенанта держбезпеки Тertiшника виникло питання: «Робітники яких іноземних місій, або консульств відвідували Чернігівський музей в той час, коли Вахгаузен працював у ньому фотографом, з якою метою?». Івану Леонідовичу прийшлося згадувати події понад десятирічної давнини: тодішній директор музею М.Г. Вайнштейн розповідав йому про те, що з Києва до музею приїжджав німецький консул з дочкою, яка дуже добре розмовляла українською мовою, а завідувач археологічного відділу музею П.І. Смолічев – про перебування в музеї делегації археологів зі скандинавських країн¹³.

Цікавили слідство і розмови Вахгаузена із сусідами, у першу чергу, з Михайлом Шевченком, якому наш герой розповідав, зокрема, про переваги життя в дореволюційній Росії, коли рубль був стабільним і коштував дорого: «Зато вы имеете счастливую и радостную жизнь», – іронічно повторював він¹⁴. Говорив також, що окремі публікації в газетах не відповідають дійсності і дуже часто неправдиві.

Таким чином, перед нами постає волелюбна, критично мисляча, освічена, хоча і трохи наївна людина, яка мала особисту думку, власний погляд на мистецтво й ті процеси, що відбувались навкруги. Сформований як особистість в умовах відносної демократії добільшовицького часу, він беззастережно довіряв тим лозунгам та обіцянкам, що були прописані в Конституції СРСР. Відсутність власної родини, вочевидь, також додавала вільнодумства.

Усіх тих розмов вистачило на ст. 54-10, ч. I – контрреволюційна агітація проти заходів партії та радянської влади. Закрите судове засідання Чернігівського обласного суду відбулось 13 січня 1941 року. Ось його вирок (орфографія збережена): «Обвинувачений Вахгаузен будучи антирадянські настроєн на протязі ряда років провадив антирадянську агітацію скеровану на дискредитацію міроприємств партії та Радянського уряду. Так: Після виходу постанови

Уряду про заборону робітникам і службовцям самовільно залишати роботу на підприємстві осуждав зазначену постанову в антирадянському дусі, а також висловлювався в антирадянському дусі за постановою Уряду про перехід на 8 часовий робочий день та семиденну неділю. Висловлювався серед робітників в антирадянському дусі за Радянську торгівлю та в питаннях продовольства і разом з тим восхваляв старий царський устрій. Опошляв Червону Армію і восхваляв Гітлера. Наклепницькі висловлювання на Радянську пресу. Зазначене стверджується показами свідків Биляева, Милици, Зайцева, а також частковим зізнанням самого обвинуваченого. Злочин, що його передбачено ст. 54-10, ч. I КК доведено»¹⁵.

За цей «злочин» отримав Іван Леонідович Вахгаузен шість років виправно-трудових таборів у «далеких місцевостях СРСР» та 3 роки утримання у правах. Його касаційна скарга на суворість вироку рішенням Судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР від 22 лютого 1941 року не мала позитивного результату: «Касскаргу Вахгаузена залишити без задоволення, а вирок облсуду відносно нього в силі»¹⁶.

На жаль, нам невідомо, як склалася подальша доля Івана Леонідовича Вахгаузена: де він відбував покарання, чи вижив у таборах, якщо так – коли звільнився, де жив у подальшому? Лише 18 липня 1991 року прокуратура Чернігівської області переглянула карну справу І.Л. Вахгаузена і зробила висновок, що на нього розповсюджується дія статті I Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року: «Визнати реабілітованими громадян, засуджених за антирадянську агітацію та пропаганду...»¹⁷.

Так у черговий раз переконаємося, що тоталітарна система у своєму прагненні перетворити кожного громадянина СРСР на слухняний гвинтик єдиного державного механізму, намагалась максимально знищити, ізолювати у таборах, знесилити вільних духом людей, носіїв ідей свободи та демократії.

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-332. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 1–13в.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Чернігівській області (далі ГДА СБ України в Чернігівській області). – Спр. 107299. – Арк. 35.

3. Блакитний М. Документальні матеріали до історії Чернігівської чоловічої гімназії початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С. 92.

4. ГДА СБ України в Чернігівській області. – Спр. П-14592. – Арк. 7.

5. Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини XX ст. // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 349.

6. Коваленко О., Ясновська Л. До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. XX ст. // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 105.

7. ГДА СБ України в Чернігівській області. – Спр. 14592-П. – Арк. 23.

8. Там само. – Арк. 3.

9. Там само. – Арк. 17.

10. Там само. – Арк. 213в.

11. Там само. – Арк. 343в., 35.

12. Там само. – Арк. 303в.

13. Там само. – Арк. 37.

14. Там само. – Арк. 503в.

15. Там само. – Арк. 76.

16. Там само. – Арк. 82.

17. Там само. – Арк. 843в.

ЖУРАВЛЬОВА Т.

Дві долі: Борис Смирнов – перекладач «Махабхарати» та його хрещениця Тетяна Мотчана – свідок Корюківської трагедії

«Человечество сейчас нуждается в том, чтобы были огоньки, противоположные надвигающемуся мраку, нейтрализующие какое-то количество яда, который источают безумные или действительно с дьявольской мыслью люди...» [13, с. 9]. Ці слова належать людині надзвичайного дарування – Борису Леонідовичу Смирнову, все життя якого – служіння людству, а його самого з повним правом можна назвати тим вогником, який і протягом всього земного життя, і після переходу в інший світ веде боротьбу з темними силами.

Борис Леонідович Смирнов – крупний вчений, педагог, академік АН Туркменської РСР, заслужений діяч науки Туркменської РСР, доктор медицини, нейрохірург, професор. Він вважається основоположником неврологічної, нейрохірургічної та курортологічної служби в Туркменії. Водночас – знаний сходознавець-індолог, філософ, член Спілки письменників. Саме йому належить переклад із санскриту видатного епосу індійського народу «Махабхарата». Самостійно вивчивши санскрит, Борис Леонідович поєднував дві такі різні і відповідальні сфери діяльності – медицину і лінгвістику, і в першій, і у другій досяг визначних висот. Неможливо в одній статті розкрити всю багатогранну діяльність нашого земляка. Тому спробуємо згадати основні етапи його життя і діяльності, скориставшись для цього словами самого вченого.

Народився Борис Леонідович 15 грудня (за новим стилем) 1891 року в селі Козляниці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Охрестили його у сільській церкві Різдва Пресвятої Богородиці. До нашого часу збереглася церковна метрична книга за 1891 рік. З неї дізнаємося про те, що Борис Леонідович народився 2 грудня, охрестили його 28 грудня 1891 року. Батьки – «Врач Леонид Васильевич Смирнов и законная жена его София Митрофановна, оба православные» [7, арк. 28(33)зв.], «Восприемники – поручик артиллерии Эраст Михайлович Лысенко, вдова генерал-лейтенанта Елисавета Саввична Лысенко и вдова коллежского советника Лидия Иосифовна Демидовская. Таинство крещения совершил священник Василий Бондаревский с пономарем Кондратием Новоградским» [7, арк. 29 (34)]. Батько багато років про-

Церква Різдва Пресвятої Богородиці, в якій хрестили Б.Л. Смирнова. с. Козляниці. 2016 р.

працював в Україні земським лікарем. Мати уроджена Демидовська, збирала український фольклор – думи, пісні, казки, прислів'я, писала оповідання та повісті і друкувала свій доробок під псевдонімом Козляницька, від назви родового маєтку. Можливо від матері успадкував Борис любов до слова, вміння чітко і ясно викладати свою думку. *«Две книги были бессменными спутниками моего детства и отрочества: русско-славянское Евангелие и юношеское однотомное издание Пушкина. Еще и теперь,*

Будинок, у якому народився Б.Л. Смирнов.

правда редко и все реже открываю томик его творений и восхищаюсь блеском и безупречной чистотой его алмазного стиха... Десятки лет я не начинал дня без главы Евангелия... Потом надолго чтение отпало; слова растворились и стали составной частью крови» [6, с. 23].

В родині Смирнових було четверо синів. Всі вони з дитинства допомагали батьку в лікарській справі: вміли робити перев'язки, накладати шини, в разі необхідності надавати першу медичну допомогу. Пізніше троє з них – Борис, Олександр та Олег стали лікарями, один – Володимир – юристом. У Козляничах дотепер зберігся дерев'яний будинок, де народився Б.Л. Смирнов. 20 липня 1991 року до 100-річного ювілею від дня народження вченого в Козляничах відбувся день пам'яті Б.Л. Смирнова і на будинку з'явилася меморіальна дошка на честь нашого видатного земляка. Її виготовили і встановили представники «Молдавської Асоціації Б.Л. Смирнова», яку заснували послідовники його філософського вчення, котрі вважають Б.Л. Смирнова своїм духовним Учителем. На дошці – барельєф та напис: «СМИРНОВ • БОРИС ЛЕОНИДОВИЧ • 1891–1967 • УЧИТЕЛЬ • В ЭТОМ ДОМЕ РОДИЛСЯ • И ЖИЛ АКАДЕМИК • ТССР ПЕРЕВОДЧИК • ДРЕВНЕИНДИЙСКОГО • ЭПОСА • «МАХАБХАРАТА».

«Уже с детских времен у меня зародилось особое чувство «надвигающейся грозы». Чувство нависшего меча» становилось все четче и четче... Первый приступ стенокардии (вероятно инфаркт) у отца усилил чувство ожидания. Оно формулировалось не «если» будет война, а «когда» будет война, я буду помогать раненым, а не убивать людей» [6, с. 23]. В 1907 році батько перевіз родину до Петербурга і почав практикувати у столиці. 1910 року (за іншими даними – 1909) Борис із золотою медаллю закінчив Шосту петербурзьку гімназію і вступив до Військово-медичної академії. «Меня привлекал литературно-философский факультет, но я решил, что такое образование я себе

Борис Смирнов (ліворуч) з братами Олександром і Олегом та гувернанткою. 1907 р.

добуду и сам, а профессию врача в библиотечном углу не найдешь» [6, с. 27]. Вже з перших курсів займався науковою роботою під керівництвом академіка В.М. Шевкуненка, сконцентрувавши свою увагу на невирішених проблемах невропатології та нейрохірургії. На кафедрі топографічної анатомії й оперативної хірургії майбутній вчений виконав чотири наукових роботи, одна з яких була надрукована в «Известиях Академии наук», а три – в «Известиях Военно-медицинской академии». Тема досліджень – опис головного мозку – була висвітлена на прикладах діяльності письменника М.Є. Салтикова-Щедріна; патофізіолога, у 1890–1901 роках начальника Військово-медичної академії професора В.В. Пашутіна; видатного хіміка-органіка, академіка Петербурзької академії наук М.М. Зініна [6, с. 35]. У часи навчання в академії у майбутнього вченого розвинулась і пристрасть до філософії: він цікавився і сучасними, і давніми філософськими вченнями, глибоко досліджував філософські школи. 1914 року з відзнакою закінчив навчання в академії і працював у лазаретах діючої армії. Багатьом пораненим воїнам допоміг молодий військовий лікар. «Со своего младенческого врачебного возраста я выработал в себе способность «чувствовать» больного. Иногда заболел «больным на 2–3 дня» [6, с. 35].

Б. Смирнов з матір'ю перед відправкою на фронт. 1914 р.

На фронт добровольцем пішов і старший брат Бориса Володимир, який, на жаль, через два місяці після відправлення на бойові позиції загинув. Його загибель, а також тривога за інших синів пришвидшили смерть батька. Серце Леоніда Васильовича не витримало й 15 липня 1917-го у віці 58 років [8, арк. 96зв.] він помер, як зазначено в церковній метричній книзі від «паралича сердца» [8, арк. 97]. Похований «действительный статский советник Леонид Васильевич Смирнов» 17 липня 1917 року [8, арк. 96зв.] в Козляничях на погості церкви Різдва Пресвятої Богородиці [8, арк. 97], де і сьогодні можна побачити дерев'яний хрест на його могилі.

У березні 1918-го Борис повернувся додому, на Чернігівщину, працював лікарем Сосницького військкомату. Сьогодні в Сосниці діє комунальний заклад охорони здоров'я, названий на його честь, «Сосницький центр первинної медико-санітарної допомоги імені Б. Смирнова». В 1919 році захворів на висипний тиф, переніс клінічну смерть. У 1920-му він – шкільний санітарний лікар у селищі Брагін (нині – районний центр Гомельської області Республіки Білорусь). 1922 року переїхав до Києва та почав працювати ординатором клініки нервових хвороб Київського медичного інституту. Через рік – асистент при кафедрі професора Б.М. Маньковського, також нашого земляка, уродженця Козельця. Захистив дисертацію на звання приват-доцента [3, с. 12].

«В 1928 году я уехал в ссылку, где пробыл 7 лет. В двадцатых годах в Киеве я прочел три–четыре лекции на тему «непосредственной передачи мысли» с демонстрацией соответствующих опытов, которые для меня были убедительны, не знаю как для других. Думаю, что не для всех и не в прямой связи, так сказать, с просветительной деятельностью, но и не без связи с ней, я получил предложение поехать «освежиться» между Волгой и Уралом» [6, с. 51].

6 січня 1928 року особлива нарада при колегії ОДПУ Союзу РСР визнала Б.Л. Смирнова винним за ст. 58-11 КК РРФСР «Всякого роду організаційна діяльність, яка направлена до підготовки чи здійснення контрреволюційних злочинів» і ухвалила вислати його в Марійську область на 3 роки. Смирнов звинувачувався в тому, що разом з уродженцем Чернігова М.Г. Волобуєвим «організував оккультно-містичний орден «Гармахіс», в якому проводив агітацію на користь міжнародної буржуазії». І хоча ще 7 вересня 1927 року за браком доказів справу проти нього прокурор припинив, ДПУ визнало Бориса Леонідовича «соціально небезпечним» і справу передали на розгляд особливої наради. 8 травня 1930 року ця ж особлива нарада позбавила Б.Л. Смирнова права після відбуття висилки проживати в Москві, Ленінградській області, Північно-Кавказькому краї, Дагестані й УРСР протягом 3-х років, і лише в 1933 році він став вільним. У травні 1998 року був реабілітований [23, арк. 59, 59зв.].

Ще з дитячих років, до гімназії, Борис вивчав французьку і німецьку мови, у гімназії – давньогрецьку і латину. На все життя зберіг любов до іноземних мов. Повсюди возив із собою словники. В які б місця не закидала його доля всюди вивчав місцеві мови. У роки Першої світової війни, доки його полк стояв у Польщі, вивчав польську та їдиш. Знав також англійську, іврит, італійську, іспанську. Тоді ж, у роки Першої світової, розпочав вивчати санскрит – мову давньої Індії, одну із найважчих у світі, абетка якої включає сорок вісім літер, які передають звуки. Сенса санскритської фрази може суттєво відрізнятися від значення слів, що її складають, взятих кожне окремо. Багато років Борис Леонідович вивчав, аналізував, досліджував словники, підручники, посібники. Розпочав він цю працю в Україні й продовжував усе подальше життя. Ось як він сам розповідав історію своєї «санскритизації»: *«Дело было так, в 1918 году, когда наша отступающая армия «самодемобилизовалась», мы с товарищем протолкнулись в битком набитую теплушку и отправились по домам... я взял курс на Киев. Вокзал Киева был забит солдатами не меньше, чем товарные вагоны поездов. К счастью, мы с товарищем обнаружили под одним из столов в третьем классе вокзала пустое место и быстро его заняли. Во время пребывания в Киеве мы это место не оставляли без призора: уходил один, а другой оставался оберегать место под столом. Однажды, во время моего обзора «барахолки», я обнаружил среди старых книг самоучитель санскритского языка и купил его. Добравшись с трудом домой... в Чернигов, я в течение нескольких лет гражданской войны... обслуживал больных, а в свободное время занимался санскритом»* [17, с. 106–107].

В 1935 році після закінчення терміну заслання Борис повернувся до Києва, але місця для нього в медичному інституті не виявилось, і він вирішив поїхати до Ашхабаду (до 1992 р. – Ашхабад). Там була гостра потреба в наукових медичних кадрах. З того часу життя і діяльність нашого земляка пов'язані з Туркменією, з містом Ашхабадом, де Борис Леонідович став працювати в Туркменському інституті неврології і фізіотерапії. Трагічним виявився для Б.Л. Смирнова та його рідних 1937-й рік: були репресовані й загинули брати – рідний і троюрідний; у вересні – померла мати, а самого Бориса Леонідовича звільнили з роботи, через те, що він не мав вченого ступеня. Довелося їхати до Ленінграда, готувати кандидатську.

Весною 1938 року відбувся захист дисертації на тему «Крайние типы изменчивости поверхностных вен спинного мозга и состояние их при некоторых общих инфекциях». Вже наступного після захисту дня взявся за докторську. В Ленінграді у нього було два місяці на збір матеріалів і для докторської дисертації, і для «Бхагавадгіти». *«Работал я тогда на грязевом курорте «Молла-Кара» (Черный Мулла). Диссертацию писал по заметкам и памяти, предисловие к Гите – по заметкам, сделанным в Салтыковской библиотеке»* [6, с.61]. Через рік, весною 1939-го, захистив докторську, тема якої «Возрастные особенности вен спинного мозга и состояние их при некоторых патологических условиях». У вересні 1939 року Бориса Леонідовича обрали за конкурсом професором, завідувачим кафедрою нервових хвороб Туркменського державного медичного інституту, яку він беззмінно очолював до 1956 року, коли через хворобу, був вимушений піти на пенсію [3, с. 12–13].

У роки Другої світової війни Б.Л. Смирнов – член Всесоюзної нейрохірургічної ради, член госпітальної ради Наркомздорів'я Туркменської РСР, консультант у кількох евакогоспіталях та в лікарні відновлювальної хірургії. За неповними даними з 28 січня 1942 року до 8 травня 1946 року ним проведено 149 складних нейрохірургічних операцій, у т. ч. 9 – з приводу пухлин головного мозку, 5 – пухлин спинного мозку, 17 – протрузій міжхребцевих дисків (11 липня 1944 р. він вперше в Радянському Союзі здійснив таку операцію, лише значно пізніше подібні втручання стали виконувати в Москві, Ленінграді, Києві) та ін. [5, с.118]. Багатьох воїнів врятував вчений, витяг з обіймів смерті, здійснив буквально неможливе і ще довго у повоєнні роки отримував листи від врятованих зі словами глибокої вдячності.

В 1944 році Борис Леонідович за конкурсом був обраний завідуючим кафедрою нейрохірургії Київського інституту вдосконалення лікарів, однак вирішив залишитися в Ашгабаді [3, с. 14].

Під час жакливого ашгабадського землетрусу 1948 року місто було практично зруйноване, тисячі загиблих, ще більше поранених вкрай потребували невідкладної медичної допомоги. Борис Леонідович якимось дивом залишився живим й одразу почав рятувати людей, оперувати під відкритим небом на центральній площі міста. Б.Л. Смирнов та його товариші організували госпіталь, де працювали цілодобово, наш земляк оперував черепні поранення. Скільки ним було зроблено операцій за ті дні і ночі, скільки він врятував від смерті, наразі не знаємо. Борис Леонідович став одним із організаторів відновлення Туркменського медичного інституту й всієї медичної служби в Ашгабаді. Під керівництвом Б.Л. Смирнова його співробітники виконали понад 200 наукових праць, захистили 15 кандидатських дисертацій [3, с. 14]. Сам Борис Леонідович – автор 73 друкованих наукових робіт і монографії «Анатомия вен спинного мозга и различное их состояние в зависимости от изменения общего кровообращения» (Ашхабад, 1953). Три праці опубліковані за кордоном в авторитетних наукових виданнях [5, с.118]. В 1951 році Бориса Леонідовича обрали дійсним членом Академії наук Туркменської РСР. І до сьогодні в Туркменії збереглася медична школа академіка Б.Л. Смирнова, ще працюють його учні.

Б.Л. Смирнов у своєму робочому кабінеті. м. Ашхабад. 1958 р.

В 1956 році тяжка хвороба – серцева недостатність – змусила вченого залишити як лікарську, так і викладацьку діяльність і він, незважаючи на серйозний недуг, цілковито віддався роботі над «Махабхаратою».

Хвороба змусила Б. Смирнова працювати у надзвичайно жорстких умовах. Йому було дуже важко рухатися: не лише ходити і стояти, але й сидіти, тому працював Борис Леонідович лежачи, використовуючи виготовлену за його власними кресленнями спеціальну дошку. Допомагали в роботі дружина Людмила Ерастівна, її сестра Анна Ерастівна та Юрій Михайлович Волобуєв, син Людмили Ерастівни від першого шлюбу. Коли у Бориса Леонідовича терпла рука, він продовжував працювати, диктуючи текст. Жінки виконували обов'язки добровільних секретарів, а Юрій Михайлович робив малюнки до перекладів, редагував, вичитував коректуру. Так тривало понад десять років. *«Я совершенно убежден, что болезнь дала мне возможность полностью заняться санскритом, сколько было сил. Для меня*

перевод Махабхараты – не игрушка, не развлечение, а серьезный долг перед Родиной, перед народом, в который я глубоко верю!» [6, с. 75]

«Махабхарата» – давньоіндійська епічна поема, яка складалась століттями. В ній багато філософських відступів, які розкривають світогляд давніх індійців, давніх народів у цілому. В поемі сконцентрована мудрість тисячоліть, уявлення про Всесвіт, про людину, про суспільство того часу. Йде мова про повалення тиранів і про велич подружньої вірності; про те, що війна – це злочин, що й дві с половиною тисячі років тому були люди, які виступали проти кровопролиття і братовбивства. Датована IV–III сторіччям до нашої ери «Махабхарата» вплинула на все культурне життя Індії, вона і нині значною мірою визначає норми поведінки суспільства країни. В поемі майже 100 тисяч двовіршів – шлок, вміщених у вісімнадцять книг – парв.

Професійний сумлінний перекладач «Махабхарати» мав знати давні і сучасні філософські та релігійні течії, уміти не лише аналізувати і тлумачити зміст поеми, а й виробити свою власну концепцію перекладу пам'ятки. Все це стало до снаги нашому землякові. Він виконав насправді титанічну роботу, всю глибину і масштаб якої уповні розуміють лише спеціалісти, знавці індійської культури: «Этот гигантский труд под силу только целому институту», – написав заступник директора Інституту сходознавства АН СРСР Р.Я. Ульяновський [3, с.17].

«Работая над «Махабхаратой» свыше двадцати пяти лет, я задался целью передать не только содержание поэмы, что только и может дать филологический перевод, но хотя бы в какой-то степени обаяние подлинника. Поэтому вопрос формы стал передо мной со всей остротой. Немало лет ушло на поиски приемлемых принципов работы. Перевод «Бхагавад-гиты», например, мне пришлось переделывать целиком более десяти раз. Но вот, жизнь совершенно неожиданно открыла мне возможность издать Гиту. Я принял это, как милость Жизни, что моя работа не отвергнута и даже более того, что дана возможность продолжать. Внутренне у меня есть все осно-

**Пам'ятник на могилі
Б.Л. Смирнова.
Ашгабад.**

вания думать, что болезнь моя непосредственно связана с моей работой над Махабхаратой, так как болезнь моя создала мне наилучшие условия выполнения моего Долга» [6, с. 71]. Протягом 1955–1963 років Академія наук Туркменії видала сім томів – випусків «Махабхарати». Вже після смерті нашого земляка був підготовлений до друку 8-й том – «Сауптикапарва» – «Нападение на спящих». Загалом Б. Смирнов переклав 8 книг «Махабхарати» – майже 23 тисячі шлок [2, с. 15]. До своїх перекладів він додав коментарі, об’ємні за змістом вступні статті, тлумачні словники, які складають справжні наукові монографії.

Заслуги академіка відзначені урядовими нагородами. В 1948 році Б.Л. Смирнов нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», в 1950-му – орденом «Знак почета», в 1961-му – орденом Леніна.

В останній рік життя Бориса Леонідовича до нього в Ашгабад прилетів посол Індії, який неодноразово запрошував вченого завітати до своєї країни. Під час спілкування дипломат зауважив, що народ і уряд Індії дуже високо шанують вклад вченого в індійську культуру: «Ми будемо зустрічати і вшановувати Вас в нашій країні так, як ми тільки шануємо Неру» [16, с.107]. Помер Б.Л. Смирнов 2 травня 1967 року. Похований в Ашгабаді. На біломармуровому пам’ятнику на його могилі вибиті слова з «Махабхарати»: «Превыше Правды нет закона».

«Если бы мне предложили переиначить, так сказать, «по вкусу» свою жизнь, я отказался бы, и не потому, что себя ценю высоко, а потому, что иначе и не могло быть, учитывая кармические данные психики и окружения.

Рано, очень рано я стал чувствовать любящую руку Великой Матери – Жизни и научился, пусть еще слабо и несовершенно следовать ее велениям.

Так я считаю себя счастливым, хотя последние пятнадцать лет почти непрестанно болею, и это хорошо, в таких именно условиях я смог выполнить порученную мне Жизнью работу» [1, с. 124].

У багатьох містах колишнього Радянського Союзу живуть учні Б.Л. Смирнова, які вивчають та популяризують його духовний спадок. У грудні 2001 року в Москві відбулася Міжнародна конференція, присвячена 110-й річниці від дня народження Бориса Леонідовича. Відкрив її Р.Б. Рибаків, директор Інституту сходознавства Російської Академії наук, син відомого археолога, директора Інституту археології АН СРСР Бориса Олександровича Рибаків, який у 1940–1950-ті роки проводив значні археологічні дослідження на Чернігівщині, пізніше став почесним громадянином Чернігова. Серед учасників і гостей конференції були й родичі нашого земляка, які мешкали в Ашгабаді, Самарканді, Києві.

До останніх років життя Борис Леонідович не забував про рідну Чернігівщину, хоча безпосередній зв’язок з малою батьківщиною перервався. Оpubлікована в 1950-х роках в одній із центральних газет стаття про Б.Л. Смирнова допомогла його відновити. Тут, у Корюківці, жила хрещениця знаного вченого Тетяна Мотчана, до якої з далекого Ашхабаду стали надходити листи і переклади «Махабхарати». Ось фрагмент одного з листів, що датується 15 квітня 1957 року: *«Христос воскрес, дорогая моя крестница Таня. Вчера получил письмо твое, спасибо. Всколыхнули меня вести с родины. Вот уже скоро кончится 22 года, как я здесь в Ашхабаде. Сейчас вышел на пенсию, доживать свои последние дни, так как моя сердечная болезнь все прогрессирует... Я остался один из всей семьи. Мать моя умерла здесь, в этом году будет 20 лет, брат Александр умер 10 лет тому назад, а Олег погиб в ежовщину... Много лет я был здесь научным руководителем института неврологии и вел кафедру нервных болезней в здешнем мединституте. Женат на своей дальней родственнице Людмиле Эрастовне Лысенко.*

А ты, где училась? Давно ли преподаешь? Довольна ли работой? Какая школа русская или украинская? Как брат Сережа, будет ли продолжать учиться без отрыва от производства?..

Хочу собрать на днях посылочку, жаль, к Пасхе не успеет, но может к Первомаю. Вложу туда местную газету, где есть статья о моих переводах с древнеиндийского. Сейчас набирается третий том, если хочешь, пришлю. Работаю над IV томом, который запланирован на конец года...

Всего доброго. Храни тебя Христос. Мужу кланяйся от меня, детей целуй. И Сереже кланяйся, жду от него письма.

Твой крестный отец Б. Смирнов.

Людмила Эрастовна всем кланяется.

Будешь в Козляничках, передай поклон моей куме, а твоей матушке» [20].

21 квітня 1957 року датується другий лист: *«Христос воскрес, Дорогая Таня со своим семейством. Посылаю тебе свое отцовское благословение – крестик и иконку Божьей Матери «Умиление», перед такой иконой молился преп. Серафим.*

Твой крестный отец Б. Смирнов» [21].

В Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського на постійно діючій виставці «Чернігівці – видатні діячі науки та культури ХХ століття» представлені матеріали, які знайомлять відвідувачів з нашим славетним земляком. На прохання співробітників музею в 1990 році випуски «Махабхарати» в перекладі Б.Л. Смирнова, його фото та власноруч виписані лікарські рецепти передав до музею Ю.М. Волобуєв, а листи Бориса Леонідовича, адресовані своїй хрещениці, – Т.Є. Мотчана.

З Тетяною Єфремівною Мотчаною і Юрієм Михайловичем Волобуєвим чернігівські музейники познайомились заочно під час підготовки до створення згаданої виставки. Саме тоді ми дізналися про нашого талановитого земляка, вченого Бориса Леонідовича Смирнова. В 1986 році в газеті «Деснянська правда» з'явилася стаття І. Оніщенко та В. Сапона «Від «Слова» до «Махабхарати»: Наші земляки». На Чернігівщині ім'я Бориса Леонідовича довгий час було невідомим широкому загалу. Навіть у таких ґрунтовних виданнях як «Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область» (1972 р., 1980 р.), та енциклопедичний довідник «Чернігівщина» (1990 р.) ім'я Б.Л. Смирнова не згадувалося. Музейники вирішили виправити цю хибу і познакомити численних відвідувачів музею з життям і діяльністю цієї неординарної особистості. Для цього необхідно було зібрати матеріали, які б зацікавили відвідувачів. Постало питання, де їх шукати? По-перше, треба було встановити зв'язок з рідними вченого. Спочатку звернулися до своїх колег – співробітників Сосницького краєзнавчого музею. Вони не знали ашгабадської адреси родини Смирнова, але повідомили нам адресу «дального родственника» вченого Сергія Єфремовича Мотчаного, який мешкав у Корюківці. Виявилось, що він – похресник академіка. Через нього почали листування і з його сестрою Тетяною Єфремівною. Від неї, нарешті, дізналися ашгабадську адресу. Почалось листування. Влітку 1990 року до Чернігівського історичного музею надійшла посилка з далекого Ашгабаду, в якій крім фотографій і документів виявились три випуски «Махабхарати» – «Сказання про Наля», «Подружня вірність», «Книга про побоїще палицями» і знаменита філософська поема «Бхагавадгіта». Надіслав посилку до Чернігова Юрій Михайлович Волобуєв – головний нейрохірург Міністерства охорони здоров'я Туркменії, заслужений лікар республіки, завідувач курсом нейрохірургії Туркменського медичного інституту, перший редактор і художник-оформлювач перекладів «Махабхарати». До речі, його батьки родом з Чернігівщини. Т.Є. Мотчана також відгукнулася на прохання музею. А вже цього, 2020 року, колекцію матеріалів Смирнова поповнив син Тетяни Єфремівни Олександр Іванович Парфенюк, якому ми також дуже вдячні.

Усе життя зберігала подарунки академіка його хрещениця і залишила їх у спадок синові, серед них «Бхагавадгіта» і «Горець» з «Махабхарати» з дарчими написами: *«Моей крестной*

Паспорт Є.С. Мотчаного. 1911 р.

дочери Татиане Мотчаной от крестного отца. Борис Смирнов. 17/IV. 57», «С Новым 1958 годом, Дорогой крестнице Татиане Мотчаной. Борис Смирнов. Желаю Всего светлого в Новом году, больше сил душевных и физических. 25/XII. – 57». Олександр добре пам'ятає розповіді матері про родину Смирнових, про спілкування Мотчаних з дітьми земського лікаря Леоніда Васильовича, про його дружину Софію Митрофанівну.

Народилася Тетяна Єфремівна Мотчана 26 вересня 1918 року в с. Козляничі в сільській родині. Батько – козак із села Чорнотичі Волинківської волості Сосницького повіту Мотчаній Єфрем Савич народився 7 березня 1883 р. [8], мати – Боголюб Євдокія Єлизарівна із с. Козляничі народилася 1 серпня 1888 року [14]. Батько самотужки навчився писати й рахувати, добре знав математику. Мати була фізично міцною жінкою, працювала нарівні з чоловіками на полі й по господарству. Позналилися вони в Корюківці, працюючи на цукрово-рафінадному заводі: батько – слюсарем-мідником, мати – в рафінадному цеху, одружилися 10 лютого 1913 року [14].

З початком Першої світової війни Єфрем Савич, ратник ополчення 1-го розряду призову 1904 року, пішов на фронт, а Євдокія Єлизарівна повернулася до своїх батьків у Козляничі. Єфрем Савич після поранення і контузії з 15 серпня 1915 року до 6 листопада 1917-го працював мідником при 4-й тиловій автомобільній майстерні у м. Лузі [11], а з 17 листопада 1917-го до 18 лютого 1918-го пере-

Є.С. Мотчаній (стоїть). 1915 р.

бував на службі в Харківській посиленій автомайстерні [12]. Після війни робота на Корюківському заводі стала сезонною й родина перебралася у Козляничі. Єфрем Савич працював слюсарем, користувався заслуженим авторитетом в окрузі як знаний майстер по металу і дереву. Захопився бджільництвом і садівництвом, працював у садибі Смирнових – вирощував фрукти, ягоди, квіти, незвичні для нашої місцевості, насіння для яких виписував з далеких країв [2].

Коли народилася перша дитина, донька Тетяна, її хрещеним батьком став молодий військовий лікар Борис Смирнов. На той час родина Мотчаних мешкала вже на території садиби Смирнових. Через два роки, в 1920-му, з'явився на світ син Сергій, якого також хрестив майбутній академік. Пізніше і Тетяна, і Сергій часто бували в будинку Смирнових, спілкувались з онуками Софії Митрофанівни. Вона навчала всіх дітей, організовувала ігри, читала казки, оповідання, пригощала солодощами. Атмосфера духовності і високої культури, яка панувала в родині, мала значний вплив на юних Мотчаних, зародила в них велике бажання вчитися. Власних дітей, онуків і похресників Смирнови виховували у дусі розуміння того, що досягти мрії, успіхів у житті можна лише через постійне навчання і працю. Софія Митрофанівна проживала у своєму будинку в Козляничих до кінця 1920-х років. В період колективізації, як написав у листі до музею С.Є. Мотчаний, була *«выдворена из этого дома и все, что осталось в доме, передано колхозу, разграблено. Она обращалась в суд с просьбой оставить ей одну комнатку, в чем ей было отказано. Из зала Корюковского суда она вышла очень расстроенная, разорвала пополам перчатки, простилась с моей матерью, которая сопровождала ее в суд и уехала, наверное, к сыну»* [19].

Життєве кредо Смирнових сповідувала і Тетяна. Вона закінчила початкову школу в Козляничих і продовжила навчання у семирічці в Чорнотичах, за п'ять кілометрів від рідного села, долаючи щоденно по десять кілометрів. Та це не заважало їй добре вчитися і допомагати по господарству рідним. Улюбленим предметом стала математика. Ця любов до предмету була помічена вчителем Пацюком Олександром Павловичем, який відзначив у характеристиці: *«... здібна до педагогічної діяльності з математики»* [2].

Родина Мотчаних. 1933 р.

Тетяна Мотчана. Ніжин. 1936 р.

Середню школу закінчила в Корюківці в 1936 році і вступила на фізико-математичний факультет Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя. В 1939 році достроково, без переддипломної практики у зв'язку із війною проти Фінляндії, отримала диплом і за направ-

ленням повернулась у Корюківку, де почала працювати в рідній школі [2]. Через нестачу кадрів педагогів довелось відразу працювати з повним навантаженням, викладати математику в усіх паралелях 6-х – 9-х класів. Вже незабаром молода вчителька завоювала любов і повагу не лише школярів, а і викладачів. Її наполегливість, глибокі знання, вміння зацікавити своїм предметом були помічені старшим поколінням вчителів. Для учнів Тетяна Єфремівна стала улюбленою вчителькою. До неї вони звертались не лише з проханням допомогти розв'язати важку задачу, але й порадити у вирішенні особистих проблем і завжди отримували такі необхідні відповіді.

Тетяна Мотчана (в центрі) зі своїми першими випускниками. Корюківка, 1941 р.

5 липня 1941 року Тетяна вийшла заміж за вчителя фізики іншої корюківської школи Володимира Івановича Сидоренка [15]. Знайомі вони були давно, ще з інститутської лави. В червні 1941-го випустила два десятих класи, в одному з них була класним керівником. Чимало з них відразу пішли на фронт. Інші, пізніше, – в партизани. Життя мов зупинилося. Вона, вагітна, разом з чоловіком мешкала у свекрухи на околиці Корюківки на вулиці Садовій. 18 серпня 1942 року жінка народила хлопчика – Ігоря [2]. Турботи про дитину давали надію на життя, відволікали, підтримували у той важкий час. Минали дні, місяці окупації. Вважали, що найбільш страшні часи позаду. Але настав березень 1943-го – найчорніший місяць в історії Корюківки.

Під час каральних акцій 1–2 та 9 березня окупанти спалили Корюківку і майже сім тисяч її мешканців. Тільки те, що Тетяна з родиною чоловіка мешкала далеко від центру, на самісінькій околиці міста та ще дуже глибокий сніг, який не дозволив нацистам та поліцаям дістатися

їхньої садиби, врятувало життя. Тетяна з дитиною на руках втекла у ліс і через день добрела до рідного села, до матері.

Ось як згадує про ті події Тетяна Єфремівна (спогади були записані нею вже через багато років після жакливної трагедії, наприкінці 1990-х років. Як згадує її син Олександр: «Хтось їй сказав, що це потрібно для історії, але за цим не прийшли (мабуть були більш визначні свідки трагедії), але вона на це не жалілась». Спогади залишилися у сина. Ніде не публікувалися. Сьогодні музей оприлюднює їх вперше.

«Ми жили на вулиці Садовій – остання хата справа, як іти з Корюківки. 28 лютого вечором летіли снаряди через Корюківку із сторони Щорса і падали з правого боку за Садовою на полі. То мене з дитиною відправили на ніч сидіти в погребі до Кондратенка Дмитра (сусіда), бо в них був гарний погріб. Там була я з шестимісячною дитиною, Кондратенко Валентина з своєю дитиною – Вірою і Кучер Анюта з хлопчиком років 7–8 (Кучер Анюта ще жива). Ніч пройшла тихо. Перед ранком ми з Анютою пішли додому, стали топити піч. Коли зовсім розвидніло, я вийшла на крильцо. Вдруг я почула два чи три вибухи, і спалахнула хата Васильченка, яка стояла з лівого боку вулиці. А потім я зразу почула несамошитий голос баби Васильченчихи: “Ой, діточки ж мої, за що ж ви мене живйом в огонь кидаєте?”. В цей же момент загорілось на лісопилці. Я зразу вскочила в хату і сказала, що видно в нас так роблять, як в Олійникову хуторі, палять і б’ють людей. Схватила голе дитя і вискочила з хати. Свекруха викинула мені одяло замотать дитя, викинула мені платок і пальто. Тут зразу прибігли Кондратенко Валя з дитиною і Кучер Анюта з хлопчиком, і ми полізли в сніг по городу в напрямку лісу, але залізли шагов 300–400 і сіли в лощині на снігу, а Корюківка кругом ... Проходить якась година і загораються три хати (Кондратенка, Володека і Кучер). Залишається тут тільки одна наша хата, яка перший день не горіла. Очевидно тому, що вона стояла далеко від дороги, а сніг був по пояс. Так ми сиділи в снігу до ночі, поки не перестали по дорозі їздити машини (чорні воро-ни). Але всі ми позаклякали і понамокали, що стали говорити, хотя б нас убило краще. Стали витягати одна одну із снігу. Я говорю, що пішли до нас у хату. Ми піч витопили і їда в печі, то поїмо і обігріємося, бо ми ж тут пропадем – замерзнем, бо вже окалили. Пішли до хати, а свекра поставили на сторожі. Поїли, обігрілись, уже й жити захотілось. Коли ж часа через два під’їзжає машина і весь час направляє світ на нашу хату і буксує, бо снігу багато, а ми стоїмо всі на дверях. Вона побуксувала і поїхала в центр. Ми сидимо в хаті. Через час приблизно знову під’їзжає машина і теж саме. Отут ми всі рішили, що одна хата осталась, то або самі хочуть зайти в хату, або хто з людей зібрався, то повбивати, і ми полізли по снігу в сторону до лісу. На світанку ми долізли до першої хати під лісом і зразу давай проситися в хату, бо ми вже не могли двигатися. Нас впустили, обігріли, дали поїсти картоплі, а тоді сказали: “Ідіть від нас, бо через вас і ми погибнемо”.

Ми вийшли з хати, пішли вулицею на ліс, на Лубенець. Корюківку знову стали палити, стали літати самольоти. Тільки увійшли ми в Лубенець, а там люди перелякані, бо Корюківка горить, самольоти низько літають, а люди біжать, їдуть, хто кінями, хто коровами, з мішками, торбами, дітьми, хто на ліс, хто на город, а хто з городу. Ну а ми пішли вулицею теж на ліс за Лубенець. Там у лісі зібралось багато людей з Корюківки, з Лубенця майже всі і з близ лежачих сіл. Тут у лісі ми провели цілий день. Вечором всі люди збираються додому, а нас ніхто не зве, хотя б погрітися. Але найшлася одна нещасна жіночка, в якій чоловік був на фронті, а вона коровою виїхала з двома клунками паїні і трьома маленькими дітьми. Вона сказала: “Кому нема куди дітися, пішли всі до мене”. Но я так замерзла, що не могла двигатися, то вона взяла мою дитину, віддала своїй дитині на сані, а мені каже, ви тихенько ідіть, розігрієтесь. Так ми прийшли до неї, вона протопила піч, наварила картошки, накормила нас. Жінкам всім послала спати на великому селянському полу, а чоловікам внесла соломи і всіх покляла на долівці. Спасибі їй, дай бог їй здоров’я і її діткам на все життя. Отут ми переспали,

що в раю. От, що характерно було, що ніхто не плакав, ні дорослі, ні підлітки, ні грудні діти» [18].

У Козляничках дочекалися приходу Червоної армії. Тетянин чоловік пішов на фронт. Від нього отримала декілька листів. Один з останніх – від 9 лютого 1944 року, в якому Володимир писав: «Здравствуйте дорогие родители: отец, мать, Таня, Игорь и Анатолий. (Анатолій Васильович Нечитайло, 1933 р.н. – син сестри Володимира Сидоренка Наталі. Йому пощастило сховатися і вижити під час Корюківської трагедії. Його мати – Наталія Іванівна, прибіл. 1913 р.н., та рідний брат Віктор, 1937 чи 1938 р.н., загинули – Т.Ж.).

Послал я Вам двое писем, но ответа не получил и на одно письмо до сих пор. Я был все время почти не на одном хотя бы несколько времени месте. Был я уже на передовой линии в 1000 м от фашистской фрицевской армии. Все время грохот снарядов и свист пуль не утихали. Потери немец несет большие, особенно, в живой силе. Я уже с передовой переведен в тыл в учебный полк. Эта школа много дает для красноармейца как воспитателя новых бойцов. Наше командов(ание) должно быть и есть крепкое.

Теперь пиши, жена Татьяна, как Вы там все живете, что у Вас там нового, как там мой маленький Игорь, ходит, бегает, говорит. Подумаешь, то кажется уже, как бы давно из дому.

До свидания, Таня и все родные» [9].

Т.Є. Мотчана 3-я праворуч у 2-ому ряду серед учнів першого повоєнного випуску. 1947 р.

Останній лист надійшов з Білорусії, звідки Володимира з тяжким пораненням відправили на санітарному потязі до Ленінграда. Відомо, що до місця призначення ешелон не дійшов – німецька авіація розбомбила його. Володимир, як і багато інших поранених, загинув. Де його поховано – невідомо.

Молода жінка залишилася одна. Відразу після звільнення Корюківки від окупантів почалося відродження міста. Одним з перших завдань було відновлення роботи шкіл. Збирали парти, столи, чорнильниці і повертали у школи. Вже 6 грудня 1943 року запрацювала Тетянина школа. Будівля ще не була повністю відбудована, вікна були забиті фанерою та залізом, але уроки вже проводились, діти навчалися. Тетяна Єфремівна викладала свою улюблену математику, з 1945 до 1952 року керувала секцією вчителів математики району. Життя поступово відроджувалося.

У 1946 році повернувся додому брат Сергій, звісток від якого не було з 1939 року. Учасник війни з Фінляндією, зустрів 1941-й рік у Прибалтиці, де після боїв під Шяуляем потрапив в оточення, пройшов кілька таборів на території Польщі, Греції, Югославії. Вдалося втекти, брав участь у русі Опору на території Греції, Югославії, Албанії [22]. Нагороджений медаллю «За отвагу». До 20-річчя Перемоги над нацизмом – пам'ятною медаллю Югославії «Свобода народу, смерть – фашизму», яка вручалась іноземним учасникам руху Опору. В дипломі до медалі зазначено: «Президент Социалистической Федеративной Республики Югославии Иосип Броз Тито по случаю двадцатой годовщины победы антифашистской коалиции за участие в освободительной борьбе народа Югославии и вклад в общую победу над фашизмом, за сплоченность и дружбу между народами вручает товарищу по оружию Мотчаному Сергею Ефремовичу памятную медаль в знак признательности и благодарности». До 45-річчя Перемоги в 1990 році за активну участь у народно-визвольній війні в Югославії Сергію Єфремовичу було вручено пам'ятний знак «Партизан Югославии – гражданин СССР».

С.Є. Мотчаній – 2-й ліворуч серед побратимів. Приштина, Югославія. 1945 р.

Тетяна і Сергій – похресники Б.Л. Смирнова. Вважається, що всі віряни перебувають під захистом своїх хресних батьків. Тож, можливо, захист такої глибоко віруючої людини як Борис Леонідович і врятував їм життя під час дуже важких випробувань.

У 1951 році Тетяна Мотчана вдруге вийшла заміж, за Івана Терентійовича Парфенюка, спеціаліста в галузі зв'язку. Знайомі були ще з довоєнного часу [2].

Доля Івана Терентійовича не менш драматична. До війни чоловік працював техніком-зв'язківцем у Чернігові. Був одружений на колишній учениці Тетяни Мотчаної корюківчанці Євгенії Тихоновській. Коли почалась війна, отримав відтермінування призову і до останнього забезпечував зв'язок в обласному центрі. Евакуюватися не встиг і після окупації Чернігова пішки прийшов до дружини в Корюківку. Під час окупації був зв'язковим партизан. У березні 1943-го, коли загартники почали палити Корюківку, теща і дружина заховали Івана Терентійовича і тим самим врятували від смерті. Вони сподівалися, що окупанти не будуть розправлятися з жінками, але під час каральної операції і теща, і дружина загинули, загинула і дворічна донька: дівчинку поліцай застрелив прямо в колісці. Чоловіку вдалося вибратись з палаючого будинку. З великими труднощами, обгорілий, він все ж таки дістався партизан, де йому надали першу медичну допомогу.

З показів Івана Парфенюка, які були дані ним як свідком Корюківської трагедії після визволення у 1943 році начальнику Корюківського районного відділу НКДБ старшому лейтенанту держбезпеки Аральському: *«1 марта 1943 года с раннего утра по улице Ивана Франко, где я проживал в доме № 37, проехала немецкая легковая машина и остановилась у крайнего дома улицы Ивана Франко. Из машины вышло 4 человека одетые в немецкую военную форму. Один человек зашел в дом, а три человека стояли около дома. При них были автоматы. Спустя непродолжительное время зашедший человек в дом возвратился, и они все вместе направились к соседнему дому. Я понял, что немцы разыскивают партизан и поспешил предупредить семью: жену с ребенком и мать. Они предложили мне спрятаться. Я решил также спрятаться. В доме имелся подвал, куда я опустился и находился некоторое время. Через 15–20 минут я услышал, как кто-то вошел в дом и стал говорить с немецким акцентом, а затем раздались три выстрела из револьвера, до меня дошли крики жены “Ох, боже мой”.*

После этого человек прошелся по дому, посмотрел в печь и вышел. Я пробыл в подвале примерно один час, потом приподнял крышку пола и увидел в щель окровавленные трупы моей жены Парфенюк Евгении Ивановны, моей дочери Аллы и матери жены Тихоновской Ев. Фед. Спустя некоторое время в дом вошли 3–4 чело[века] разговаривали на русско-украинском языке, они забрали вещи и ушли. Я просидел еще примерно с час, затем зашел один человек, начал поджигать дом и затем удалился. В подвале оставаться больше было невозможно, я решил из него выб[раться]. Выбравшись из подвала, дом уже горел и внутри и с улицы.

Выйти из дома через дверь мне не удалось: она была заперта. Я вы[бил] раму окна и выпрыгнул. Меня заметил патруль немец и под[верг] винтовочному обстрелу. Однако мне удалось уйти, получил только ожоги лица и конечностей». Ці покази увійшли до доповідної записки «О злодеяниях и другой преступной деятельности немецко-фашистских захватчиков за период двухлетней оккупации Корюковского района», складеної 26 листопада 1943 року і направленої до заступника начальника Управління НКДБ Чернігівської області майора держбезпеки Новожилова [4].

Після звільнення Чернігівщини від нацистів Івана Терентійовича як професійного зв'язківця залишили в районі для відновлення дротового зв'язку і забезпечення радіомовлення. Увесь подальший розвиток зв'язку в районі до середини 1970-х років безпосередньо пов'язаний з діяльністю І.Т. Парфенюка. У повоєнний час закінчив Київський політехнікум зв'язку. Розробив проектно-технічну документацію для лінійно-технічного відділу Корюківського вузла зв'язку, яким і по сьогоднішній день користуються зв'язківці.

У 1952 році народився син Олександр. Того ж року родина придбала будинок на вулиці Шевченка, 202. Жили дружно, поважали, допомагали один одному. Сини захопилися технікою,

займалися радіосправою. Старший, Ігор, після служби в армії в Заполяр'ї вступив на радіотехнічний факультет Київського політехнічного інституту. Отримав направлення на Урал, працював у Свердловську (тепер – Єкатеринбург) у Науково-виробничому об'єднанні автоматики і на виробництві. Нині на пенсії. Виховав двох дітей – дочку Ольгу та сина В'ячеслава. Обоє закінчили механіко-математичний факультет Уральського державного університету: Ольга – фахівець в галузі математичної економіки, викладає в університеті, виховує сина; В'ячеслав – фахівець ІТ, керівник фірми «Урал-Софт», виховує двох доньок. Молодший син Олександр отримав освіту у Київському політехнічному інституті: в 1975 р. – факультет хімічного машинобудування, в 1985 р. – факультет автоматизації і електроприладобудування, працював у конструкторській службі на заводі «Більшовик», керівником групи програмістів фірми «Сіменс Україна», тепер – на пенсії. Має двох дітей: Вікторія закінчила механіко-машинобудівний факультет Київського політехнічного інституту, фахівець у галузі лазерної технології, виховує двох доньок; Олександр як і батько закінчив факультет хімічного машинобудування КПІ, фахівець у галузі автоматизації [2].

Т.Є. Мотчана з чоловіком. 1972 р.

Т.Є. Мотчана. 2006 р.

Т.Є. Мотчана із сином Олександром та онуком напередодні 100-річного ювілею. 2018 р.

1972 року за вислугою Тетяна Єфремівна вийшла на пенсію, але як і раніше допомагала всім, хто звертався до неї, не лише сусідських школярів, а й їхніх друзів навчала розв'язувати задачі. Добрий слід на все життя залишила Т.Є. Мотчана в серцях і душах своїх учнів, які часто відвідували улюблену вчительку. Понад сім років доглядала свого тяжко хворого, прикутого до ліжка чоловіка. Помер Іван Терентійович 17 березня 1995 року. Незважаючи на вік, вона завжди випромінювала життєрадісність, життєлюбство, турбувалася про оточуючих. Багато

вітань отримала Тетяна Єфремівна 26 вересня 2018 року, коли зустріла свій 100-літній ювілей.

Померла Т.Є. Мотчана напередодні найбільшого православного свята – Воскресіння Христового – 27 квітня 2019 року. Поховали її на старому корюківському кладовищі поруч з чоловіком та матір'ю. На могилі встановили пам'ятник, на якому, на прохання Тетяни Єфремівни, написана математична теорема Вієта, якою вона захоплювалася як вчитель математики.

Дві долі... Такі різні на перший погляд. Проте об'єднує цих людей не лише те, що обоє народилися в Козляничках, а й самовіддане служіння справі, яку обрали і котрій присвятили все своє життя.

- 1 Автобіографіческие моменты //Академик Борис Леонидович Смирнов (1891–1967) – 110 лет со дня рождения. Материалы международной конференции. 14–15 декабря 2001 г. – М., 2001.
2. Біографія Т.Є. Мотчаної. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержана під час e-mail листування.
3. Борис Леонидович Смирнов (1891–1967). Материалы к библиографии ученых Туркменистана. Вып. 3. – Ашхабад, 1968.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 1289. – Арк. 204зв.
5. Говорухина В.А. Борис Леонидович Смирнов (1891–1967). Некролог //Академик Борис Леонидович Смирнов – 110 лет со дня рождения. Материалы международной конференции. 14–15 декабря 2001 г. – М., 2001.
6. Годы жизни и путь Б.Л. Смирнова //Академик Борис Леонидович Смирнов – 110 лет со дня рождения. Материалы международной конференции. 14–15 декабря 2001 г. – М., 2001.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 881.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп.10. – Спр. 1642.
9. Лист В.І Сидоренка до Т.Є. Мотчаної. 09.02.1944. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержано під час e-mail листування.
10. Паспорт Є.С. Мотчаного, виданий Волинківським волосним старшиною. 20.05.1911. Зберігається у Парфенюка О.І. Одержано під час e-mail листування.
11. Посвідчення Є.С. Мотчаного, 06.11.1917. Завірена копія. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержано під час e-mail листування.
12. Посвідчення Є.С. Мотчаного, 06.02.1918. Завірена копія. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержано під час e-mail листування.
13. Предваряющие высказывания Б.Л. Смирнова //Академик Борис Леонидович Смирнов – 110 лет со дня рождения. Материалы международной конференции. 14–15 декабря 2001г. – М., 2001.
14. Свідоцтво про шлюб Є.С. Мотчаного, завірена копія 12.08.1934. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержано під час e-mail листування.
15. Свідоцтво про шлюб В.І. Сидоренка, 05.07.1941. Зберігається у Парфенюка О.І. Одержано під час e-mail листування.
16. Свідоцтво про народження Є.Л. Боголюб, завірена копія 12.12.1944. Зберігається у О.І. Парфенюка. Одержано під час e-mail листування.
17. Сергиенко С.Р. Воспоминания об академике АН ТССР Смирнове Борисе Леонидовиче //Академик Борис Леонидович Смирнов – 110 лет со дня рождения. Материалы международной конференции. 14–15 декабря 2001 г. – М., 2001.
18. Спогади Т.Є. Мотчаної про Корюківську трагедію. 1990-ті рр. Зберігаються у О.І. Парфенюка. Одержані під час e-mail листування.
19. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (Далі – ЧІМ). – Інв. № 2251: Лист Є.С. Мотчаного до Чернігівського історичного музею, 05.06.1990.
20. ЧІМ. – Інв. № 2241: Лист Б.Л. Смирнова Т.Є. Мотчаній, 15.04.1957.
21. ЧІМ. – Інв. № 2250: Лист Б.Л. Смирнова Т.Є. Мотчаній, 21.04.1957.
22. Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини //Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 43–44.
23. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 55652.

СЕРГЄЄВА С.

**Михайло Іванович Кириєнко,
шкільний вчитель та український націоналіст**

У період нацистської окупації на Чернігівщині, як в обласному центрі, так і в районах, діяли осередки організацій українських націоналістів обох напрямків – «бандерівці» і «мельниківці» (ОУН-Б, ОУН-М). До їхнього створення долучились похідні групи із західних регіонів України, які прийшли за вермахтом з метою формування органів місцевого самоврядування зі свідомих українців. Основним завданням оунівців була популяризація серед місцевого населення української історії, культури, розповсюдження ідеї створення незалежної суверенної української держави. Користуючись тим, що німецька влада ще міцно не вкоренилася, з осені 1941 року вони розпочали свою організаторську та агітаційну роботу. Чернігівські дослідники виявили широке коло українських націоналістів, які діяли на Чернігівщині під час нацистської окупації¹. Серед більш відомих – Федір Пипа, Іван Курач, Олекса Пахолка, Павло Дюбо, Михайло Семенець, Сергій Савченко, Анатолій Приходько, Григорій Ребенок, Данило Бутенко інші. До складу організацій вони залучали свідомих українців, представників української інтелігенції, людей, які вважали радянську владу ворожою до України. Серед них часто опинялися ті, хто ще в роки Української революції зробив свідомий вибір і воював проти більшовиків під українськими прапорами. Переважну більшість керівників оунівського руху на Чернігівщині нацисти заарештували, деяких стратили протягом 1942–1943 років. Однак низова ланка продовжувала працювати до приходу військ Червоної армії.

М. Кириєнко. 1910-ті роки.

Наша розповідь піде про Михайла Івановича Кириєнка, інспектора шкіл при відділі освіти Чернігівської міжрайуправи з листопада 1942 до вересня 1943 року. Прямих доказів про його причетність до оунівського підпілля ми не маємо, однак є відомості про його тісні дружні стосунки з Григорієм Дмитровичем Ребенком, завідуючим цим відділом. До війни Г.Д. Ребенок після закінчення Київського університету викладав українську мову і літературу в Чернігівському педінституті. До ОУН-Б його завербував І.В. Курач. Сам же М.І. Кириєнко, свідомий українець, за фахом також вчитель, десятки років пропрацював у сільських школах Чернігівщини, сповідуючи проукраїнські ідеї.

Народився він у с. Лави Сосницького повіту в 1884 році в родині селянина. Після закінчення в 1900 році церковно-учительської школи п'ятнадцять років вчителював. Під час Першої світової війни був мобілізований до російської армії, два роки служив рядовим. У травні 1917 року був направлений у Віленське військове училище (на той час евакуйоване у Полтаву) і вже 1 жовтня отримав чин прапорщика. Не маючи можливості виїхати в ту військову частину, куди його направили після закінчення училища, та з огляду на свої проукраїнські погляди, вирішив

піти в армію Української Народної Республіки. З цією метою у грудні 1917 року виїхав до Києва, де звернувся до військового відомства Центральної Ради. Михайла Кириєнка прийняв сам голова українського уряду Володимир Винниченко, який, вислухавши відвідувача, дав схвальну відповідь. Відтак направили новобранця в місто Ніжин на посаду командира взводу батальйону, яким командував прапорщик Осадчий. Однак через місяць за розпорядженням Центральної Ради М. Кириєнко як колишній вчитель був демобілізований².

Михайло Іванович повернувся на освітянську ниву і з 1918 року працював у школах Остерського та Любецького районів, а у 1934-ому разом з родиною оселився у Чернігові, де до початку війни працював викладачем у семирічній школі міліції № 2. З початком німецько-радянської війни мав евакуюватися, однак, як пізніше свідчив Михайло Іванович: «...приблизно в серпні 1941 року начальник другого відділення міліції м. Чернігова сповістив мене про те, щоб я підготувався до евакуації і що за мною заїдуть на автомашині. Однак за мною ніхто не заїхав, я та моя дружина люди похилого віку і нам було б важко самим виїжджати, таким чином я не евакуювався»³.

Під час окупації приблизно до лютого 1942 року М.І. Кириєнко не працював, потім влаштувався нічним сторожем на Чернігівському маслозаводі, звідки був звільнений за скороченням штатів, після місячної перерви поступив до нотаріальної контори на посаду секретаря. В серпні майже місяць працював інспектором шкіл Тупичівського району, звідки також прийшлося піти – місце зайняла донька бургомістра району Дубрави. У листопаді влаштувався інспектором шкіл Чернігівського району.

У підпорядкованій нацистській військової адміністрації зоні, в яку входила Чернігівська область, передбачалось функціонування лише початкових шкіл та професійних шкіл, які готували робітників для промислових, сільськогосподарських, лісогосподарських підприємств. Програма початкових шкіл складалася з вивчення української мови та літератури, арифметики, природознавства, фізичної географії, німецької мови (3, 4 класи) і фізкультури. Освітню галузь нацисти жорстко контролювали. Роботою навчальних закладів опікувались відділи освіти, створені при районних та міських управах. До обов'язків інспектора шкіл належали організація навчального процесу, методика викладання та господарська частина у школах. Під час своєї роботи Михайло Іванович неодноразово виїздив до сіл Чернігівського району: у Бобровицю, Брусилів, Яцеве, Киселівку, Улянівку, Черниш, Седнів, Терехівку, Кобилянку та інші. При обслідуванні шкіл, серед іншого, перевіряв, як виховуються діти, що читають на уроках, радив, щоб вчителі використовували матеріали газети «Українське Полісся». Радянські підручники нацистська влада заборонила від самого початку окупації й інспектору залишалося лише контролювати виконання розпорядження окупантів. Стосовно газети «Українське Полісся», яку видавали націоналісти Ф. Пипа та І. Курач (з дозволу німецького коменданта), то маємо сказати, що до кінця 1942 року вона була рупором українського національного руху на Чернігівщині. В газеті, крім повідомлень з фронту та

М.І. Кириєнко (зліва) з Г.Д. Ребенком (?). 1942 р.

перспективних планів окупантів, друкувались матеріали національного спрямування – агітаційні статті за самостійну Україну, критика більшовицько-совєтської влади та її керівників, висвітлювалось життя населення Чернігівщини, функціонування і культурно-просвітницька діяльність «Просвіт» з організації хорових, оркестрових, театральних гуртків, проведення літературних вечорів, вміщувались матеріали з історії України тощо⁴.

Під час перевірки шкіл Кириєнко не проводив нарад або зборів із вчителями, обмежувався складанням акта, який здавав завідувачу відділом освіти Ребенку. До речі, саме Григорій Дмитрович Ребенок, як вже згадувалося, мав найбільший вплив на Михайла Івановича. Обидва схвально відгукувалися про діячів Центральної Ради Михайла Грушевського та Володимира Винниченка, плекали ідею створення самостійної України⁵.

У вересні 1943 року Михайло Іванович разом з німцями не втік. Не відчувуючи провини перед українським народом, залишився на батьківщині. Ба, більше, тоді ж не зважаючи на поважний вік, був мобілізований до Червоної армії, брав участь у боях, був поранений.

Його заарештували аж 13 березня 1950 року. 17 березня старший слідчий УМДБ по Чернігівській області старший лейтенант Альошин, розглянувши матеріали справи № 4561, вирішив, що їх достатньо для викриття М.І. Кириєнка як ворога народу. Адже він залишився в Чернігові на тимчасово окупованій території, працював при окупаційній владі інспектором шкіл Чернігівської міжрайонної, при цьому «пособничал» нацистам – перевіряв роботу шкіл, забороняв вчителям користуватися радянськими підручниками та давав вказівки опрацьовувати з учнями «профашистську газету» «Українське Полісся». Крім того, зазначав гебіст, Кириєнко, будучи вороже налаштованим до радянської влади, як під час окупації, так і після закінчення війни, проводив антирадянську агітацію, спрямовану проти заходів партії та радянського уряду, ганьбив життя трудящих в СРСР та схвалював життя в дореволюційній Росії⁶. Вже під час слідства викристалізувалися антирадянські вислови підслідного: «Отриманої перемоги наш народ не відчуває і живе дуже погано тому, що в Радянському Союзі немає ніякої свободи»; «Селяни живуть дуже погано, ненавидять колгоспи та називають їх «панщиною»; «Піддавати переслідуванням можна грабіжника, вбивцю, а не людину, яка інакше думає»; «До революції один знайомий вийшов на Хрещатик

30

Протокол допроса
Арештованного Кириєнко Михайла
Івановича від 16 березня 1950 року
г.р. Чернігів

Допрос вчинено в 22⁰⁰
 — — — околиці в 3¹⁰

Допрос: Г.р. В.т. Прошавад
 «Чим займався в г.р. Чернігіві під час війни СРСР з Німеччиною?»

Свідчить: В часі війни СРСР з Німеччиною в 1941 році я проживав в г.р. Чернігіві, працював вчительським в середній школі №2 в г.р. Чернігіві, котра належала до адміністративного управління німцями. Водночас працював вчительським в середній школі №5. В указаний час займався в роботі по групі німської окупації в г.р. Чернігіві в 1941 році.

Допрос: Чому в.т. не зважував на вимоги СРСР, а займався проживанням на території окупованій німцями?

Свідчить: Прошавад в г.р. Чернігіві працював вчительським в школі №2 в г.р. Чернігіві в адміністративній школі №2 в г.р. Чернігіві, працюючи в школі в 1941 році. Начальник 2-го відділення школи в г.р. Чернігіві, працюючи в школі в 1941 році, вказував на вимоги СРСР, а також вказував на вимоги СРСР.

М.І. Кириєнко

М.І. Кириєнко

Управління
Генерального
Бюро

Пересилати анкету для заповнення арестованному – забороняється. Заповнений со-
здає арестованного і перевіряється по до-
кументам.

Анкета арестованного

Фамилия, имя и отчество	Кириенко Михаил Иванович
Год и место рождения	1884 г. с. Павло-Семинский, Черниговской области
Последнее место жительства до ареста (подробный адрес)	г. Чернигов, район Ч. Костомаров № 2, квартира 17
Профессия и специальность	участник в
Последнее место работы или последнее занятие до ареста (включая работу, которая и была занятием)	школы № 5 и № 3, бухгалтер
Национальность	Украинец
Гражданство (при наличии паспорта – указать, какой документ удостоверяет личность гражданина Украины (или др.))	а) граждан (полн.), СССР б) паспорт серия № выдан
Пол	мужской
Средняя физическая и специальная (подчеркнуть) и физическая выносливость	физическая, среднее, выносливость средняя
Семейное и политическое прошлое	из крестьян – середняков
Судимости (состояли ли в суде, в том числе, когда, за что, приговор)	со слов не судим

Анкета заполнена в Черниговском УМГБ по Черниговской области

Город, село, ж. д. ст. Чернигов

Имя Фролоданич Кириенко, 2 мес. 2-Т

Подпись

Место для фотокарточки арестованного

Кириенко Михаил Иванович 1884

Отпечаток указательного пальца правой руки (от одной кромки ногтя до кончика)

Личная подпись арестованного

Чернигов, друкарня ім. Кірова, з. 2500, т. 1500

у Києві та крикнув «Долой самодержавие» і йому за це нічого не було, а ось зараз, якщо б вийшов на вулицю і сказав «Долой Сталина», то б загубив своє життя» тощо⁷. Всі ці «злочини» потягли на дві статті, 54-3 та 54-10 ч. 1 Карного кодексу УРСР – зносили з іноземною державою з ворожою метою та антирадянська пропаганда і агітація⁸.

Під час слідства до вже згаданих звинувачень додалося ще одне: восени 1941 року М. Кириєнко разом з Г. Ребенком, М. Савенком, Ф. Семченком, В. Зинчук ходив до німецького коменданта Чернігова і клопотався надати роботу представникам української інтелігенції та поліпшити постачання міста хлібом⁹.

Ось практично і весь перелік «протиправних дій» М.І. Кириєнка, навколо яких з 13 березня до 6 травня 1950 року точилося слідство. Судове засідання Чернігівського обласного суду відбулося 24 травня. В останньому слові Михайло Іванович просив взяти до уваги його похилий вік, службу в Радянській армії, отримане на війні поранення та пом'якшити покарання. Однак отримав «по всей строгости закона» – 10 років виправно-трудових таборів та 5 років ураження у правах з конфіскацією всього майна¹⁰.

Подальша доля М.І. Кириєнка, на жаль, нам невідома. В касаційному порядку його справа не розглядалась. Ніхто з родичів про його реабілітацію не клопотався. Лише 8 серпня 1990 року прокурор прокуратури Чернігівської області Ярошевський, розглянувши матеріали архівної кримінальної справи стосовно М.І. Кириєнка, виявив: Кириєнко у висунутому звину-

ваченні винним себе не визнав, у період окупації дійсно працював інспектором шкіл Чернігівського району. За службовими обов'язками перевіряв методичну, учбову, господарську роботу в школах; користуватися радянськими підручниками не забороняв, антирадянською агітацією не займався; під час слідства наполягав, що свідки його обмовляють. Прокурор дійшов висновку, що заборона Кириєнка як інспектора початкових шкіл користуватися радянськими підручниками за вказівкою відділу освіти недостатня підстава для визнання засудженого винним у пособництві нацистській Німеччині, що робота інспектора начальних шкіл, яка не виходила за професійні рамки, не може визнаватися пособництвом окупантам. Таким чином, М.І. Кириєнко на підставі постанови пленуму Верховного суду СРСР № 22 (М) 16 /У/ від 25 листопада 1943 року не підпадав під перелік осіб, які підлягають відповідальності за ст. 54-3 КК УРСР.

Стосовно ж іншої статті, то, на думку прокурора, висловлюванням Кириєнка на кшталт: «до революції вчителю жилося краще, ніж при радянській владі; зарплата була більше, а роботи менше; в царських школах дисципліна була краще, ніж в наших; в країні немає свободи; газета «Правда» не пише правду; радянська влада – це гноблення і несправедливість, терор і насилля; народ не відчуває одержаної перемоги; демократії немає, не можна нікого критикувати», – суд дав помилкову кваліфікацію, назвавши їх антирадянською агітацією. По-перше – слова відповідали дійсності. По друге – вони не містили закликів до повалення, послаблення, підризу радянської влади, або здійснення окремих контрреволюційних злочинів. Крім того, справа не містить доказів про наміри Кириєнка на здійснення вказаних дій. Таким чином, склад злочину за ст. 54-10 КК УРСР у діях засудженого також відсутній. Відтак – вирок обласного суду від 24 травня 1950 року в справі зі звинувачення М.І. Кириєнка за ст. 54-10, 54-3 КК УРСР підлягає скасуванню, а справа – припиненню за відсутності в його діях складу злочину¹¹.

1. Дорохіна Т. Чернігівський націоналістичний клуб «Січ» та його директор Анатолій Михайлович Приходько //Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 132–144.
2. Галузевий державний архів Служби Безпеки України по Чернігівській області (далі ГДА СБ України по Чернігівській області. – Спр. П-15679. – Арк. 2.
3. Там само. – Арк. 20зв.
4. Дорохіна Т. Редакція газети «Українське Полісся» у період німецької окупації 1941–1943 рр. //Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С. 183–188; Негода В. Життя в окупованому Чернігові за публікаціями газети «Українське Полісся» //Скарбниця української культури; Збірник наукових праць. – Чернігів, 2012. – Вип. 14. – С. 197–204.
5. ГДА СБ України по Чернігівській області. Спр. П-15679. – Арк. 3.
6. Там само. – Арк. 23.
7. Там само. – Арк. 18, 18зв.
8. Там само. – Арк. 23.
9. Там само. – Арк. 17.
10. Там само. – Арк. 93.
11. Там само. – Арк. 123.

ПОЛОВНИКОВА С.

До історії “Альбому Андрія Івановича Лизогуба” з фондів Національного музею Тараса Шевченка

Портрет Андрія Івановича Лизогуба, над яким працював Т.Г. Шевченко під час перебування в Седневі 1846 року, та два автопортрети, надіслані Тарасом Григоровичем із заслання, увійшли до альбому, який став цінним надбанням Національного музею Тараса Шевченка.

У 1939 році в Україні готувалися широко відзначити 125-ті роковини від дня народження Т.Г. Шевченка. До цієї дати Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР придбало унікальний альбом із згаданими творами Шевченка-художника, малюнками інших авторів та кількома фотографіями. Як свідчила остання його власниця І.А. Косенко, він їй дістався від матері, а до того зберігався у діда – відомого педагога та громадського діяча Єлисея Купріяновича Трегубова. За переказами, ця реліквія потрапила до нього від родини Галаганів, що цілком вірогідно, адже з 1876 року Є. Трегубов викладав у Колегії Павла Галагана в Києві.

*Обкладинка альбому
Андрія Лизогуба.*

*Т.Г. Шевченко.
Автопортрет. 1847.
Інв. № 2-910.*

*Т.Г. Шевченко.
Автопортрет. 1849.
Інв. № 2-909.*

*Т.Г. Шевченко. Портрет
А.І. Лизогуба. 1846.
Інв. № 2-911.*

Першим проаналізував зміст цього раритету та визначив Андрія Івановича Лизогуба як його власника мистецтвознавець Леонід Владич [1, с.18–22]. Він довів, що автопортрети 1847 та 1849 років Тарас Григорович Шевченко надіслав саме йому – своєму другові Андрію Лизогубу, про що згадувалося в їхньому листуванні [8]. Останнього Шевченко зобразив, перебуваючи в Седневі 1846 року.

За спогадами відомого історика Олександра Матвійовича Лазаревського: “Лизогуб был типичным помещиком половины XIX в., представляя в себе и украинофила и помещика – совсем не сочувствовавшего освободительной реформе. Лизогуб, по-видимому, не имел высшего образования, но был большим поклонником искусства. Он сам рисовал немного и любил общество людей интересовавшихся искусством... Во всяком случае, Лизогуб выделялся из своей среды – любовью к родине. Он охотно приводил в своих разговорах слова и фразы родного языка, которым, по-видимому, вполне владел. Покойный А.И. Ханенко рассказывал мне, что в седневском доме Лизогуба, по стенам, были развешаны портреты его детей в малорусской старинной одежде, рисованные самим отцом” [3, с. 285–286].

Ми ж можемо оцінити творчість Андрія Івановича за його рисунками, вміщеними в альбомі, який можна назвати сімейним, адже більшість сюжетів обертаються навколо родин Лизогубів та Дуніних-Борковських. Вони – сусіди: перші господарюють у містечку Седневі, другі – володарі села Великий Листвен у Городнянському повіті. Коріння цих дворянських родин переплелося ще у вісімнадцятому столітті, а у дев’ятнадцятому шлюбні зв’язки стали ще міцнішими [5, с. 103–104]. Одружений на Надії Дмитрівні Дуніній-Борковській, Андрій Іванович, перебуваючи у маєтку її батьків, замалював старовинні будівлі Листвена (г-936; кольор. вкл. 9).

Деякі роботи Лизогуба є своєрідними ілюстраціями до біографії автора.

Відомо, що у 1837–1838 роках він служив на портовій митниці в Одесі. Про це нагадує краєвид, підписаний власноручно “**Коло Одессы, на хутори Ланжеронъ 1837**” [6, г-930]. Майже через десять років Андрій Іванович з родиною знову приїжджає до цього південного міста. Подорож затримала тяжка втрата – в дорозі померла маленька дочка

Ліза. Її поховали в маєтку брата Віталія Івановича Лизогуба в селі Коломийцях Пирятинського повіту Полтавської губернії (г-947; кольор. вкл. 10). Дуже співчував батькам дівчинки Тарас Шевченко, отримавши цю сумну звістку на засланні. В листі від 11 грудня 1847 року він писав: “Жаль і дуже мені вашої маленької, згадаю, то так, неначе бачу, як воно манюсіньке танцює,

9. Альбом Андрія Лизогуба

10. Альбом Андрія Лизогуба

У Коломийцях, Миттавської губернії у саду братів свого Виславицького
могили, доки не збудували. 43. Нова Едуардова. 1860.

У Одесі, збудовано для друку в 1847 до цього
= 1848 року.

а Ілья Іванович грає і приспівує... не скорбіть, може, воно добре зробило, що перейшло на той світ, не мучене страстьми земними” [8, с. 37]. Під час перебування в Одесі Андрій Іванович зробив кілька малюнків з авторськими підписами: “У Одессі. Тут мы жили зь осени 1847 до лита 1848 року” [6, г-937: кольор. вкл. 10] та “Коло Одессы, на хутори Прокопеуса, 1848” [6, г-938].

Щодо занять А. Лизогуба живописом, то можна пригадати створення ним малярні у Седневі, згаданої в листі до Тараса Григоровича з Одеси від 7 лютого 1848 року: “Я привіз з собою великий патрет, що у Седневі почав, Ви бачили уся моя сем’я там намальована, але дорогою грунт обліз, паскудне полотно попалося” [4, с. 44].

Свій художній хист демонструє на сторінках альбому юна Глафіра Псьол, яка тількино одружилася з рідним братом Надії Петром Дмитровичем Дуніним-Борковським, який рано пішов з життя від швидкоплинної хвороби [7, с. 121–122]. Відомий його портрет роботи Т. Шевченка.

**Невідомий художник. Портрет
Г.І. Псьол. 1847. Інв. № 925.**

**Т.Г. Шевченко.
Портрет П.Д. Дуніна-Борковського.
Перша половина XIX ст.***

В альбомі вміщено і кілька фотографій, серед яких портрет жінки стрункої статури з витонченими рисами обличчя. Як вдалося з’ясувати за раніше атрибутіваним фото, це – Олександра Олександрівна Милорадович, рідна сестра генерал-лейтенанта, відомого генеалoga, історика, громадського діяча графа Григорія Милорадовича. У 1862 році вона взяла шлюб із дійсним статським радником Василем Дмитровичем Дуніним-Борковським [5, с. 140], рідним братом дружини А. Лизогуба.

Серед презентованих в альбомі авторів привертають увагу імена Олександра Павловича Брюллова (1798–1877), архітектора за фахом, рідного брата відомого художника-академіка Карла Брюллова, та Іполита Івановича Подчаського (1792–1879), дійсного таємного радника, сенатора, художника-аматора, який доводився дядьком Л. Жемчужникову.

В.Д. Дунін-Борковський. Фото.
*Друга половина XIX ст.***

О.О. Дуніна-Борковська, в дівоцтві Милорадович. Фото. Друга половина XIX ст. Інв. № 58.

Подорожуючи Україною 1853 року до Седнева завітали художники Л.М. Жемчужников та Л.Ф. Лагоріо. Обидва зробили кілька седнівських замальовок, одна з яких – “Дівчина в лісі” Л. Лагоріо міститься в альбомі [6, г-940]. Згодом у своїх спогадах Лев Михайлович Жемчужников писав: “Седнев. Семейство Лизогубов... Андрей Иванович Лизогуб, чрезвычайно добрый и простой, был хороший музыкант, отлично знал перспективу, любил живопись, писал портреты...” [2, с. 161].

Найбільш ранніми датованими творами в альбомі є “Портрет невідомого” 1833 року та акварель 1834 року, виконана М.П. Ханиковим, підполковником, представником ярославського дворянства.

За сучасним станом обліку Національного музею Тараса Шевченка в цьому музейному предметі за інвентарними номерами г-918–980 знаходяться шістьдесят три художні твори. Авторські роботи Т.Г. Шевченка були вилучені з нього для експонування на виставках як окремі твори: “Портрет А.І. Лизогуба” (інв. г-911) та “Автопортрет” 1849 р. (інв. г-909) на Республіканській ювілейній шевченківській виставці в Києві (1939 рік) та “Автопортрет” 1847 року (інв. г-910) – на виставці образотвор-

Невідомий художник. Портрет невідомого. 1833. Інв. № 2-971.

М.П. Хаников. Поміщицька вітальня. 1834. Інв. № 59.

чого мистецтва Української РСР в Москві (1951 рік). Вони зберігаються окремо та мають ті самі облікові номери.

У 2012 році в Чернігові був виданий набір з десяти листівок “Старий Седнів у творах художників ХІХ ст.”, п’ять з них – це ілюстрації творів, що походять з альбому Андрія Лизогуба.

1. Владич Л. Альбом А.І. Лизогуба //Образотворче мистецтво. – 1940. – № 3.
 2. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Искусство, 1971.
 3. Лазаревский А.М. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863гг.) //Киевская старина. – Т. 73. – 1901. – Май.
 4. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 1993.
 5. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. – Т. 2. – СПб., 1902.
 6. Національний музей Тараса Шевченка. Альбом А.І. Лизогуба. – Інвентарні номери.
 7. Половнікова С.О. “Яготинські анахоретки” //Образотворче мистецтво. – 2014. – № 4.
 8. Шевченко Т.Г. Зібрання творів у шести томах. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 2003.
 9. Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина: путівник –К.: Богдана, 2012.
- * [Електронний ресурс]: <http://kobzar.ua/item/show4542>
- ** Труды Черниговской архивной комиссии. Вып. 9 – Чернигов, 1912. – Вклейка, с. 2об.

СИТИЙ І.

Матриці печаток у зібранні Остерського краєзнавчого музею. Каталог

До числа музеїв Чернігівщини, які перейшли сторічний ювілей, належить і Остерський краєзнавчий. Заснований у 1908 році, він став знаним науковим і освітнім осередком, мав кількатисячне зібрання пам'яток культури, яке, на жаль, дуже постраждало під час Другої світової війни. Переважна більшість представлених у ньому тепер раритетів були зібрані у повоєнний час. З окремими із них хочемо познайомити.

В музеї зберігається невелика, але цікава збірка матриць сфрагісів, яка хронологічно охоплює період від початку XIX ст. до 1960-х років. Серед них – печатки, що належали різноманітним установам, приватним особам, військовим частинам, церквам тощо. Територіально вони стосуються, головним чином, Остра й Остерського повіту, хоча трапляються й винятки. Джерелами їхнього надходження стали приватні збірки, дві пам'ятки – № 10 і 11 – музей отримав від нащадків Г.М. Красного, який у 1917–1927 роках був головою Старгородської сільради, чотири – № 3, 4, 7, 8 – у 1979 році від П.К. Коровяковського, уродженця Остра, що на той час мешкав у Чернігові. Окремі предмети, вочевидь зі старих колекцій, зберігалися в бібліотеці музею і лише в 1991 р. переведені у Музейний фонд України й описані як музейні предмети.

Матриці розташовані за хронологічним принципом. Опис складається із зазначення інвентарного номера (інв.) та інвентарного номера за книгою вступу (інв. КВ); матеріалу, розміру, опису зображення, датування. Наводиться час надходження артефакту до музейного зібрання. Світлини всіх печаток вміщені на кольоровій вклейці (кольор. вкл. 11).

1. Інв. № Д 3805, інв. КВ 18110. Бронзова, двобічна: один кінець – овальний, 25 x 20 мм, другий – восьмикутний, 20 x 16 мм, з'єднані гранчастою ручкою, довжиною 70 мм.

Зображення на восьмикутнику: угорі – хрест на могилі, над ним напис «ВѢРА»; нижче зліва – якір, над ним напис «НАДЕЖДА», справа – кубок, над ним напис «СЛАВА»; під ними – шабля з підвішеними нагородами – 2-ма хрестами та медаллю із зображенням Всевидючого ока, над шаблею – напис «НАГРАДА»; під шаблею зображена труна з написом «КОНЕЦЪ»¹. Зображення на овалі: на престолі кубок, на якому стоїть щит із гербом (башта та підкова), над щитом – дворянська корона, що увінчана 2-ма крилами, між якими людська постать; обабіч – вінки слави², нижче яких літери «І», «А І» («ІМПЕРАТОР АЛЕКСАНДР І»); обабіч герба – арматура.

Після 1812 р. Ймовірно належала офіцеру, учаснику Вітчизняної війни 1812 р.

Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.

2. Інв. № Д 3806, інв. КВ 18111. Бронзова, овальна, 24 x 28 мм, висота дерев'яної ручки – 95 мм.

Зображення: угорі – Всевидюче око у саяві, під ним – потир, обабіч – хрест та Біблія з написом «Въ началѣ бѣ СЛОВО», нижче літери «Ф.», «А.».

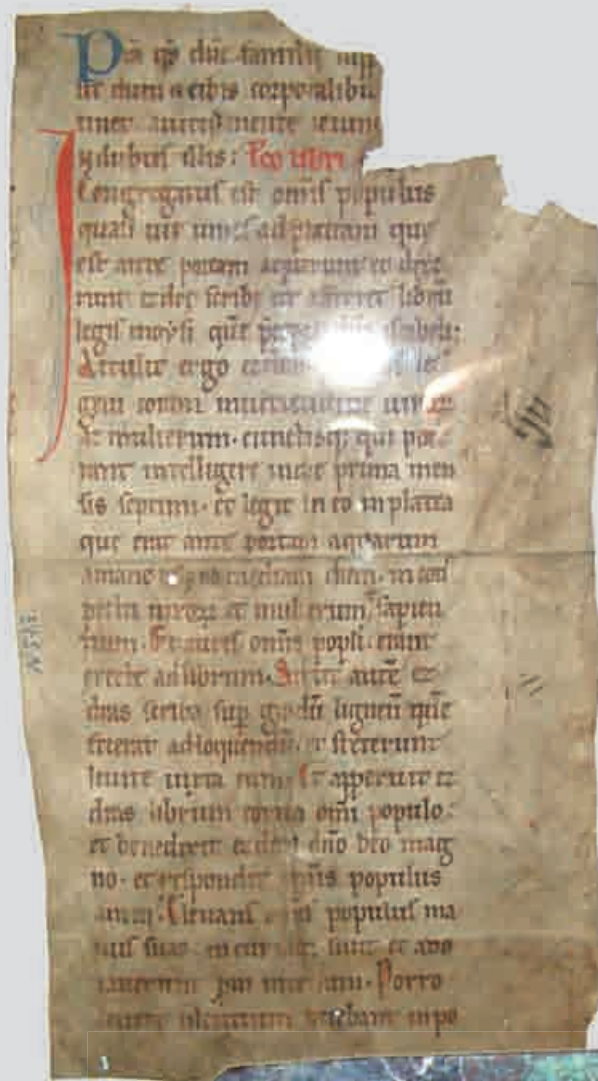
Перша половина XIX ст.

Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.

11. Матриці печаток Остерського музею

12. Монастирські печатки. Артефакти Менського музею

Печатка
Максаківського
монастиря.

Печатка Новгород-Сіверського монастиря. № Ал-1891.

Пергамент. XV ст.

Закладна дошка Благовіщенської церкви смт Березна. 1770 р.

3. Інв. № Д 3532, інв. КВ 1089. Бронзова, овальна, 25 x 20 мм, висота штиря під ручку – 26 мм.
Зображення: по центру – козак на повний зріст без головного убору в одній руці тримає шаблю, у другій – спис; над ним півколом напис: «ТЕРПЕНИЯ УЧИСЯ», обабіч ніг літери «Х.», «П.»³
Перша половина XIX ст.
Надійшла до музею 1979 р.
4. Інв. № Д 3387, інв. КВ 3657. Бронзова, діаметр 30 мм, висота втулки для ручки – 20 мм.
Зображення: церква під 3-ма куполами, по колу напис «ПОКРОВСКОЙ. ЦЕР: УЪЗД: ОСТЕР: СЕЛ: МАКСИМА.».
Після 1836 р.
Надійшла до музею 1979 р.
5. Інв. № Д 3809, інв. КВ 18114. Бронзова, овальна, 34 x 22 мм, висота штиря під ручку – 30 мм.
Зображення: по центру під відкритою короною літера «А», обабіч – віньетки; нижче літери напис «JOZEFOWICZ».
Середина XIX ст.
Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.
6. Інв. № Д 3539, інв. № КВ 2797. Бронзова; діаметр 28 мм, висота штиря під ручку – 20 мм. У верхній частині штиря отвір для кріплення ручки або шнурка.
Зображення: герб Російської імперії, по колу напис «+ МИРОВОЙ СУДЬЯ З УЧ. ОСТЕРСК. СУДЕБНО МИРОВ. ОК.».
Після 1855 р.
Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.
7. Інв. № Д 3808, інв. КВ 18113. Бронзова, діаметр 36 мм, висота штиря під ручку – 33 мм.
Зображення: герб Російської імперії; по колу напис у два рядки «* УПОЛНОМОЧЕН. ПОПЕЧИТ. ИМПЕРАТРИЦЫ МАРИИ АЛЕКСАНДРОВНЫ О СЛѢПЫХЪ ЧЕРНИГОВСК. ГУБ.».
Після 1881 р.
Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.
8. Інв. № Д 3388, інв. КВ 1633. Бронзова, діаметр 34 мм, з дерев'яною фігурною ручкою довжиною 70 мм.
Зображення: по центру на тлі штрихування напис у два рядки «КАЗЕН. КРЕСТЬЯНЪ/Д.ЛУТАВЫ», по колу – напис: «МОРОВСК. ВОЛ. ОСТЕРСК. У. ЧЕРНИГОВСК. Г.».
Кінець XIX – початок XX ст.
Надійшла до музею 1979 р.
9. Інв. № Д 3529, інв. КВ 1362. Бронзова, діаметр 26 мм, висота штиря під ручку – 27 мм.
Зображення: двоголовий орел, по колу напис «+ ЧЕРНИГОВСКІЙ ВОЕННЫЙ ГОСПИТАЛЬ».
1917 р.
Надійшла до музею 1979 р.
10. Інв. № С 7996, інв. КВ 16390. Гумова, діаметр 35 мм, наклеєна на металеву основу, 37 x 37 мм з дерев'яною фігурною ручкою висотою 68 мм.
Зображення: напис у п'ять рядків «ПЕЧАТЬ/ СТАРОГОРОДСКАГО/ СЕЛЬСКАГО/(зрізано)/ ОСТЕРСКОЙ. ВОЛОСТИ/ЧЕРНИГ. ГУБ.».
1917 р.
Надійшла до музею 1992 р.

11. Інв. № С 7997, інв. КВ 16991. Гумова, овальна, 42 х 26 мм, наклеєна на дерев'яну основу, 42 х 27 мм, з дерев'яною фігурною ручкою висотою 69 мм.

Зображення: напис у чотири рядки «ГАВРИЛО МИХАЙЛОВИЧЪ/ КРАСНЫЙ/ СТАРОГОРОД-КА.../ Г.ОСТЕРЪ:ЧЕР.ГУБ.».

1917 р.

Надійшла до музею 1992 р.

12. Інв. № Д 3807, інв. КВ 18112. Залізна, діаметр 25 мм, висота залізної ручки – 53 мм.

Зображення: по центру в колі цифра «8», по колу напис «ПАРК В/Ч 48752» (*належність до парку техніки 305 танкового полку 41 гвардійської танкової дивізії, бокс № 8, місце дислокації – Черкаси – І.С.*).

1960-ті рр.

Зберігалася у бібліотеці музею, надійшла у фонди 1991 р.

1. Девізи на печатках у Російській імперії узаконені з 1766 р. – Знак депутатів Комісії для створення проекту «Нового уложенія», який, згідно з маніфестом Катерини II від 14.12.1766 р., депутати могли вміщувати у свої герби: піраміда під імператорською короною, угорі напис: «БЛАЖЕНСТВО КАЖДАГО И ВСЕХ», унизу – «1766 года Декабря 14» (Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. К., 1993, с. 69–70, герб Карташевских).

2. Основою іконографії приватних печаток у першій половині XIX ст. стала комбінація символів, які зазначали соціальний стан власника, його сподівання, прагнення, як-от: символи Віри, Надії, Любові – хрест, явір, серце; мінливості Фортуни – корабель у хвилях; вищих сил і сподівання на їхній захист – «Всевидюче око»; професійних і життєвих ризиків – постаменти, надгробки, труни, зламане дерево тощо; професії чи роду занять – фрукти, снопи, зброя, ріг достатку, кадуцей тощо (детальніше див. Яровая Е. Печати российского купечества XIX века из собрания Н.Ф. Романченка //Сфрагистичний щорічник. Вип. IV. К., 2013. С. 467– 475; авторка в свою чергу посилається на статтю – Антошевский И.К. Надписи и девизы на русских печатях частных лиц, 1903; та брошуру Романченка Н. Надписи и девизы на русских печатях моего собрания, 1905). Зверев С. зазначає, що джерелом символіки для печаток слугувала книга «Символы и эмблемы», Амстердам, 1705, яка була передрукована в Росії у 1716, 1788, 1811 рр. (Зверев С. Печать командора Мальтийского ордена Николая Петровича Резанова (1764–1807) //Сфрагистичний щорічник. Вип. IV. К., 2013. С. 524).

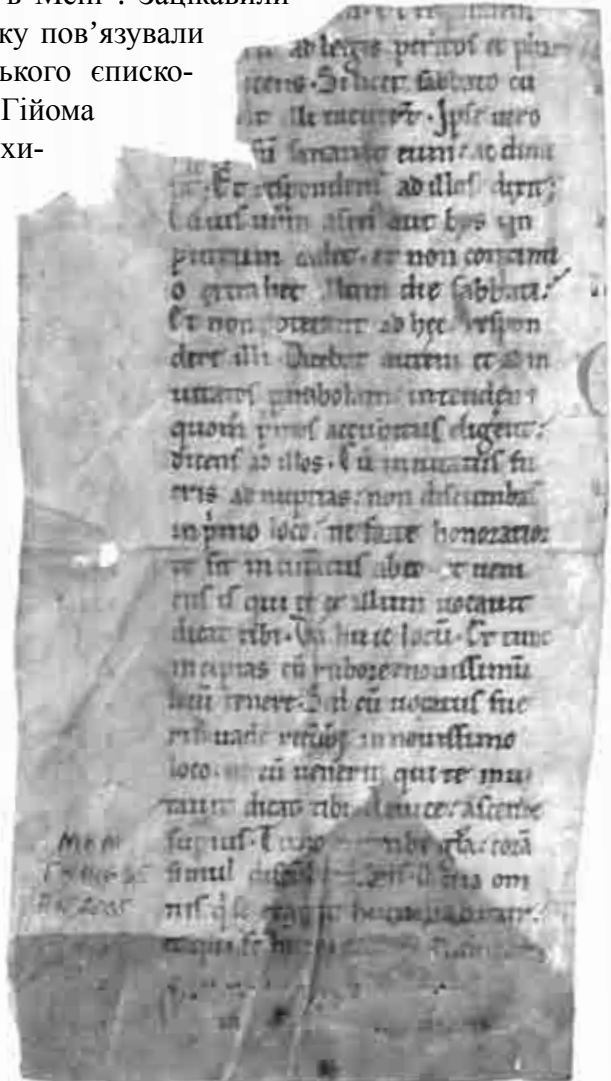
3. На такі печатки існувала певна мода. Вони вирізнялися персоніфікованим написом власника та окремими деталями малюнка, а девіз залишався незмінним (див. фото «Козак» на кольор. вкл.11).

СИТИЙ І.

Артефакти Менського краєзнавчого музею імені В.Ф. Покотила

У районних музеях Чернігівської області зберігається чимало цікавих за змістом і формою музейних предметів, але про них мало хто знає, тому метою цієї публікації є популяризація таких збірок. Серед експонатів Менського музею нашу увагу привернув нетиповий на перший погляд для Чернігово-Сіверщини артефакт. Це – рукописний аркуш пергаменту з твору домініканського священика, теолога Гійома Паризького (Guellmus Parisiensis, 1435–1485) “*Postille maiores in epistolas et evangelia: per totius anni decursum, tam dominicalium quam ferialium ...*” розміром 23 x 12 см (Інв. № Г № 14635, П № 2035, № 533; *кольор. вкл.* 12).

Постає питання, яким чином цей написаний латинською мовною рукопис потрапив до української православної Мени. Інформація у фондово-облікових документах та етикетці більш ніж скромна: “Зразок рукопису на пергаменті (XIII ст.). Уривок з літургійної книги (походження з Франції). Знайдено в Мені”. Зацікавили датування пам’ятки і географія її походження, яку пов’язували з іменем іншого французького теолога, паризького єпископа, радника та духовника короля Людовика IX Гійома Паризького або Овернського (1190–1249). Ми ж схиляємося до пізнішого датування, яке вималювалося під час обговорення на інтернет-форумі. Як би там не було, документ дійсно дуже давній, на що вказують матеріал, готичний устав, стилістика малюнка червоно-синіх ініціалів, і пов’язаний він із Францією. Ймовірно, артефакт потрапив на Менщину, коли вона входила до складу Речі Посполитої (1618–1648) і королівська влада проводила активну політику щодо інкорпорації східних кресів, у т.ч. через релігійну складову. Петро Кулаковський пише, що на Сіверщині виникають домініканські фундації у Чернігові, Новгороді-Сіверському і Ніжині; єзуїтська колегія – у Новгороді-Сіверському, при якій існувала бурса музик та бібліотека (!). Невелика єзуїтська місія була у Сосниці (усього 20 км від Мени). У Чернігові була заснована унійна архимандрія на чолі з Кирилом Ставровецьким¹. Ще одним джерелом надходження міг слугувати Макошинський монастир (8 км на південь від Мени), що був заснований київським воєводою Адамом Киселем². Певний час цей осередок очолював палкий прибічник Речі Посполитої Віктор Бублице-

¹ Кулаковський Петро. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 190–191.

² Там само. – С. 195.

вич. Можна не сумніватися, що якби зірки були прихильні до польського короля, то ігумен перетворив би цей православний монастир на унійний. Його активну прихильність відмічав Ян Казимир і винагородив за це двома привілеями – від 13 січня та від 16 березня 1664 р., які були вписані до менських гродських книг 20 квітня та 2 травня 1664 р.³ Ймовірно, в монастирі були й друковані книги та рукописи латиною, що було звичайним явищем у ті часи. Наприклад: у Покровському храмі (1721) с. Іванівки (Петров Корінь, Яковлевичи, Янівка, нині – Чернігівського району) використовували срібний потир з написом “Noc opus comparatum largiter per parentes Andree Babonio filio suo anno domini 1605 die 7 mens. iunii”. Цей потир належав колись родині Ласковських – володарів села за короля Сигізмунда III⁴. Не можна відкидати й припущення, що рукопис походив з бібліотеки якогось шляхтича, у першу чергу – самого Адама Киселя, людини широких культурних запитів, володаря Мени, чий замок височів на околиці міста на березі однойменної річки⁵.

Ще один рідкісний експонат музею – закладна дошка Благовіщенської церкви містечка Березна розміром 23,6 x 17,5 см (Інв. № Г № 14688, Х № 450; *кольор. вкл. 12*).

Пам’ятка цікава тим, що знайомить нас з історією храму, який не зберігся. Він спочатку був дерев’яний, знищений блискавкою у 1765 р., а через п’ять років, 16 травня 1770 р., на його місці заклали мурований, що був уведений в експлуатацію аж 1778 року. Очолив процес відбудови березнянський протопоп. Вийшов храм дуже привабливим, уявлення про його красу дає фото 1928 р.⁶

Текст вирізаний на мідній дошці зі зрізаними кутами і починається зображенням хреста: «Во имя отца и с(и)на и с(вя)таго д(у)ха 1770 году/мая 16 дня от Рождества Хр(ис)това основана сия/ церковь за держави Бл(а)гочестивѣйшія Великія/ Государыни Императрицы Екатерины Алексиевны/ Самодержици Всероссийскія, при наслѣдники ея Бл(а)гоуверном Г(осу)д(а)рѣ Цесаревичѣ Великомъ кн(я)зѣ Павлѣ Петро/вичѣ благословениемъ с(вя)тѣйшаго правительствующаго Сино/да и преос(вя)щеннаго г(ос)п(о)д(и)на Кирилла Ляцевского епископа/ Черниговского и Новгородка Сѣверского в честь и память/ Пр(есвя)тія Б(огоро)д(и)цы празднества Бл(а)говѣщенія ея в градѣ Березнѣ/ на мѣстѣ деревяной погорѣлой в прошломъ 1765 году/ от грома церкви, старательством березинского протопопа сея/ церкви настоятеля и прихожанъ иждивениемъ же общимъ/ христіюбивимъ дателей имъ же протопопомъ и о(свя)тыя заложение сея цѣрквы».

На нашу думку, навіть такі невеликі розвідки дозволяють розширити коло пам’яток, які поглиблюють знання як про історичне минуле Придеснянського краю, так і загалом України.

³ Филарет Гумилевский. Макошинский Николаевский монастырь //Черниговские епархиальные известия. – 1864. – 1 августа. – № 15. – Прибавления. – С. 464.

⁴ Филарет Гумилевский. Черниговский уезд. Петров Корень–Яковлевичи–Яновка //Черниговские епархиальные известия. – 1864. – 1 мая. – № 9. – Прибавления. – С. 278.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 397. Опосередковано з рукописним пергаментом пов’язана експонована у вітрині музею ложка XVII ст., на якій згідно з анотацією нанесений малюнок фортеці – міської чи А. Киселя? Але провести докладний аналіз артефакту на час візиту було неможливо з технічних причин.

⁶ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 57.

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Сита Л. Підвіска-лунниця із Гуцинського скарбу.	3
Гончаренко В. Бісерні шати ікон Богородичного циклу в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.	5
Ситий І. Архівна спадщина козацької України у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (нарис 2)	9
Ситий І. Пам'ятка автокефалії Української православної церкви – київський “Місяцеслов” 1718 року.	16
Ситий І. Дві монастирські печатки з Чернігівщини. Нові знахідки	21
Арендар Г. Чернігівський скарб культових предметів 1982 року. Кільця.	23
Май-Борода М. Історія православного облачення та його символіка на прикладі зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	30

Історія чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Блакитний М. Георгій Нарбут і Чернігівський історичний музей	40
Блакитний М. До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Світлини з архіву Валентина Шугаєвського.	42
Трухан О. З історії проведення “Ночі в музеї” у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.	46

Історичне краєзнавство

Демченко Т. Чернігівці в українському національно-визвольному русі на зламі XIX–XX ст.: до питання про кількість учасників.	54
Іваницька С. Регіональні осередки кадетської партії на Чернігівщині як репрезентанти ідей свободи і конституціоналізму (1905–1917 роки)	62
Ігнатенко І., Жаров Г. Дослідження дерев'яного судна, затонулого в річці Десні біля села Салтикова Дівиця.	69
Сергєєва С. Діяльність військових трибуналів на Чернігівщині у червні–серпні 1941 року	75
Дрозд Д. Трагедія села Єліне. Березень 1942 року	89
Сергєєва С. Відбудова Чернігова у 1943 – середині 1950-х років	97
Жирохов М. Участь мешканців Чернігівщини у збройній протидії агресії Російської Федерації на Донбасі. 2014–2020 роки	114

Біографічні матеріали

Самохіна Н. <i>Сергій Тарновський: музикант двох континентів</i>	119
Сергєєва С. <i>Іван Леонідович Вахгаузен. Доля колишнього музейного фотографа</i>	126
Журавльова Т. <i>Дві долі: Борис Смирнов – перекладач «Махабхарати» та його хрещениця Тетяна Мотчана – свідок Корюківської трагедії</i>	133
Сергєєва С. <i>Михайло Іванович Кириєнко, шкільний вчитель та український націоналіст</i> . . .	150

Колекції інші

Половнікова С. <i>До історії “Альбому Андрія Івановича Лизогуба” з фондів Національного музею Тараса Шевченка</i>	155
Ситий І. <i>Матриці печаток у зібранні Остерського краєзнавчого музею. Каталог</i>	160
Ситий І. <i>Артефакти Менського краєзнавчого музею імені В.Ф. Покотила</i>	163

Про авторів

<i>Арендар Ганна Петрівна</i>	– головний зберігач фонду Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Блакитний Максим Михайлович</i>	– учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Гончаренко Вікторія Семенівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Демченко Тамара Павлівна</i>	– член Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук
<i>Дрозд Денис Сергійович</i>	– старший науковий співробітник Музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград” – філії Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Жаров Геннадій Вікторович</i>	– старший науковий співробітник, начальник Лівобережної археологічної експедиції ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України”
<i>Жирохов Михайло Олександрович</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Іваницька Світлана Григорівна</i>	– доцент, завідувачка кафедри публічного управління, права та соціогуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, доктор історичних наук
<i>Ігнатенко Ігор Михайлович</i>	– історик, краєзнавець, голова громадської організації Спілка захисту культурної спадщини
<i>Май-Борода Мирослав Сергійович</i>	– молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, кандидат богослов’я
<i>Половнікова Світлана Олександрівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Самохіна Наталія Євгенівна</i>	– завідувачка відділу науково-освітньої роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Сергєєва Світлана Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Сита Людмила Федорівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
<i>Ситий Ігор Михайлович</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, кандидат історичних наук

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 21

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Технічний редактор В.М. Лозовий
Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 20.11.2020 р.

Формат 60х84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Сут.
Ум. друк. арк. 19,5+1,4 вкл. Ум. фарб.-відб. 19,5+1,4 вкл. Обл.-вид. арк. 21,0+1,5 вкл.
Зам. 0013. Наклад 130 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14027 м.Чернігів, вул. Станіславського, 40

